

ЕСФИГМЕНСКА ПОВЕЉА

ДЕСПОТА
ЂУРЂА

The Esphigmenou
Charter of
Despot Djuradj

ЕСФИГМЕНСКА
ПОВЕЉА
ДЕСПОТА
ЂУРЂА

THE
ESPHIGMENOU
CHARTER OF
DESPOT DJURADJ

Југословенска
ревија
Београд

Завод за заштиту
споменика културе
Смедерево

ЕСФИТМЕНО

*Павле Ивић
Војислав Ј. Ђурић
Сима Ђирковић*

Обликовање *Миодраг Вартабедијан*

СКА ПОВЕЉА ДЕСПОТА БУРБА

МБН

С

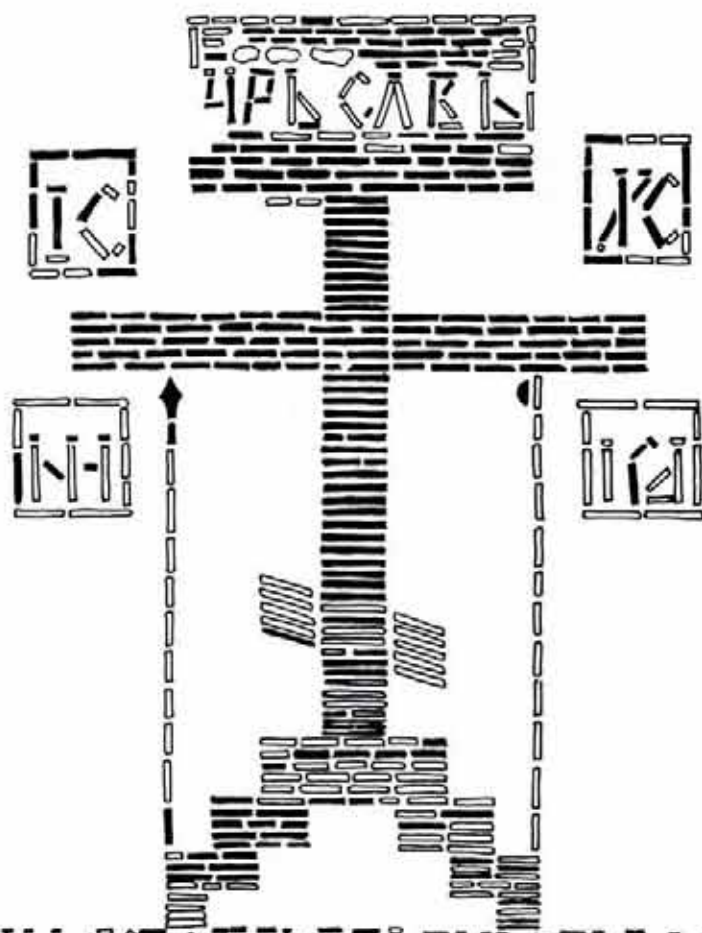
То
delc

РП

Директор и гл. уредник
Југословенске ревије
Рајко БОБОТ

Директор
Завода за заштиту
споменика културе
Смедерево
Новак ЈОЦОВИЋ

ТРЕЋИ БИЋЕВНИ АСПЕКТ ГИТИСРЪБАЕМ ПОМОЖЕ КО
ЛК ПОБЕЛНИ ЕМ КРОБНИ А КЕГЛАБ СЫВЫНБ СЧАН

Рецензенти
Гордана БАБИЋ
Митар ПЕШИКАН

Уредник издања
Радмила ПУТНИКОВИЋ-МАТИЋ

Садржај

10—11
Препис Повеље са преводом
12
Павле Ивић
О језику и правопису у Повељи
20
Војислав Ј. Ђурић
Портрети византијских и српских владара
с повељама
56
Сима Ћирковић
Есфигмен и Србија

Contents

72—73
Transliteration and Translation of the Charter
74
Pavle Ivić
The Language and Orthography of the Charter
80
Vojislav J. Đurić
Portraits of Byzantine and Serbian Rulers Granting Charters
97
Sima Ćirković
Esphigmenou and Serbia
106
List of Illustrations

Стр. 1. Новац деспота Ђурђа Бранковића, аверс са представом лава, хералдиког знака породице Бранковић и реверс са представом главе

Стр. 4. и 5. Запис о грађењу Смедерева, изведен опеком на главној кули: У ХРИСТУ БОГУ БЛАГОВЕРНИ ДЕСПОТ ЂУРАЂ, ГОСПОДИН СРБЉЕМ И ПОМОРЈУ ЗЕТСКОМ. НАРЕДБОМ ЊЕГОВОМ САЗИДА СЕ ОВАЈ ГРАД У ГОДИНИ 6938(=1430) (према цртежу Слободана Ненадовића)

Фотос бр. 1. Поглед на смедеревску тврђаву (претходна страна)

2. Манастир Есфигмен на Светој Гори, поглед с копна (претходна страна)

3. Повеља деспота Ђурђа Бранковића за манастир Есфигмен, издата 11. септембра 1429. у Жичи

По неизр(е)ш(ен)номуу м(н)л(о)с(р)ъдїю и ул(ов)еколуюею вл(а)д(ь)и мого
 сла(д)каго ми і(со)у х(рист)а. | и по всем(н)л(о)с(т)ивному е(г)о бл(а)гоу(с)т(в)е
 призр(е)ніе е(г)о на см(е)р(е)нїе | мо(е) и постави м(е) насл(е)дника родителїе(м)и(ь) мои(м)и(ь)
 г(осподи)на Ср(ь)бл(е)мь. Т(ь) | м(у)же и азъ иже въ х(рист)а б(ог)а бл(а)гов(е)р(н)ныи и
 5 х(ри)с(т)олюбивыи, м(н)л(о)с(т)їю б(о)жїею | г(осподи)нъ Ср(ь)бл(е)м(ь) деспотъ
 г(ю)рг(ь). и съ б(о)годарованною ми бл(а)гоу(с)т(в)ою и х(ри)с(т)о | лю(б)ивою
 г(л)ос(п)о(ж)д(а)ею деспотицею к(у)ра Ер(и)ною. Пишетъ г(осп)д(а)с(т)во | ми въ св(е)д(е)нїе
 вс(ь)м(ь), Како прїиде к г(осп)д(а)с(т)воу ни, ш(т)и(ь) у(с)с(т)нныи и с(ве)тлыи | горы,
 о(т)и(ь) у(с)с(т)наго и ц(а)р(ь)скаго м(и)наст(ь)ра, шен(т)ли сп(а)сови възн(е)сенїа
 г(о)с(п)о(д)и(н)а | г(л)аго(л)аемаго св(е)м(е)н(ь). у(с)с(т)нншии въ с(ве)щенноинокш(ь) |
 10 и намъ ш(х)рист)ъ възл(ю) | вленнїи д(о)у(с)ховни(к)и(ь), іером(и)на(ш)и(ь) к(у)р(ь) д(а)в(ь)д(ь).
 и въспомен(ь) мо(л)е(н)т(ь) г(осп)д(а) | с(т)в(е) ни како да б(о)демо х(т)иторїе вышер(е)ш(ен)ном(ь)
 м(и)наст(ь)р(ь). Мы же | м(н)л(о)с(р)ъдїемъ движи(м)и, и повел(е)нїемъ запов(е)ди водим(и).
 бл(а)говолїхш(ь) | просим(е) том(ь) исп(л)нїти. прїим(и)смо да б(о)демо ш(т)и(ь) д(ь)н(ь)с(ь)
 х(т)иторїе | вышер(е)ш(ен)номуу м(и)наст(ь)роу. да се зове м(и)наст(ь)р(ь) г(осп)д(а)с(т)ва наше(г)о(у). |
 15 Т(ь)м(у)же и приложїи г(осп)д(а)с(т)во ни вышер(е)ш(ен)ном(ь) м(и)наст(ь)р(ь) за шкр(ь) | м(л)е(н)їе
 м(и)наст(ь)р(ь)ск(и), да се даваа на всак(и) годїше ш(д)и(ь) новоб(ь)р(ь)д(ь)ске | царїне по петьдесеть
 лїт(ь) Ср(е)бра. и шво(з)и да се даваа на всак(о) | годїше и да се не ш(т)їним(и) ш(т)и(ь)
 вышер(е)ш(ен)наго м(и)наст(ь)ра догд(е) не живш(ь) | г(осп)д(а)с(т)ва ни. И молимъ е(г)оже б(ог)ъ
 20 н(з)волїть пр(ѣ)емнїкоу быти по на(с)и(ь) | пр(ѣ)столу г(осп)д(а)с(т)ва нашего или с(ь)на нашего
 или кого ш(т)и(ь) рода наше(г)о(у). | или иного кого. Сїе(м)оу наше(м)оу записанїю не потвореноу
 быти н(ь) пауе | [по пауе] потвр(ь)ж(д)ен(ь). аще ли кто завїстїю или лакомствш(ь) |
 с(ь)др(ь)жн(ь). | др(ь)знеть разорїти что л(ю)бо ш(т)и(ь) выш(е)писанныи(ш)и(ь) на(м)и. таковыи
 да не(с)и(ь) | прокл(ь)т(ь) ш(т)и(ь) г(оспод)а б(ог)а вс(ь)др(ь)жїтел(ь)на. и ш(т)и(ь)
 25 пр(ѣ)у(с)с(т)їе б(о)гом(а)т(е)ре. и ш(т)и(ь) сл(ь)з(ь) у(с)с(т)наго | и животворещаго
 кр(ь)с(т)а. и ш(т)и(ь) в(ь) с(ве)тлы(ш)и(ь) вс(ь)хвалны(ш)и(ь) вр(ь)ховны(ш)и(ь) ап(о)с(т)ол(ь). |
 и ш(т)и(ь), т(и)и, с(ве)тїи(ш)и(ь) б(о)г(о)носныи(ш)и(ь) ш(т)и(ь)ц(ь) иже въ нїк(и)и. и ш(т)и(ь)
 вс(ь)ш(ь) с(ве)тїи(ш)и(ь) иже ш(т)и(ь) в(ь) | ка г(оспод)ъ оу(с)гожд(ь)шїи(ш)и(ь). В(ь)роу и
 повел(е)нїемъ г(осп)д(а)с(т)ва ни ѓтвр(ь)ди | ше се и на(п)исаш(е) се. Въ л(ь)т(ь)ц(ь) ш(ц)лїи м(ь)с(ь)ц(ь)а
 с(е)п(т)е(м)вр(ь)а аї ѓ патрїар(ь)шїи ѓ жив(и)и. |
 м(н)л(о)с(т)їю б(о)жїею Г(осп)о(д)и(н)ъ Ср(ь)бл(е)мь Деспотъ Г(ю)рг(ь)

Напомене

У 1. и 6. реду Повеље киноварно велико П и у 19. реду киноварно велико 11 имају функцију обележавања новог пасуса. — У 21. реду изнад речи потвореноу је надредно исписано не.

У овом штампаном тексту Есфигменске повеље сачувани су распоред редова, интерпункција, као и разлика између великих и малих слова из оригинала. Скраћенице се разрешавају у изломљеним заградама (). Надредна слова се спуштају на своја места и стављају се у усправне заграде ||. Атетеза се налази у угластим заградама []. Од надредних знакова чувају се само пајерак, као и титла када је изнад словних знакова у бројној функцији.

◀
Препис Повеље

Повељу превео
Димитрије Е. Стефановић

По неизреченом милосрђу и човекољубљу владара мог слатког ми Исуса Христа и по његовој свемилоствитој доброту одабрао је смиреност моју и поставио ме за наследника родитеља мојих, за господара Србима. Тако сам ја деспот Ђурађ милошћу божјом у Христу Богу правоверни и христољубиви господар Срба са од Бога дарованом ми побожном и христољубивом господарицом деспотицом госпођом јерином. Господство ми пише да се да на знање свима како је господству нашем дошао из часне и Свете Горе, из часног и царског манастира *Спасове обитељи Вазнесења Господњег*, који се зове Свимен [Есфигмен], духовник јеромонах господин Давид, најчаснији међу *свештеноиноцима*, којег ми у Христу волимо, и замолио је господство наше да будемо ктитори вишереченог манастира. Ми пак милосрђем покренути и *препоруком заповести* вођени благоизволели смо да удовољимо његовој молби и прихватили смо да од данас будемо ктитори вишереченог манастира, да се зове манастиром господства нашег. Ради тога је и приложило господство наше за опскрбу манастирску, нека се даје сваке године од новобрдске царине по педесет литара сребра. Ово да се даје сваке године и да се не одузме од вишереченог манастира док је живота господства нашег.

Молимо и онога кога ће Бог изабрати да буде наследник после нас престола нашег, било сина нашег, било неког из рода нашег, или неког другог, да ово наше завештање не буде нарушено, него потврђено. Ако се неко обузет завишћу или лакомством усуди да наруши било шта од оног што смо горе записали, тај да је проклет од Господа Бога *Сведржитеља* и од Пречисте Богоматере и од силе часног и животворног крста, и од дванаест светих и *свехвалних* и врховних апостола, и од триста осамнаест светих *богоносних* отаца у Никеји, и од свих светих који су од почетка света угодници Господњи. Задатом речју и заповешћу господства нашег утврдило се и записало се године 6938. месеца септембра 11. у патријаршији у Жичи.

Милошћу божјом господар Срба деспот Ђурађ.

О ЈЕЗИКУ И ПРАВОПИСУ У ПОВЕЉИ

У својих непуних тридесетак редака, текст Есфигменске повеље поучава нас, на начин јасан и убедљив, о општем језичком устројству средњовековних српских повеља, а у исто време и о језичким и правописним одликама српске писмености у доба Деспотовине. (Сл. 4).

Наука је још давно уочила да је језик у већини повеља из српског средњег века мешовит: уз елементе српскословенског црквеног и књижевног језика, ту су и речи и облици који припадају народном језику тадашњих Срба. Та два изражајна медија чинила су у оно време функционалну целину. Тачно се знало шта се може исказати употребом једних или других језичких средстава. С Богом и о Богу могло се говорити само „вишим“, српскословенским језиком, који је за то имао и одговарајући речнички фонд; заћи у ту сферу служећи се народним језиком значило би светогрђе. О практичним стварима, опет, писало се народним језиком. На том тлу је црквени језик био сиромашан изразима, а можда би се сматрало и недоличним спустити тај узвишени језик до нивоа набрајања земљишних поседа и утврђивања њихових међа, преко поља, брда и потока, или до одређивања радних и материјалних обавеза феудално зависних сељака према властелину. Даровнице издаване цркви одликовале су се већим уделом српскословенског језика. Те су повеље редовно почињале призивањем божанства и побожним, теолошким пажљиво фундираним мислима, којима се донатор враћао пред крај свог излагања, да би при самом крају изрекао и клетву онима који би се дрзнули да униште дар учињен цркви. У средину повеље смештан је одељак срочен народним језиком, са прозаичним али прецизно формулисаним подацима о дарованим поседима, непокретним или покретним, а евентуално и о људима који су ишли уз земљу. Обим тог средњег дела варира у широком дијапазону. Највећи је у оним документима где се набрајају имања и њихове међе, а поготову тамо где се ређају и имена дарованих људи.

Есфигменска повеља спада међу оне где је народни језик сразмерно мало заступљен. Он се први пут јавља у 11, а последњи пут у 18. реду. Том језичком типу несумњиво припадају следећи облици:¹

11 вѣдемо

12

13 прѣимисмо вѣдемо

14 зове

15

16 мѡнастирско даваа ѡ новѡвѣске

17 царине ѡвози даваа

18 ѡнним догдѣ иѣ

У овој невеликој грађи очигледан је примат глаголских облика, и то личних,

¹ Језички и правописни опис текста Есфигменске повеље у овом раду заснива се на снимку објављеном у раду П. Поповића и С. Смирнова *Минијатура породице деспота Ђурђа на повељи светогорском манастиру Есфигмену из 1429*, Гласник Скопског научног друштва XI, 1932. У наведеним примерима нису стављани акценти и спирити, осим у одељку који се посебно бави тим графичким елементима.

на које отпада осам од укупно четрнаест примера. Осталих шест примера сачињавају хетерогену скупину: два придева, по једна именица, заменица, прилог и предлог. Глаголски облици носе радњу у опису чина даривања и одредбама о свакогодишњој реализацији дара. Сви остали примери се тичу те реализације; половина њих се налази у кључној синтагми ѿ новобѣрске царине.

Напоредо с облицима народног језика могу се у истом одељку текста наћи и такви који сигурно припадају црквеном језику:

- 11 вышерѣнномѣ же
- 12 мѣрдѣемѣ движимѣ повелѣніемѣ водимѣ вѣговолнхѣ
- 13 просимое
- 14
- 15 же вышерѣнномѣ
- 15—16 шкрѣмленіе
- 16 (всакѣ)
- 17 (всако)
- 18 вышерѣннаго

Овде доминирају пасивни партиципи. Три облика партиципа презента пасива, књишке категорије непознате народном језику (движимѣ, водимѣ, просимое), изведени су сваки пут од глагола који, бар у датом контексту, имају апстрактно значење, док три облика партиципа претерита пасива вышерѣнныи иду, у ствари, у административни језик. Ту је, даље, аорист вѣговолнхѣ, који описује побожну одлуку владаочеву. Тиме је инвентар глаголских облика исцрпен. Од именица овде се налазе три, све апстрактног значења (мѣрдѣемѣ, повелѣніемѣ „по наредби“ и шкрѣмленіе „издржавање“), од којих је прва ушла из црквеног и у народни језик, што би се, уосталом, могло рећи и за позајмљеницу из грчког хѣтѣоріе „кѣтѣори“. Од осталих речи овде налазимо двапут партикулу же и такође двапут заменицу всако/всакѣ са к-место ск- у складу с традицијом писања која се и у текстовима на народном језику одржала врло дуго, толико да се понекад питамо није ли, можда, група вс- у многим крајевима поживела неизмењена много дуже него што се обично претпоставља. Занимљива је концентрација речи из црквеног језика у 12. реду, где се износи мотивација богоугодног дародавчевог потеза. Овамо се прикључује последња реч у 11. реду, као и прва реч у 13. реду.

Карактеристично је да се језички израз мења одмах затим, чим долази до акције: прѣимисмо да вѣдѣмо је реченица на чистом народном језику, који ће доминирати и даље, све до завршетка стипулације дара, односно начина плаћања.

У редовима на чији смо се језик осврнули има, као што и очекујемо, и много облика који су припадали и црквеном и народном језику; на њих се овде нећемо освртати. У деловима повеље од 1. до 10. реда и од 19. реда до краја овакви се облици, разуме се, такође јављају, заједно с онима који носе несумњива обележја црквеног језика.

Сразмерно невелик број облика из народног језика у Есфигменској повељи лако се објашњава њеним садржајем. Она говори о само једном поклону, и то таквом који не заузима неко земљиште нити ангажује феудалне подложнике. Правопис у повељи је, наравно, ресавски, као и у другим списима насталим у доба Деспотовине и на њеном тлу. Чести су надредни знаци, а место слова и пред вокалским словом пише се і: сѣтѣврѣа 28, патрѣаѣин 28, призрѣніе 2, сѣемѣ 21, прѣнде 7, чѣтѣишѣин 9, записанѣс 21, завистѣс 22, мѣрдѣю 1, чѣколювѣю 1 (на десетерично і стављане су две тачке и тамо где се оно јавља ван овог положаја: свѣимѣнѣ „Есфигмен“ 9, хѣтѣоріе 11,

13, али ипак *ѣромѣнѣ* 10). Као што примери показују, вокалско слово иза *ѣ* по правилу је просто, а не прејотовано као у рашком правопису (дакле *ѣ* и *ѣ*, а не *ѣ* односно *ѣ*). Једино се код вокала у јављају обе могућности, *ѣ* и *ѣ* (в. горе). Међутим, прејотована слова редовно долазе иза консонанта, где би употреба простог слова условила погрешно читање: *гѣнѣ* 8, *вѣсѣдрѣжитѣлѣ* 24, *сѣбѣлѣмѣ* 3, *гѣлѣмаго* 9, *вѣзлюбѣлѣнѣнѣ* 9—10, *Гѣорѣ* 5, *любѣ* 23. Исто тако доследно пише се *ѣ* иза вокала који није *ѣ*: *дѣспѣтицѣю* 6, *ѣриноѣ* 6, *вѣроѣ* 27. Међутим, уз *ѣ* у таквом положају (*мѣнѣ* 3, *чѣнѣнѣ* 7, *сѣнѣ* 7) долази и *ѣ* или широко *ѣ*, које представља особену одлику ресавског правописа: *мѣго* 1, *прѣсѣмѣ* 13, — *прѣкѣлѣнѣнѣ* 19. На почетку речи налазимо *ѣ* и *ѣ*: *ѣго* 2, *ѣ* 18, *ѣ* 23, — *ѣго* 2, *ѣгоѣ* 19. Место танког јера у почетном слогу у префиксалној морфеми може се јавити такозвано високо јер: *вѣзѣнѣнѣ* 8.

Писар наше повеље није се трудио да буде доследан у правопису. Често се колебао између два (или чак три) начина писања у иначе истоврсним случајевима. Неке илустрације те његове праксе управо смо видели. Друге се тичу надредних знакова, који су чешће изостајали него што су употребљавани, затим писања *ѣ* (*ѣти* 19, *такоѣнѣ* 23, *писанѣнѣ* 23, *силѣ* 24 итд., али са *ѣ* уместо *ѣ* у *ѣнѣ* дат. мн. 7, 19, *мѣнастироѣ* 11 и другде много пута у облицима те речи, *вѣзлюбѣлѣнѣнѣ* 9—10, *сѣнѣ* 26 итд.), обележавања вокала у (*незѣнѣнѣнѣ* 1, *мѣнастироѣ* 14, *прѣстоѣ* 20, *потѣроѣ* 21 итд., али и *вѣдѣнѣ* 11, 13, *мѣнастирѣ* 11, 15, *тоѣ* 13, *ѣ* *жѣнѣ* 28 итд.), употребе омеге (сходно старом правилу у *ѣвѣнѣ* 8, *ѣ* *ѣ* 9, *ѣ* *ѣ* 15—16, *ѣ* *ѣ* 17, неправилно у *жѣнѣ* 18 и *лаѣмѣ* 22, противно правилу а редовно у многобројним облицима речи *мѣнастирѣ*, упор. и *ѣромѣнѣ* 10, противно правилу али недоследно у примерима *ѣ* *ѣ* 16 према *ѣ* *ѣ* 17, *гѣспѣ* *ѣ* *ѣ* 6, *гѣспѣ* *ѣ* *ѣ* 10—11, *гѣспѣ* *ѣ* *ѣ* 14, 19, 27, насупротив *гѣспѣ* *ѣ* *ѣ* 7, *гѣспѣ* *ѣ* *ѣ* 15) и писања јера у префиксу или предлогу (с поменутим и усамљеним *вѣзѣнѣнѣ* 8 контрастирају примери *вѣзлюбѣлѣнѣнѣ* 9—10, *вѣспѣнѣ* 10, *ѣ* 4, 7, 9, *сѣдрѣжѣ* 22, *сѣ* 5, па и *ѣ* *ѣ* 7, *ѣ* *ѣ* *ѣ* *ѣ* 24 с танким јером).

У складу су с веома старом традицијом правописне појединости као писање *ѣ* за предлог *од* (8, 13, 23, 24×2, 26×3, тако и *ѣ* *ѣ* 18; само једанпут, у контексту народног језика, јавља се *ѣ* 16) и употреба удвојеног *ѣ* у партиципима као *незѣнѣнѣнѣ* 1, *вѣзлюбѣлѣнѣнѣ* 9—10, *ѣ* *ѣ* *ѣ* 18 и у придеву уклопљеном у сложеницу *сѣнѣнѣнѣнѣ* 9. Иновацију насталу на српском тлу, у списима на народном језику, представља обележавање вокалске дужине удвојеним словом: *ѣ* *ѣ* 16, 17. Консонантска група *шт* увек је означена словом *ѣ* (*гѣдиѣ* 16, 18, *жѣвѣтѣроѣнѣ* 25 итд.), слоговно *р* и *л* пишу се комбинацијама *ѣ* и *ѣ* (*потѣрѣжѣнѣ* 22, *дрѣжѣнѣ* 23; *исѣлѣнѣ* 13), а *ѣ* и *ѣ* словима *г*, одн. *к*, у већини положаја у комбинацији с прејотованим вокалским словом: *гѣорѣ* 5, 29, *ѣ* *ѣ* *ѣ* 26. Овај последњи пример је значајан јер показује да су Срби име малоазијског града изговарали *Нѣѣѣ*, поводећи се свакако за новогрчким изговором с умекшаним *к*. Из грчког алфавета је преузета ижица, *ѣ*, оба пута у истом грчком корену: *кѣ* *ѣ* „гѣспѣѣ” 6 и *кѣ* „гѣспѣѣнѣ” 10.

Вокалски систем је архаичан. Доследно се чувају јат (*ѣ*), полуглас (*ѣ*) и слоговно *л* (*ѣ*):

прѣзѣнѣ 2, *наѣлѣнѣ* 3, *заѣвѣнѣ* 12, *ѣ* *ѣ* 26—27 итд., *мѣлѣнѣ* 10, *ѣ* 21, *сѣдрѣжѣ* 22 итд., *исѣлѣнѣ* 13.

Ни у једном од ова три случаја није извесно да ли је реч о конзервативном писарском узусу или о чувању старих гласова у самом народном говору.

[illegible]

Посебно треба нагласити да постоје озбиљне индиције да је у питању ово друго, иако су први почеци замене речених трију гласова знатно старији од нашег споменика. Имамо и других текстова из Србије XV века са неизмењеним јатом, односно полугласом, односно слоговним *л*. Уосталом, на некадашњем земљишту Деспотовине и данас понегде има дијалеката у којима је *ѣ*, односно полуглас, још увек посебан вокал, различит од других, а у деловима сливова Тимока и Нишаве живо је и слоговно *л*.

У облицима речи манастиръ огледа се једна старинска црта, чување *о* место *а* у првом слогу, и једна консонантска иновација — тврдо *р* у косим падежима те именице. И једно и друго свакако је имало корена у тадашњем народном говору.

Од појединости у консонантским групама забележићемо чување, по свој прилици књишко, *кт* и *чт* у *кто* 22 и *что* 23, конзервативно писање *тч* у *ѣ житчѣ* 28, промену *кт* > *хт* у *хтѣторѣ* 11, 13, свакако преузету готову из новогрчког изговора и већ поменуто *вс-* у заменици *всакѡ* 16, *всакѡ* 17, а наравно и у *всѣѣ* 7, *всѣдржѣтеля* 24, *всѣхвалѣ* 25 итд. у деловима текста исписаним црквеним језиком. У примеру *патрѣархѣ* 28 имамо *х*; *патријархија* је средњовековни облик речи која данас гласи *патријаршија*. Манастир Есфигмен поменут је као *сѣмѣнѣ* 9. Тако се он назива и у појединим другим средњовековним српским изворима; нешто старија варијанта је *сѣмѣнѣ*.

Пракса бележења акцената уведена у ресавском периоду српске писмености драгоцена је за данашњу науку јер отвара непосредан увид у некадашњу акцентуацију. У том погледу наш споменик даје добру, иако фрагментарну грађу.

Најчешће употребљавани акценатски знак је *˘*, тзв. *оксија*. Сходно традицији која, уз извесне измене, води порекло из грчких књига, тј. у крајњој линији још из античких времена, *оксија* се јавља а) на почетном и б) на унутрашњем слогу речи:

а) *гѡрѣ* 5,
вѣроу 27, *гѡры* ген. јд. 8, *лѣтѣ* 17 (акценат је у овој речи вертикално постављен), *сѣлы* 24,
зѡповѣди ген. јд. 12, *ѡбитѣли* ген. јд. 8,
лѡкомствѡ 22,
нѡми 23, *нѡшеѣ* 20, *нѡшеми* 21, *тѣмже* 15,
нѡвовѣске 16,
вѣти 19,
вѣдемо 13, *пѣшетѣ* 6,
вѣспоменѣ 3. л. јд. аор. 10, *прѣложи* 3. јд. аор. 15,
прѡсѣмоѣ 13,
прѡклѣ 24,
вѣше 14, 15, *како* 7, *пѡче* 22,

б) *всѣдржѣтеля* 24, *манастира* 8, *наслѣдѣника* 3, *родѣтелѣ* 3,
годѣще 16, *записѡнѣ* 21, *сѣѣнѣ* 7,
сѣѣми 21,
блѡговѣрѣни 4, *сѣѣннонѡкѡ* 9,
испѣлѣнити 13, *разорѣти* 23,
прѣимѣмо 13,
животвѡреѣцаго 25,
сѣдрѣжѣ 22,
дарѡваѣноу 5, *писѡнѣни* 23, *потвѡренѣ* 21, *вѣшеѣнноми* 14, 15.

Знатно је ређи знак [˘], тзв. варија. Његово традиционално место је на крајњем вокалу: ω [˘]к 9, нжѣ 4, когò 20, 21, моѣ 3, упор. и всѣхвалнѣ 25 и чтò любо 23.

Исти је знак употребљен више пута у облицима речи мѡнастѣрѣ 14, мѡнастѣрѣ 15, мѡнастѣра 18, тако и мѡнастѣрскѡ 16.

Осим тога, тај акценат налазимо у речима ѡбрòмѡнѣ 10 и ѣрѣскѡгò 8.

Двострука варија долази у примерима:

ѡплѣ ген. мн. 25, мѡнастѣрѣ 11,
наслѣднѣка 3,
мѣ же 11, всакѡ 16, всакò 17,
мѡнастѣрскò 16, ѣтнѡгò 8,
зовѣ 14.

Најзад, међу надредним знацима је и спиритус ленис, који облички варира тако да се понекад приближава варији, а ставља се, у складу са грчком традицијом, на почетни вокал:

ѡплѣ 25, ѡгоже 19, ѡ (или ѡ) 5, 8, 15, 17, 24×2, 26×4, 27, 28,
ѡзволитѣ 19, ѡѡзрѣнномоу 1, ѡли 21, ѡногò 21, ѡкрѣмленѣ 15—16.

Место оваквог спиритуса јављају се понекад други знаци, без икакве правилности:

ѡ 2, ѡ 7, ѡли 22.

Функција оксije је јасна: она означава место акцента. У највећем броју случајева оксija је стављена на вокал наглашен у старосрпскохрватској акцентуацији коју је реконструисала лингвистичка наука. У могућа објашњења малобројних одступања не могу се овде упуштати. Долазе у обзир писарске неуредности, али и особености некадашњег изговора појединих речи или морфолошких категорија.

И варија на крајњем вокалу речи обележава место нагласка по старој акцентуацији.

Двострука варија је најинтересантнија. У свим примерима где је стављена она показује дужину вокала, наглашених или ненаглашених. Тако, изгледа, треба тумачити и просту варију у облицима речи мѡнастѣрѣ (упор. мѡнастѣрѣ 11) и у примеру ѣрѣскѡгò 8 (упор. ѣтнѡгò 8). Што се тиче спиритуса, он у нашем тексту, и уопште у старосрпској писмености нема гласовне вредности, као што је нема ни у новогрчком граfiјском систему, из којег је преузет.

Из изложене грађе могу се извући врло крупни закључци. Дvorsки писар деспота Ђурђа имао је у свом језику доследно непренесене старе акценте и уз то потпуно сачуван стари систем вокалских дужина. Важне податке о дужинама у одређеним морфолошким категоријама дају примери ѡплѣ и зовѣ.

Од деклинацијских облика именица мушког рода нашу пажњу заслужују ном. мн. хтѣторѣ 11, 13, с наставком -ѣ проширеним ван његовог првобитног домена, дативи множине родителѣ 3 и сръвѣмѣ 3, сръвѣ 5, а нарочито лок. мн. вѣ сѣѣнноннокѡ 9 са сразмерно ретким аналошким наставком -ох. Поготову је значајан ген. мн. ѡплѣ 25, очигледно са дугим полугласом као наставком.

Код именица женског рода народном језику припада ген. јд. царинѣ 17, док је

-е у облику истог падежа ђго̑ѣ 24 заједничко књижевном и народном језику. Из народног језика потиче и придевски ген. јд. женског рода новобѣске 16 (упор. књишки ген. јд. прѣ тѣ 24).

Од заменичких облика привлачи пажњу енклитички датив множине ни „нам“ у синтагми к госпѣствоу ни 7, госпѣствѣ ни 10—11, госпѣства ни 19, 27. Облик ни припадао је црквеном, али у исто време и народном језику. У 6—7. реду налази се спој госпѣствѣ ми, дакле у једнини, што одговара старијој формули „краљевство ми“, „царство ми“ (господство је овде изведеница од *господин* у тадашњем значењу „господар, владар“). Једину налазимо и у целом првом одељку повеље, који се завршава у шестом реду: азъ „ја“ 4, постави мѣ наслѣдника 3, родителѣ мой 3, съ вѣгодарованною ми (... деспотницею... Ериною) 5. Овакав је, видели смо, и први пример у другом одељку, из 6—7. реда, али затим се прелази на множину која се односи на владарски пар. У даљем тексту остаје таква множина. Уз већ наведени израз „господство ни“, вариран по падежима, ту су и многи глаголски облици у 1. лицу множине, партиципи у множини и заменице мы 11, намъ дат. мн. 9, нашѣ 14, нашего 20×3, нашеѣмъ 21.

Заменички облик швози 17, с партикулом -зи, карактеристичан је за народни језик српског средњег века (-зи се до данас сачувало у заменици *њезин* и у некњижевном дативу *њојзи*).

Већ смо видели да су лични глаголски облици домен где је народни језик најбоље заступљен. Ту су форме 3. лица једине презенте с вокалским завршетком даваа 16, 17, зове 14, ѣ 18, ѡниини 18 (упор. облике црквеног језика као дрѣзнѣтъ 23, изволитѣ 19, ѣ 23), 1. лице множине презенте на -мо, вѣдемо 11, 13 (по црквеном језику је молимо „молимо“ 19) и 1. лице множине аориста прѣимисмо 13 (: цркв. ѡгоколицѣ 12). Запазићемо и иновирану глаголску основу, једнаку данашњој, у прѣимисмо (првобитни облик био је *приихомѣ*), сродну форму ѡниини „одузме“ (упор. данашње *снимити*) и сада само дијалекатску творбу даваа.

Из области непроменљивих речи вредно је издвојити прилог догдѣ 18 у временском значењу „докле“, настао од *докѣде*, дакле „докад“.

Синтаксички склоп повеље садржи неколико карактеристичних падежних конструкција. Пада у очи акузатив без предлога наслѣдника у реченици и постави мѣ наслѣдника родителѣ мой „и постави ме за наследника родитеља мојих“ 3. Ту је, уосталом, занимљив и посесивни датив родителѣ мой. Реченица се наставља: гна сѣвлинѣ „за владара Србима“, где би се и данас без тешкоћа употребио датив. То важи и за конструкцију да вѣдемо... хтѣторѣ... мѡнастироу 13—14. Старински датив уз инфинитив *бити* налазимо у молимо вѣже ѣ изволитѣ прѣвлинѣкоу быти „молимо онога кога Бог изабере да буде наследник“ 19—20 и даље у наставку реченице... сѣѣмъ нашемоу записанѣ не потвѣреноу быти ѣ паче потвѣрѣѣнѣ „да овај наш запис не буде поништен него још више потвѣрѣн“ 21—22.

Издажући појединости из синтаксе необичне за нашег данашњег човека зашли смо у област граматике црквеног језика. Ипак, на том се тлу нећемо даље задржати. У позном средњем веку црквени језик је код Срба био увелико кодификован, што значи да се ниједан текст, па ни Есфигменска повеља деспота Ђурђа, не издваја знатнијим посебностима.

5. Повеља цара Андроника II за епископију у Монемвазији, 1301. година

ПОРТРЕТИ ВИЗАНТИЈСКИХ И СРПСКИХ ВЛАДАРА С ПОВЕЉАМА

Међу многобројним српским и византијским портретима владара посебну скупину сачињавају они који су у вези с текстовима јавних исправа, а нарочито с повељама које су сами издавали. Однос текста повеља и слике владара није био у свим уметничким родовима једнак, а у неким, посебно у зидном сликарству, он се чак појављивао у више видова. Средњи век је изградио неколико типова тог односа, али су они једва били предмет историјско-уметничког проучавања.

Излагање о њима ваља почети од представа владара на повељама, јер је ту иконографија сасвим одређена и јер јој је већ било посвећено доста пажње. Савремено и потпуније објављивање Есфигменске (Свименске) повеље добар је повод да се још једном претресу нека од битних питања за ову врсту иконографије средњовековних владара.*

Најстарије сачуване повеље с владарским портретом, сликаним — као што је уобичајено у овој врсти историјских докумената — у врху повеље, изнад текста, из времена су, цара Андроника II Палеолога (1282—1328). Прва је везана за царева даривања митрополије у Монемвазији, управо за тачно одређивање права на њеном јурисдикционом подручју (сл. 5). Она је издата у јуну 1301. године, а сада се чува у Византијском музеју у Атини. На минијатури, величине 29×22 cm, насликан је, с десне стране, Христос с јеванђељем у левој руци, одевен у пурпурни хитон и плави химатион, како десном руком благосиља цара. Андроник II, обучен у пурпурни сакос са златним лоросом преко леве руке, са златном круном на глави, насликан је с леве стране. Он стоји на пурпурном јастуку украшеном златним двоглавим орловима, у десној руци држи златан скиптар с крстом на врху, док левицу, у којој је свијена његова повеља, пружа према Христу. Царево лице је добро очувано и приказује владара као средовечног риђобрадог човека који има тек по коју седу влас. Фигуре су насликане на златној основи, имају око главе ореоле, а изнад цара је црвеним мастилом исписано његово име и пуна титула.¹

Друга оваква хрисовуља Андроника II издата је 1307. године владичанству утврђеног града Канине у Албанији (сл. 6 и 7). Иконографско решење минијатуре сасвим је слично старијој повељи Андроника II, само су измењена места ликова, а уместо Христа је насликана Богородица с малим Христом на рукама. Она је представљена с леве стране, одевена у плаву тунику и пурпурни мафорион, док је Христос, на њеној десној руци, у позлаћеној хаљиници. Обоје су окренути према цару који стоји с њихове десне стране. Богородица је према њему испружила леву руку, а Христос га благосиља десницом. Андроник II је у плавом сакосу са златним лоросом, чији је крај пребацио преко леве руке, а на глави има златну круну. Стоји на пурпурном јастуку украшеном с два златна орла. У левој руци му је пурпурни свитак

НАПОМЕНЕ

* Основни текст и кључни исходи овога рада штампани су под насловом *Портрети на повељама византијских и српских владара* у Зборнику Филозофског факултета, VII-1. Споменица Виктора Новака (Београд 1963) 251-269 (270-272 резиме на француском језику) + 14 црно-белих илустрација и 2 у боји. Сада је рад допуњен новим сазнањима и литературом објављеном после 1963. године (у којој је често навођен овај рад у његовој првој верзији). Зато је и наслов ове варијанте рада прилагођен новом садржају.

1. Опис минијатуре, кратак преглед садржине повеље и тачно њено датовање дао је А. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit, III. Zu der Urkunden von Monembasia*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und Historische Klasse, 10. Abhandlung, München 1920, 25—33 (где је сва старија литература); репродукција минијатуре у боји Σ. Π. Λάμπρος, *Λείψονα βυζαντινῶν αὐτοκρατορῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1930, πίν. 79; cf. још и G. Sotiriou, *Guide du Musée byzantin d'Athènes*, Athènes 1932, 99, fig. 62; St. Binon, *L'histoire et la légende de deux chrysobulles d'Andronic II en faveur de Monembasie*, Echos d'Orient, XXXVII, nos. 191—192, 198, 274, 281—282, 284—286; D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, II, Athènes 1953, 272—273. С посебним нагласком на минијатури: *L'art byzantin — art européen*, Athènes 1964, 347; H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970, 30, 66; T. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, Art et société à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 104-106 (додајући и своје схватање садржаја минијатура на хрисовуљама); I. Spatharakis, *The portrait in byzantine illuminated manuscripts*, Leiden 1976, 184—185. Једна повеља с минијатуром истог иконографског решења с портретом цара Андроника II, која се чува у Националној библиотеци у Атини (под бр. 1462), издата тобож 1293. године такође Монемвазији, представља фалсификат, учињен око

6. Повеља цара Андроника II за епископију Канине у Албанији, 1307. година (цртеж)

7. Повеља цара Андроника II за епископију Канине у Албанији, 1307. година

повеле, док је десну руку испружио, у молитвеном покрету, према Христу и Богородици. Цар, Богородица и Христос имају златне ореоле, а цела минијатура је рађена на златној основи као и минијатура на првој Андрониковој повељи овог типа. Царска титула, исписана црвеним словима, иста је као и на Хрисовуљи за Монемвазију. Богородица има редак епитет $\cdot\text{II } \text{Πορφύρεη}$. Хрисовуља се чува у Pierpont Morgan Library, у Њујорку, под бројем 398. Величина јој је 162×31 cm, док је сама минијатура висока 42,5 cm. Писана је, као и она за Монемвазију, на пергаменту.²

Обичај да се повеље украшавају минијатурама са владарским портретима, зачет у царској канцеларији Византије, проширио се, током XIV века и на владарске канцеларије неких суседних држава. Тако је, у трећој четвртини XIV века, трапезунтски цар Алексије III Комнин, са женом Теодором, издао две репрезентативне хрисовуље на којима су заједно насликани. Старија, из 1364. године, била је намењена манастиру Богородице-Панагије, на брду Сумели код Трапезунта, где се и чувала све до уништења. Минијатуре су јој биле знатно скромније до оних на оснивачкој повељи светогорског манастира Дионисијата из 1374, сачуваној у ризници овог атоског светилишта (сл. 8). На Повељи за манастир Сумелу био је насликан стојећи фронтални царски пар у једноставној пурпурној одећи и с једноставним крунама, али без нимбова око глава. Цар је носио скиптар. Изостављен је ротулус повеље у рукама, као што су недостајали и Христос или светитељ који благосиља владаре. Велики портрети на Хрисовуљи из Дионисијата су иконографски врло слични старијој представи истих владара, али је све на њој много раскошније: величина минијатура је око 40 cm (на Повељи за Сумелу била је само око 15 cm), одећа и украси су знатно богатији, а све царске инсигније заступљене. Лево је Алексије III у пурпурном сакошу са златним лоросом и круном на глави, и са крстоликим скиптром у десној руци. Десно је Теодора у цинобер-одећи украшеној златним двоглавим орловима, с круном на глави и драгоценим великим минђушама. Они стоје на црвеној простирци и између себе држе свијену хрисовуљу над којом је представљен попрсни Јован Претеча, патрон манастира. У сивкастоплавом кожуху од камиље длаке и зеленом огртачу, он обема рукама благосиља царски пар. Око глава владара и владарке су црвене ореоле, поред којих су натписи с њиховим именима и титулама. На супротној страни од натписа, према ивицама повеље, а уз главе цара и царице, постављени су њихови округли златни печати. Обе повеље Алексија III Комнина су исписане на хартији, а минијатуре нису рађене на златној основи као хрисовуље Андроника II.³

Последња и најраскошнија повеља с владарским портретима у минијатури изишла је из дворске канцеларије српског деспота Ђурђа Бранковића (сл. 3). Издао је у Жичи 1429. за светогорски манастир Свимен (Есфигмен). Том повељом деспот Ђурађ је постао нови ктитор Свимена, јер је осиромашеној братији одредио годишњу помоћ од 50 литара сребра од новобрдске царине. Иако је у целини знатно мања од хрисовуље манастира Дионисијата (која је дугачка 298 а широка 38 cm, са сликаним пољем висине око 40 cm — сл. 8), Свименска повеља има много веће поље испуњено минијатуром с портретима чланова деспотове породице (повеља је дугачка 115, а широка око 28 cm, док је поље с минијатуром високо 82 cm). Деспот Ђурађ и чланови његове породице насликани су у два реда, на два правоугаона поља постављена једно изнад другог. У горњем реду, у средини, стоје Ђурађ (сл. 9) и његова жена Јерина (сл. 10); до Ђурђа је његов најстарији син Гргур (сл. 13), а до Јерине је ћерка Мара (сл. 11). У доњем реду, у средини је Кантакузина (сл. 12), лево од ње је Стефан (сл. 15), а десно Лазар, деца деспота Ђурђа и Јерине. Сви су они приказани како стоје на украшеним дугачким вретенастим јастуцима, а одевени су у необично раскошне пурпурне, плаве и зелене разнолике одеће,

године 1570, на основу монемвазијске хрисовуље из 1301. године. Heisenberg, *loc. cit.*, и $\Lambda\acute{\iota}\mu\pi\rho\alpha\iota$, πιν. 80, сматрали су је оригиналом. Добро су је изучили и фалсификат утврдили F. Dölger, *Byzantinische Diplomatie*, Ettal 1956, *Ein literarischer und diplomatischer Fälscher des 16. Jahrhunderts*, 371—383, и St. Bibon, *op. cit.*, 274 и 288 и даље.

2. P. J. Alexander, *A chrysobull of the emperor Andronicus II Palaeologus in Favor of the See of Kanina in Albania*, Byzantion, XV, 1940—1941, 167—207, pl. I. Посебно опис минијатуре: *Walters Art Gallery, Early christian and byzantine art. An exhibition held at the Baltimore Museum of Art*, Baltimore 1947, 146; H. Belting, *l.c.*; I. Spatharakis, *op. cit.*, 185.

3. Обе повеље је објавио и описао њихове минијатуре J. Ph. Fallmerayer, *Original-Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Material zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, I, Abhandlung der historischen Klasse der Königlich — Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. III, Dritte Abteilung, München 1843, 40—66; исправке у датовању и кратак опис J. Strzygowski, *Eine trapezuntische Bilderhandschrift vom Jahre 1343*, Repertorium für Kunstwissenschaft XIII, 1890, 242; cf. још опис повеље из Дионисијата и њену репродукцију код F. Dölger, *Mönchsland Athos*, München 1943, 96—97, а само њену репродукцију у боји P. Ch. Dahm, *Athos, Berg der Verklärung*, Offenburg 1959, 101; S. M. Pelekanidis-P. C. Christou-Ch. Tsoumis-S. N. Kadas, *The treasures of Mount Athos, Illuminated manuscripts*, I, Athens, s.d., 40. У новије време опис, анализа, критички текст и библиографија повеље за Дионисијат: *Actes de Dionisiou*, éd. N. Oikonomides, *texte*, Paris 1968, 50—61; *album*, pls. VI—IX. Исту повељу је, с обзиром на минијатуру, узео у разматрање још и I. Spatharakis, *op. cit.*, 185—187. Колико ми је познато, хрисовуља манастира Сумеле нигде није репродукована. О њеном значају за друштвену и политичку историју Трапезунтског Царства у другој половини XV века писали су: W. Miller, *Trebizond, the last greek empire*, London 1926, 65, као и Ф. Н. Успенский, *Очерки из истории Трапезунтской империи*, Ленинград 1929, 114—117. Ову повељу спомиње и П. В. Безобразов, *Трапезунт, его святѣи и древности*, Петроград 1916, 45—46, али је не описује. Њен опис је потпун у студији Μητροπολίτου τραπεζούντος, Χρυσάνθου, *Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος*, Ἀρχαῖον Πόλεως, IV—V, Ἐν Ἀθήναις 1933.

8. Повеља трапезунтског цара Алексија III Комнина манастиру Дионисијату на Светој Гори, 1374. година

[A fragment of a manuscript page showing a single line of text in a Gothic script, likely from a liturgical book or Bible.]

[illegible]

9. Деспот Ђурађ (претходна страна) 12

10. Деспотица Јерина (претходна страна)

11. Мара, старија кћер деспота Ђурђа и Јерине

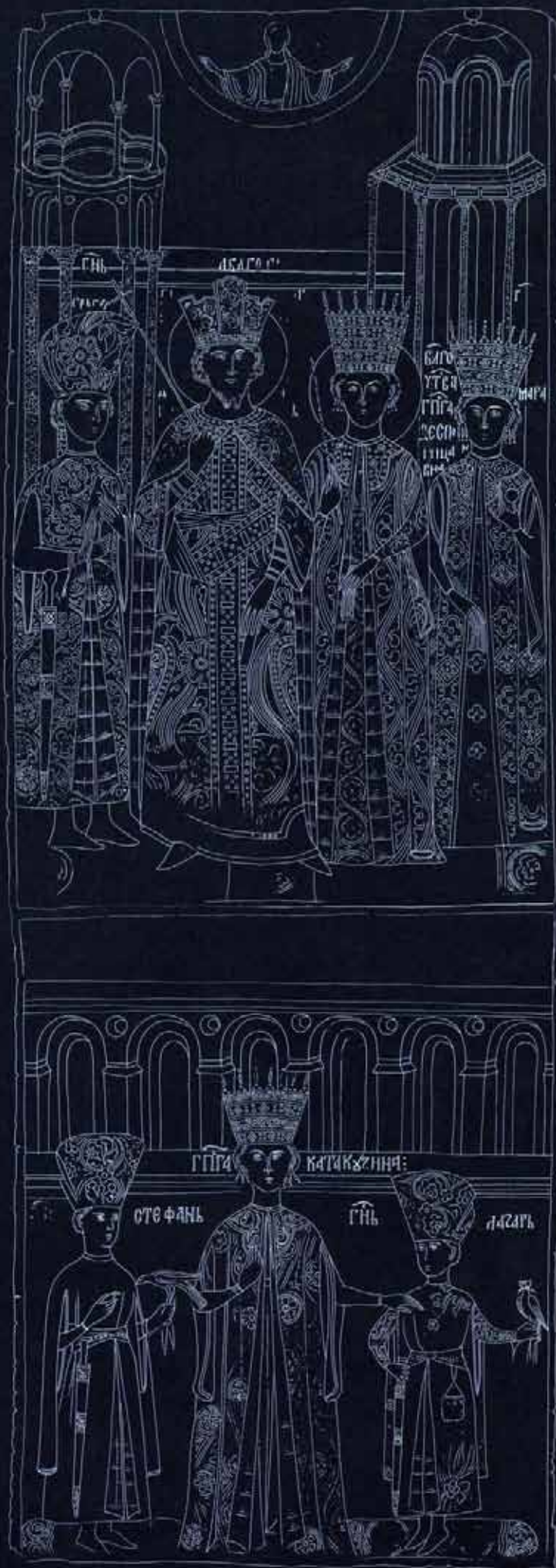
12. Кантакузина, млађа кћер деспота Ђурђа и Јерине

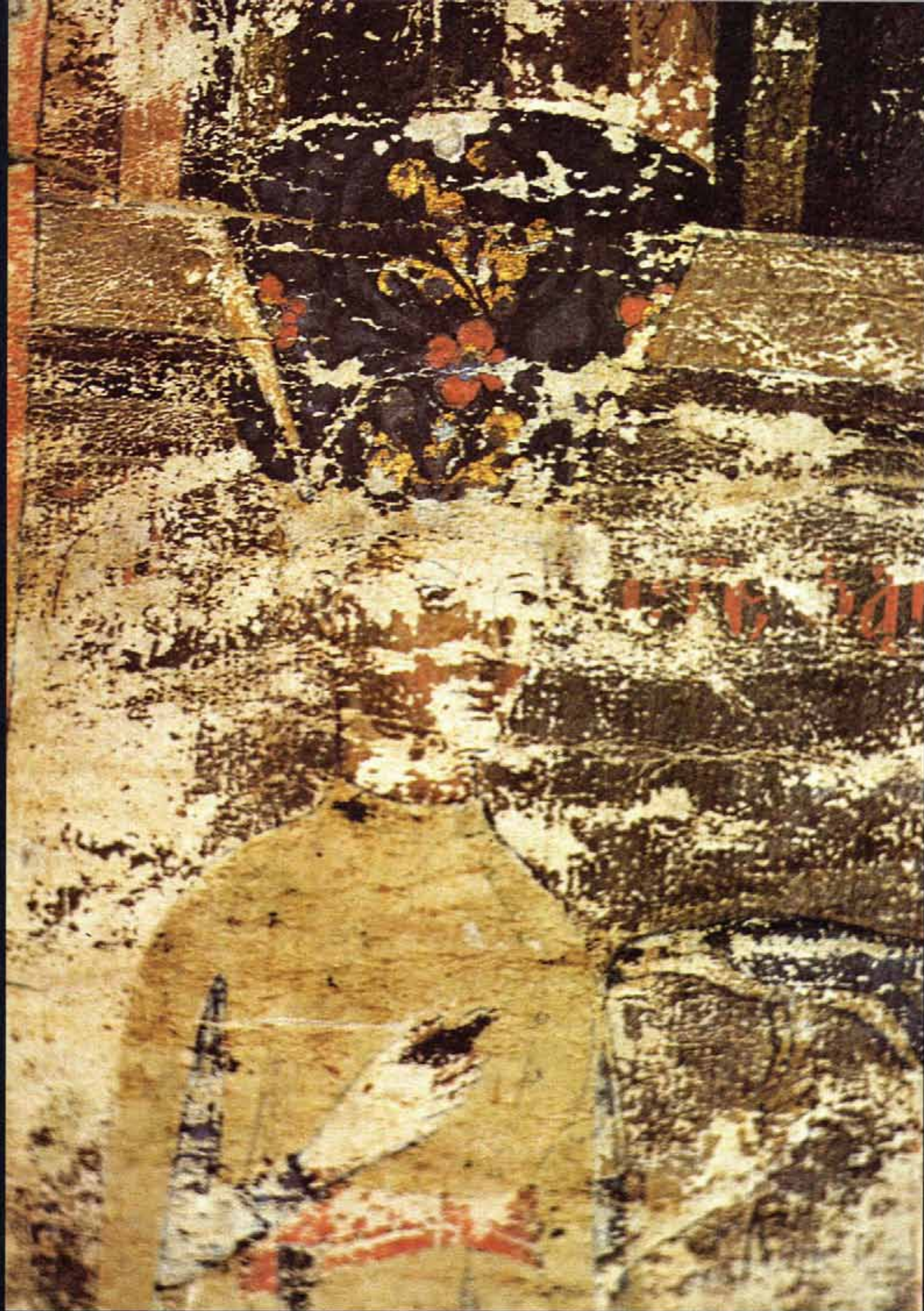
13. Гргур, старији син деспота Ђурђа и Јерине (следећа страна)

14. Цртеж Есфигменске повеље (следећа страна)

15. Стефан, средњи син деспота Ђурђа и Јерине (следећа страна)

местимично златом орнаментисане. Деспот, деспотица, Мара и Кантакузина имају позлаћене круне различитих облика, а млади принчеви носе високе разнобојне и позлаћене калпаке какве је у то време носила властела у Византији и Србији. И Ђурађ и Јерина држе у рукама крстолике златне скиптре, а у левој, спуштеној руци, Ђурађ носи свијену повељу (уколико то није акакија). Ђурђеви синови имају о пасу мачеве, а на рукама им стоје ловачки соколови. Обе деспотове кћери имају врло декоративне минђуше. Изнад Ђурђа и Јерине, у врху Повеље, насликан је одсечак неба с попрсјем Христа Емануила, у белој туници и златном химатиону, који обема рукама благосиља. Позадина минијатуре је златна, а на њој је насликана декоративна архитектура помоћу црвене, пурпурне, плаве, сиве и зелене боје. У горњем пољу су два киоска на стубовима, од којих леви има на врху неку врсту киворија, а десни куполу. Рекло би се да су та два киоска спојена једним зидом и као да представљају неку фантастичну црквену грађевину с кулом-звоником и с једним кубетом. Можда је баш архитектура манастира Жиче послужила минијатуристи за инспирацију приликом сликања архитектонске кулисе на позадини. У доњем пољу, на позадини, насликан је доста једноставан маслинасти и црвени зид, са шест полукружно завршених прозора и окулусима између њих. Имена сликаних лица исписана су црвеним мастилом изнад или поред њихових глава. Једино деспот Ђурађ и деспотица Јерина имају око главе златне ореоле. И Свименска повеља, као и хрисовуља Алексија III Комнина, писана је и сликана на хартији⁴ (сл. 14).

16

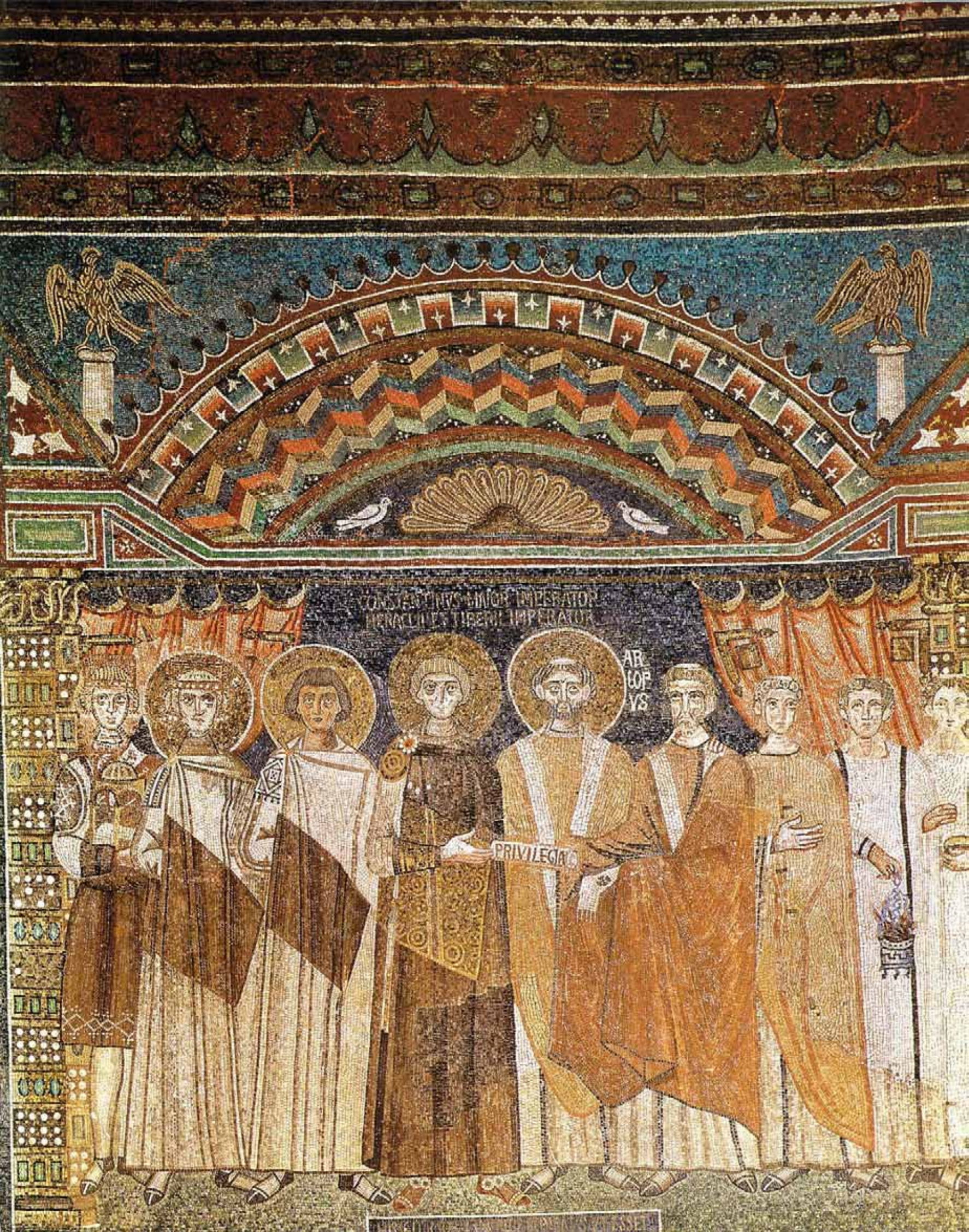
17

Украшавање владарских повеља минијатурама на којима су представљени њихови издавачи наставило се, под утицајем византијске и српске дипломатике, и после пропасти Византије и Србије. Прихватили су га влашке војводе, који су га одржали све до XVIII века. Током XVII и XVIII века они су — колико је сада познато — издавали хрисовуље са својим портретима, од којих је пет до данас сачувано.⁵ У настајању овог обичаја у влашким војводским канцеларијама посредничку улогу могао је имати, с обзиром на блискост родбинских и културних веза, начин издавања повеља код последњих српских деспота у XV веку.

474-476. О сликарству манастира Сумеле и о портрету Алексија III на фрескама у Сумели cf. G. Millet—D. Talbot Rice, *Byzantine Painting at Trebizond*, London 1936, 144-158, pl. XLVI-L. Овој повељи је сада изгубљен траг. Интегрални текст повеље, уз кратак опис, публиковали су још и F. Miklosich—J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, V. Vindobonae 1887, 276-281.

4.

Повељу деспота Ђурђа с минијатурама први је запазио, још средином XVIII века, В. Г. Барский: *Второе посвящение Святой Горы Василья Григоровича Барского* С. Петербург 1887, 225. Он је укратко описао минијатуре и златни печат који је тада још постојао. Годину је погрешно прочитао као 6958, а мислио је, такође погрешно, да је повеља писана на пергаменту. После Барскога, повељу је издао и описао, али са доста погрешака и у тексту и у приложеним цртежима, Д. Аврамовић, *Описаніе древностей Србски у Святой (Атонской) гори*, Београд 1847, 67-69, таб. XII. У време Аврамовића златног печата више није било. Текстови повеље објављени су после њега на више места. Најбоље описе минијатура су дали: П. Поповић—С. Смирнов, *Минијатура породице деспота Ђурђа на повељи у светогорском манастиру Есфигмену из 1429*, Гласник Скопског научног друштва, XI, 1931, 97-110 (где је и једна репродукција повеље у колору, направљена према копији); С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 71-73. Cf. још и Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XIII, Београд 1933, 207-214, и Гласник Скопског научног друштва, XIII, 1934, 213-214. Почетно познавање минијатуре ослањало се на несигурне цртеже Д. Аврамовића и на репродукцију у боји начињену према копији руског сликара Дикија, публиковану уз чланак П. Поповића и С. Смирнова. Та копија је у извесним појединостима непоуздана и у интонацији нешто друкчија од оригинала. Редакција Зборника Филозофског факултета, VII/1, поново је издала минијатуру у боји, према колор-дијапозитиву проф. Драгољуба Кажича, а уз моју студију о портретима византијских и српских владара на повељама из 1963. године. Касније је Л. Павловић, *Историја Смедерева у речи и слици*, Смедерево 1980, 90, 91 и посебан лист између стр. 92 и 93, донео цртеж портрета на повељи и још једном репродукцију у боји Дикијеве копије. Cf. кратак опис, коментар и репродукције у боји: Ј. Максимовић, *Српске средњовековне минијатуре*, Београд 1983, 74-75, 129, сл. у боји 61, 62. Укратко су се на минијатуре осврнули још и J. Spatharakis, *op. cit.*, 188 и S. Petković, *Serbian painting at the time of George Branković (1427-1456)*, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten, II/5, Wien 1982, 200. Генеалогска и просопографска питања у вези с личностима представљеним на повељи

CONSTANTINVS VII IMPERATOR
HERACLIVS TIBEMI IMPERATOR

AR
LOP
VS

PRIVILEGI

Скоро упоредо са објављивањем минијатура на повељама, текло је и изучавање основних проблема везаних за овај обичај у дипломатици византијске царске канцеларије. Проблематику је поставио А. Хајзенберг (Heisenberg) приликом изучавања једне простагне цара Михаила VIII Палеолога. Он се том приликом позабавио минхенским рукописом Пахимерових историјских дела из средине XIV века (Cod. Monacensis graecus 442), у коме су на листовима књиге, насликан портрети царева Теодора II Ласкара, Михаила VIII Палеолога (сл. 16, 17) и Андроника II Палеолога. Због склопа рукописа и због ставова владара, који у левој руци држе свијене повеље, он је дошао до закључка да су на том месту у оригиналном Пахимеровом рукопису биле преписане повеље, а да су Пахимерови следбеници, средином XIV века, унели и портрете царева на листове рукописа према минијатурама на оригиналним повељама.⁶ Пратећи појаву минијатура с портретима царева на византијским повељама, он је покушао да одреди и неколико општих принципа везаних за овај обичај у византијској дипломатици. Хајзенберг је мислио, познавајући само Андроникову хрисовуљу за Монемвазију, да је свагда када су се повеље украшавале минијатурама, на сликама уз цара био приказиван Христос, зато што је увек по Христовом налогу владар издавао повељу. Затим, да је до стварања оваквих представа дошло можда под утицајем златних царских печата на којима је на једној страни био лик Христа, а на другој царев: да је, дакле, у неко време дошло до спајања ових ликова на једној слици. Била му је блиска мисао и да је царска слика у минијатури, на златној подлози, приказана на почетку повеље, замењивала златни печат повеље, тј. да су разлози државне оскудице навели царску канцеларију да златни печат замени минијатуром с портретом цара на златној подлози. Тај начин је јемчио аутентичност документа, али је био знатно јефтинији од златне буле. Он је био склон да сматра и да је минијатура, због представе Христа, заменила свечану инвокацију повеље у којој се помињу св. Тројица. Мада се није упуштао у истраживање порекла форме, Хајзенберг је помишљао да је оно постало обичај после пада Цариграда под Латине, када су извршене и неке друге значајне промене у византијској дипломатици. Портрет никејског цара Теодора II Ласкара у препису Пахимеровог дела из Минхена допринео је његовом мишљењу да је обичај уведен у владарској канцеларији Никејског царства.⁷

Ф. Делгер (Dölger) се у неколико наврата бавио проблемом византијских хрисовуља с царским портретом. Он је у почетку сумњао у аутентичност минијатура на повељама, јер су оне увек насликане на засебном комаду пергамена (или хартије), који је додаван уз део пергамена (или хартије) с текстом. Када је публикована Канинска повеља, на којој је примећен исти поступак, он је одустао од своје тврдње и прихватио је мишљење да су у питању заиста оригиналне минијатуре. Делгер је, исправно, довео у сумњу Хајзенбергово тумачење да су минијатуре са ликом цара, Христа или светитеља замениле обичај постављања златних царских печата на повељама. Откривањем хрисовуље Андроника II за епископију Канину у Албанији, на којој је постојање печата поуздано, показало се да је Хајзенбергова претпоставка погрешна. Делгер је том приликом нагласио да златни печати царева у време Палеолога нису имали велику материјалну вредност, јер им је језгро било од олова а само облога од злата. Самим тим није било ни потребе да се замењују јефтинијом минијатуром. Најзад, изучавајући титулатуру византијских царева на потписима повеља, и на минијатурама с портретима василевса у рукописима и на хрисовуљама, он је дошао до уверења да су сви ови портрети, сродног стила, рађени у царским уметничким радионицама при дворској канцеларији.⁸

16. Cod. Monacensis gr. 442, Теодор II Ласкарис, XIV век (претходна страна)

17. Cod. Monacensis gr. 442, Михаило VIII Палеолог, XIV век (претходна страна)

18. Св. Аполинар у Класе, цар Константин IV Погонат даје привилегију Равенској цркви, VII век (претходна страна)

решавао је D. Nicol, *The byzantine family of Kantakouzenos (Cantakuzenus) ca. 1100–1460*, Washington 1968, 184–188.

5.

E. Virtosu, *Chrysobulles valaques ornées de portraits princiers*, extrait de Balcania, X, Bucarest 1947, 3–13. Писац види само непосредне византијске утицаје на влашку дипломатику, без посредништва српских канцеларија.

6.

A. Heisenberg, *op. cit.*, 52–54, Tafel I–III. Новији погледи и савременија литература о минијатурама у том рукопису: I. Spatharakis, *op. cit.*, 165–172.

7.

A. Heisenberg, *ibid.*

8.

F. Dölger, *Byzant. Diplomatie*, 37, 148–151, 373, St. Binon, *op. cit.*, 285–286, био је у недоумици да ли је минијатура Андроника II на повељи за Монемвазију првобитно била уз њу. Он је питање оставио отворено. Није желео такође да одговори да ли је ова повеља добила минијатуру још у царској канцеларији у Цариграду или је та минијатура уз њу стављена доцније у Монемвазији.

9.

A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, 22, 111.

10.

P. J. Alexander, *op. cit.*, 170, 172–173.

11.

A. Grabar, *op. cit.*, 106–111.

У свом монументалном делу о лику цара у византијској уметности, А. Грабар је само узгред поменуо минијатуру на Хрисовуљи Андроника II за Монемвазију. Он је тему минијатуре разрешио као подношење Христу, преко свитка у руци, царевих теолошких дела, што је такође илустровано на минијатури у византијском рукопису у Ватиканској библиотеци, где цар Алексије Комнин пружа седећем Христу своје списе увезане као кодекс. Мислио је да су све слике царева из рукописа, са повеља и са печата истог или сличног иконографског типа и да представљају „званичне“ портрете.⁹

Уз Хајзенберга и Делгера, на проблемима византијских хрисовуља с портретима задржао се и П.Ј. Александер (P.J. Alexander). Објављујући Повељу Андроника II за Канину, он је покушао да разреши и неке основне проблеме везане за ову врсту дипломатичког рада царске канцеларије. На питање шта је значило постављање царевог портрета на повељу, није имао исти одговор као А. Хајзенберг. По њему, минијатура није могла да замени инвокацију повеље у којој се помињу св. Тројица, јер на Канинској хрисовуљи Андроника II нема Христа уз цара него је насликана Богородица с малим Христом, а њих двоје не могу заменити светотројичку формулу. Као и Делгер, негирао је могућност да су тешке финансијске прилике у Византији у време Палеолога довеле до уклањања златног печата и до надомештања минијатуром с портретом владара, јер се на Монемвазијској и Канинској хрисовуљи виде трагови печата. Њему је било познато, чак, неколико златних печата Андроника II на неким другим повељама. Александеров одговор био је знатно шири: појаву минијатура с портретима царева на хрисовуљама из времена Андроника II везао је за велики уметнички процват Византије под Палеолозима и за све већу употребу царског портрета уопште. Чинило му се да је поново оживљена стара царска пропаганда која се састојала у томе да се у провинције често шаље слика василевса. Што се тиче приказане теме, није се сложио с Хајзенбергом да цар предаје Христу или Богородици свитак своје повеље, као ни са Грабаром да на Монемвазијској повељи Андроник предаје Христу своја теолошка дела. По њему, свитак у руци цара представља акакију, која симболизује његову понизност, јер је то тканина у коју је завијен земљани прах. Упоредијући Монемвазијску и Канинску хрисовуљу остало му је нејасно зашто је, поред лика цара Андроника II, на једној насликан Христос, а на другој Богородица с дететом.¹⁰

Временом су, дакле, постављена најважнија питања у вези с представама владара на хрисовуљама. Теме минијатура на повељама, разлог и време увођења у обичај таквог украшавања повеља — нису ипак на задовољавајући начин разрешени. Супротстављена мишљења, изношена често без довољно аргумената, последица су усредсређености пажње научника на појединачне примерке повеља с царским портретима, и то превасходно на хрисовуље цара Андроника II с почетка XIV века. Да су упоређиване све сачуване хрисовуље с ликовима царева, чини се да би се дошло до целовитијих резултата. Посебно кад је реч о сликарству на повељама и његовом односу према правном акту који прати.

* * *

И поред свих неслагања историчара и дипломатичара који су их изучавали, тема минијатура на хрисовуљама Византије и Србије у византијској и српској иконографији владара врло је јасна и уобичајена. У најширем смислу, то је ктиторска композиција оне врсте коју је А. Грабар назвао „царска даривања“.¹¹ Обухвата све илустрације у византијској уметности на којима је приказан цар како чини акт верности према свом небеском суверену, подносећи њему или Богородици, понекад и посредством неког светитеља, различите дарове. Најчешће слике с оваквом тематиком су ктиторске композиције у најужем

смислу речи, тј. фреске или мозаици на којима су приказани владари како предају сликани мали модел храма који су изградили Христу, Богородици или светитељу — патрону цркве. У ту тему укључене су и слике даривања других предмета. Најрепрезентативније су, међу њима, на пример, две велике мозаичке представе из VI века у Св. Виталу у Равени, на којима су насликани Јустинијан и Теодора како, у пратњи дворске свите, приносе литургијске утвари; свечан је и мозаик над вратима јужног вестибила у Светој Софији у Цариграду, из X века, на коме су приказани Јустинијан и Константин како дарују Богородицу с Христом, први подносећи, као ктитор, модел Свете Софије, а други, као оснивач града, модел престонице Византије, Цариград.¹² Љубав према сликању оваквих тема била је у Византији и на њеном културном и уметничком подручју необично развијена. Постоји много сачуваних слика из средњег века на којима је она дошла до изражаја. Чак и много мања даривања него што су велелепни храмови или скуповени црквени сасуди била су, по жељи ктитора, забележена и овековечена сликом. Од времена династије Комнина па до пада Византијског Царства, често се у рукописним књигама сликају минијатуре с портретима ктитора који непосредно, или уз помоћ својих светитеља-заштитника, приступају Христу, носећи у руци свој рукопис који му дарују. Такве слике израђиване су подједнако у дворским уметничким радионицама Цариграда као и у сликарским атељеима појединих градова у провинцији.¹³

Тема минијатура на повељама потпуно је у складу с овом врстом владарске и ктиторске иконографије. Уместо модела црквене грађевине, златних сасуда, кесе с новцем или кодекса, владар на њима носи своју свијену повељу и предаје је Христу, Богородици или светитељу. Да је на минијатурама заиста представљено даривање божанских или светитељских лица повељом, а не држање акакије — како су мислили С. Бинон и П. Александер — сведочи покрет руке владара у којој држи повељу, јер је он, на минијатурама већине хрисовуља, пружа ка светитељу. Уз то, на хрисовуљама Андроника II за Монемвазију и Алексија III Комнина за Дионисијат јасно се види да су повеље у рукама владара повезане црвеним свиленим концем, а по остацима злата на њима јасно је да је ту некад био насликан златни печат. Свитац, дакле, одговара изгледу повеље а не акакије. Штавише, Алексије III и његова жена Теодора представљени су на хрисовуљи из Дионисијата како повељу држе између себе, предајући је Јовану Крститељу. Такво држање било би сасвим бесмислено да је у питању ношење акакије.

Упоређивањем минијатура свих сачуваних хрисовуља добија се одговор на још једно раније отворено питање. Хајзенберг је, наиме, веровао да се увек на минијатурама царске канцеларије појављује Христос у чије име цар издаје неки важан докуменат. П. Александеру остало је нејасно — ваљда зато што се у том погледу ослонио на Хајзенберга — зашто се на Андрониковој повељи за Канину појављује на минијатури Богородица с малим Христом, а не сам Христос. Одговор је, међутим, једноставан. Владари су, увек, приказани како своје повеље дају патронима храма или епископије којима издају хрисовуљу: Христос је насликан на минијатури Монемвазијске хрисовуље Андроника II зато што је катедрала монемвазијског владичанства њему посвећена¹⁴; Богородица с малим Христом на рукама, насликана на Андрониковој хрисовуљи за епископију Канину, појављује се зато што је она била патрон канинске катедрале која је славила празник њеног рођења¹⁵; Алексије III са супругом на минијатури Хрисовуље за манастир Дионисијат обраћа се Јовану Претечи због тога што је он заштитник овог манастира¹⁶, најзад, на Повељи за атонски манастир Свимен појављује се попрсје Христа Емануила изнад слике деспота Ђурђа с породицом пошто је храму патрон сам Христос, а црквени празник је Вазнесење Христово.¹⁷

12. *Ibidem*.

13. Cf., примера ради, Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, Paris 1925, fig. 191; F. Dölger, *Mönchsländ Athens*, 180—181, 198—199; I. Spatharakis, *op. cit.*, figs. *passim*.

14. Cf. N. Bérz, 'Ο 'Ελχόμενος Χριστός τῆς Μονεμβασίας μετὰ παρέκβασιν περὶ τῆς αὐτοῦ τῆς Χρυσοφύλαξης, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, X, Athen 1933, 208, 225 и даље. Икона Христа Елкомена била је палладиум Монемвазије и налазила се у катедрали града, посвећеној Христу Елкомену. Тај иконографски тип представља Христа како везан иде на Голготу. Стару икону је, крајем XII века, пренео у Цариград цар Исак III Анђел и сместио је у манастир Арханђела Михаила на Босфору. О томе: N. Bérz, *op. cit.*, 209 и даље; R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, III, *Les églises et les monastères*, Paris 1953, 361.

15. Cf. P. J. Alexander, *op. cit.*, 179, 183—184, 187. Катедрала владичанства није се налазила у тврђави Канине, него у селу Есохориону, како се то види из Андроникове хрисовуље. Александер није успео да идентификује ни село ни цркву. Cf. још и L. von Thallóczy, *Illyrisch-albanische Forschungen*, I, München—Leipzig 1916, 174. Остаје и даље проблем зашто је Богородица на канинској хрисовуљи добила епитет „Порфирна“. Alexander, *op. cit.*, 173—176, покушао је да да одговор, мада је и оставио много сумњи у вези са својим решењима. Одговор би требало потражити у чињеници што је црква у канинској епископији посвећена Богородичином рођењу! О иконографском типу ове Богородице, који је М. Татић-Ђурић назвала „Истинита нада“, а који би требало да је варијанта типа Богородице Одигитрије, cf. њен рад *La Vierge de la Vrai Espérance — symbole commun aux arts byzantin, géorgien et slave*, Зборник за ликовне уметности, 15, Нови Сад 1979, 71—90, посебно 88.

16. Cf. E. Amand de Mendieta, *Le Mont Athos*, Desclée de Bouwer 1955, 271.

17. Упореди текст Ђурђево повеље код П. Поповића—С. Смирнова, *op. cit.*, 108. Није баш сасвим јасно зашто је минијатуриста

19. Цариград, Св. Софија, цар Константин IX Мономах и царица Зоја у церемонији апокомвиона, XI век

20. Цариград, Св. Софија, Јован II Комнин и царица Ирина приликом апокомвиона, рани XII век

19

20

Иконографија минијатура са царским портретима на повељама не ограничава се само на ову врсту царских представа, нити су царске канцеларије одједном дошле до таквог решења. Већ је наглашено да овај тип улази у врсту ктиторских композиција са темом даривања које врше владари. У тој области постоји још један број слика, остварених у монументалном формату, које доносе — за наше истраживање — драгоцену тему: владарско предавање повеља. Најстарији пример ове теме — колико нам је познато — насликан је у базилици Св. Аполинара у Класе у Равени, и то у олтарском простору (сл. 18). На мозаику на северном зиду представљен је цар Константин IV Погонат, који, праћен синовима Ираклијем и Тиберијем, предаје повељу (на свитку пише: PRIVILEGIA) свити представника равенске цркве, коју предводе епископи Маурус и Репаратус. Тим актом равенска црква постала је аутокефална. Иако прерађен, већи део мозаика је из времена око године 675, а његова иконографија је остварена — мада је тема нешто друкчија — под утицајем мозаика с Јустинијаном и Теодором у Св. Виталу у Равени.¹⁸

У монументалном сликарству Цариграда XI и XII века биле су, изгледа, честе представе владара који дарују цркве повељама. На такав закључак наводе две сачуване мозаичке слике на јужној трибини Свете Софије. На старијој, из средине XI века, насликан је Христос коме с леве стране приноси кесу сребрњака (апокомвион) цар Константин IX Мономах, а с десне пергаментни свитак с царевим именом његова супруга царица Зоје (сл. 19). Друга, израђена на почетку XII столећа, има исту тему, само што су на њој цар Јован II Комнин и његова жена Ирина који приносе Богородици с малим Христом апокомвион, (сл. 20), односно пергаментни свитак (који је, овај пут, без икаквог натписа). Оба мозаика су симболичне представе литургијске церемоније апокомвиона, која се обављала у Светој Софији на одређене велике празнике. Приликом таквих свечаности — које је описао цар Константин Порфирогенит — цар је полагао у храм своје дарове: кесу са сребрњацима, литургијске сасуде и свештене тканине.¹⁹ Свијени пергаментни ролуси у рукама царице, које оне подносе Христу, односно Богородици, објашњавају се — јер у текстовима о апокомвиону нема помена повеља — као даровни свици.²⁰ С обзиром да на свитку у рукама царице Зоје стоје пуно име и титула Константина IX Мономаха, у облику који се употребљавао за потписе на повељама, чини се да, у симболичним представама какве су ове у Светој Софији, долази до сажимања илустративних појединости апокомвиона на тај начин што се слика кеса са сребрњацима (најважнији део церемоније) у царевим рукама, а у царичиним повеља у којој су исписани дарови. Ипак, услед недостатка већег броја писаних извора о овом чину, не може се тачно одредити прави смисао даривања повеља Христу и Богородици на мозаицима XI и XII в. у Св. Софији.

Постоји и једна грузијска слика с обредом апокомвиона, иако сви досадашњи истраживачи верују да је у питању искључиво ктиторска композиција. Она се налази у западној конхи храма у Атени, а датује се у последњу деценију XI века (сл. 21). Како су натписи око глава насликаних личности делимично или посве оштећени, још увек се воде распре око идентификовања неких насликаних личности. У питању је седам фигура које следе једна другу, а подељене су у две групе. Прву групу предводи стари монах, за којег се претпоставља да је Георгије, моћни шеф дворске канцеларије младог цара Давида Градитеља. Он је пришао лику Христа у сегменту неба и принео му у подигнутој левој руци завијену даровницу. Њега следи млади безбради владар; верује се да је то цар Давид Градитељ у годинама његовог ступања на престо. На челу друге групе је цар Багат IV, окренут сегменту неба, који обема рукама мало уздигнутим пружа свијену повељу. Уз његову главу натпис говори да је у

насликао Христа Емануила, а не Христа Пантократора, што би више одговарало празнику Вознесења.

18.

За иконографију овог мозаика cf. A. Grabar, *op. cit.*, 108—109. Опис тематике: C. O. Nordström, *Ravennastudien*, Stockholm 1953, 120, T. 29c; G. Bovini, *Mosaici di Ravenna*, Milano 1957, 54. Дискусија која се, у последње време, води око карактера ове и композиција с Јустинијаном и Теодором у Св. Виталу у Равени нема посебну вредност за праћење нашег проблема. Ипак, у тим студијама има врло много података за сцену у Св. Аполинару у Класе. Cf. Ђ. Стричевић, *Иконографија композиција с царским портретима у San Vitale*, Старица, н.с., IX—X, Београд 1959, 68—69; A. Grabar, *Quel est le sens de l'offrande de Justinien et de Théodora sur les mosaïques de Saint-Vital*, Felix Ravenna, luglio 1960, 68—69; G. Stričević, *Sur le problème de l'iconographie des mosaïques impériales de Saint-Vital*, Felix Ravenna, giugno 1962, 92—94. Најпотпуније о историјској композицији у олтару у Св. Аполинарији у Класе у F. W. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des spätantike Abendlandes*, Bd. I, Wiesbaden 1969, 123, 276—277, 342—343 (опис, иконографија); *ibid.*, Bd. II/2, 1976, 273—279 (учени коментар и старија литература); *ibid.*, Bd. III, 1958, Taf. 404—406 (репродукције).

19.

О овим мозаицима и њиховој теми апокомвиона cf. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, 107—108; *id.*, *La peinture byzantine*, ed. Skira, Genève 1953, 100—106; *id.*, *Quel est le sens de l'offrande de Justinien et de Théodora sur les mosaïques de Saint-Vital*, loc. cit.; Ђ. Стричевић, *Иконографија композиција с царским портретима у San Vitale*, loc. cit.; *id.*, *Sur le problème de l'iconographie des mosaïques impériales de Saint-Vital*, 80—84, 95—96. Детаљан опис мозаика дао је Th. Whittemore, *The Mosaics of Hagia Sophia at Istanbul*, Boston 1942, 7—86, pl. II—XXXVI.

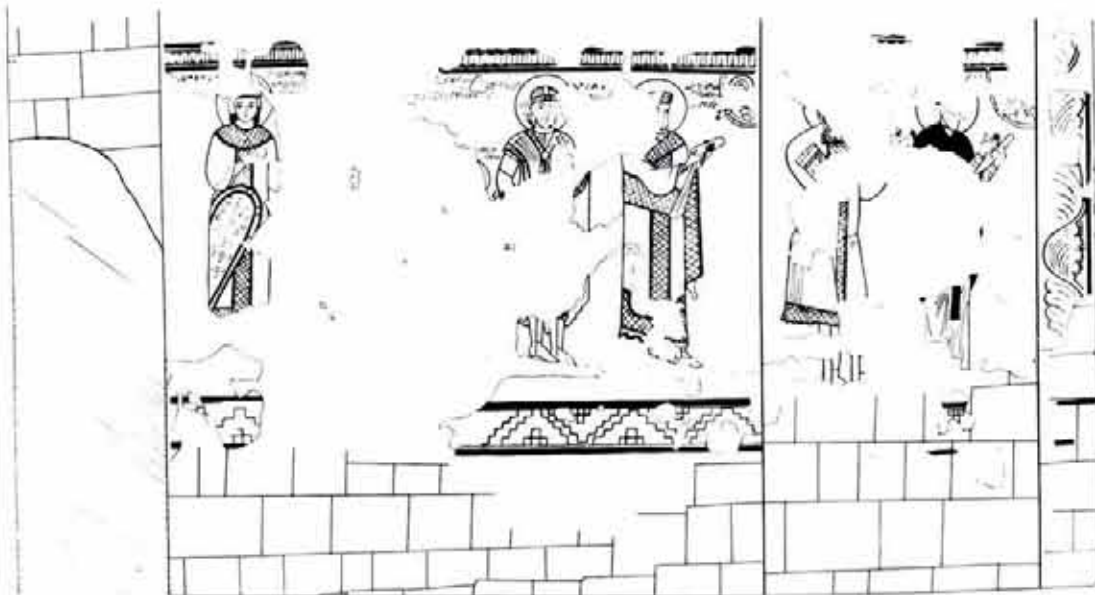
20.

A. Grabar, *La peinture byzantine*, 100; B. Н. Лазарев, *Новые данные о мозаиках и фресках Софии Киевской*, Виз. временник, XV, 1959, 155.

21.
Cf. G. Abramichvili, *La datation des fresques de la cathédrale d'Ateni*, Zograph 14, Beograd 1983, 17—21 (са старијом литературом).

22.
За повеље краља Милутина манастиру Хиландару и Хрусији cf. С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 389—395, 475—485; за повеље Андроника II Хиландару cf. *Actes de Chilandar*, I, *Actes grecs*, éd. L. Petit, Виз. временник, 17 (1911) Приложение, 32—36, 37—38, 55—59 71—80, 81—82, итд.; *Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија*, I, Скопје 1975, 276—285, 293—343, 346—350 (где су неке Милутинове и неке Андроникове повеље).

питању „отац цара Георгија, дародавац крста“. Остали су делимично оштећених руку, тако да се не зна да ли су нешто носили. За четвртог, иначе аристократу, пише да се зове Сумбат, да је син Ашотов, који „дарује... вотилате“ — византијски новац који је стекао име по цару Нићифору Вотанијату, који је издао његову прву емисију. Овога прати мали син Ашот, а иза њега је потпуно оштећена фигура цара Георгија, али је остао део натписа с тврдњом да је „поклонио неприступачне тврђаве“. На крају стоји једна царица, чије је име уништено; сачувао се део натписа где стоји „дародавац царских земаља...“²¹ Грузијска слика својим натписима веома помаже да се разјасни њена садржина; очигледно, церемонија апокомвиона била је прихваћена и у Грузији у XI в. У очуваним рукама портретисаних виде се свици даровница, а не и предмети о којима се говори. Крст и кеса с новцем могли су бити приказани, али не и тврђаве и имања. Слика није била гола илустрација.

21

Пример даривања једне цркве путем повеље, везан за историју Срба из времена око 1320. године, налази се на фресци у Хиландару (сл. 22). На источном зиду припрате краља Милутина, тачно изнад средњег улаза у главну цркву, у средњем појасу, насликано је неколико српских и византијских владара окупљених око Богородице на престолу с Христом на крилу. Владаре заступају св. Симеон Немања и св. Сава Српски, који су ближе престолу. Од византијских царева ту су Андроник II и Андроник III а од српских — краљ Милутин и краљ Стефан Дечански са сином Душаном (последња двојица су дослици коју годину касније). Догађај даривања повеља представљен је десно од престола. У њему учествују цар Андроник II и краљ Милутин, обојица свечано одевени у сакосе и лоросе, с крунама на глави. Краљ Милутин прилази с десне стране, у пратњи патрона породице Немањића, архиђакона Стефана, који га препоручује. Краљ уручује цару десном руком неколико свијених повеља, повезаних црвеном врпцом. Цар Андроник II стоји са жезлом у десници, чеоно представљен, а левом, мало испруженом руком, прихвата пружене свитке. У натписима око главе владара наведена су њихова имена, титуле и то да је краљ Милутин Андроников зет. Нема, међутим, ни речи о догађају који се сликом описује. Обојица владара су издали по неколико даровних повеља манастиру Хиландару.²² Слика их, по свој прилици, не приказује, сродно владарском пару на Повељи Алексија III Комнина у Дионисијату, као заједничке дародавце манастира Хиландара. Пре свега, краљ Милутин држи руку с повељама ниже, обухватајући свитке одоздо, док их цар Андроник II придржава одозго, руком издигнутијом од Милутинове. Тај различит положај руку на повељама ишао би у прилог размишљању да улога

21. Атени, свита ктитора приликом апокомвиона, касни XI век (цртеж: Гурам Абрамишвили)

двојице владара није истоветна; у ствари, Андроник II посредује између новог ктитора, краља Милутина, и Богородице с Христом. У ширем смислу, слика би била одјек односа између држава и владара, између Византије, у којој је био Хиландар, и Србије, одакле су његови ктитори. У конкретном случају овом сценом као да се приказивало како цар Андроник II, као суверен Византије, потврђује даривања краља Милутина манастиру Хиландару.

Пратећи иконографију царева на минијатурама повеља и сличне представе у монументалном сликарству Византије, могло се утврдити да је ова тема знатно старија од њене појаве у минијатурном сликарству царске канцеларије. Док једне слике имају извештајски историјски призив, јер илуструју предавање правног акта, дотле композиције на мозаицима XI и XII века у Светој Софији имају скоро сасвим симболичан карактер. У оба случаја то је делимично истоветно са садржајем минијатура на владарским повељама из XIV и XV века.

Најсложеније је питање: како и када је дошло до спајања владарске слике са текстом повеље и откуд је, дакле, овакав обичај унет у владарску канцеларију Византије, а затим и Србије. Чини се, на основу историјских извора и археолошких података, да је формула за то пронађена, претходно, у монументалној уметности.

Разјашњењу поменуте иконографије доприноси један хагиографски текст XIV века, који описује мозаике са владарским портретима у познатом манастиру Богородице „Животоносног источника“ у Цариграду, што се налазио изван зидина града. Текст казује да је царица Ирина, у време заједничке владавине са својим сином Константином VI — према томе између 780. и 790. године — дала насликати, после свог чудотворног излечења од крволитпања, две мозаичке слике у цркви „Животоносног источника“. Писац дословно приповеда: „(Ирина) је поручила да се у мозаику представе, на две стране цркве, њихови ликови (њен и њеног сина Константина) како у рукама носе дарове, и да их наброје, како би се вечно сећали на њихову веру и како би се у будућности опевало и оглашавало чудо (излечења од) крволитпања, преко дарова и њихове представе“. Даље се износи да су се дарови састојали од свештених одећа изатканих златом, завеса од златне жице, једне круне и литургијских сасуда одређених за „бескрвну жртву“, тј. за евхаристију. По схватању А. Грабара, који је обратио пажњу на овај текст и покушао да протумачи извесне његове нејасне делове, мозаик је био састављен од два паноя постављена један наспрам другог на супротним зидовима храма, и морао је бити сличан, по свом распореду, оном у Св. Виталу у Равени, на коме су насликани Јустинијан и Теодора како приносе своје дарове. Пошто на слици није било могуће представити све дарове у рукама владара, он је мислио да су они били насликани околно паноя. Посебно је важно помињање дарова уз слике, што је Грабар протумачио као да је у једном натпису са стране направљен њихов списак.²³ Набрајање дарова текстом уз монументалне портрете дародаваца, византијских владара, наводи на помисао да се већ у доба иконоборства, између 780. и 790. године, појавио обичај који ће се раширити у XI и XII веку, а у развијенијем облику биће касније пренесен и у царску канцеларију. Не би било уверљиво ако би се тврдило да је уз портрете Константина VI и Ирине у манастиру Богородице „Животоносног источника“ био исписан текст у виду даровне повеље, као што ће то доцније бити у монументалном сликарству. Ова се претпоставка, ипак, не би смела сасвим одбацити с обзиром да је, по сведочанству Псеудо-Кодина, царица Ирина обновила овај манастир после једног земљотреса, дакле постала је његов нови ктитор.²⁴

Иже во сщению и бжественнѣю црковѣ здѣроуи мѣо

С

Друго важно сведочанство у том погледу пружио је шпански амбасадор на Тамерлановом двору, Ruy Gonzalez de Klavijo (Клавихо), који је 1403. посетио Цариград и том приликом обишао многе престоничке светиње. Пишући, између осталог, о угледном манастиру Богородице Перивлепте, који је око 1030. године основао византијски цар Роман II Аргир, он је споменуо и неке његове слике, важне за проучавање везе између владарских портрета и исписаних повеља на зидовима цркава. „Најпре, улазећи у главни део цркве, на леву страну, види се много слика, међу њима једна слика св. Марије, до које је, с једне стране, лик цара, а с друге, слика царице; испод слике св. Марије представљено је тридесет замака и градова, чија су имена исписана грчки... Било је речено да су ти градови и замкови у власништву цркве, а поклонио их је владар по имену Роман, ту сахрањен. Испод слике су обешене извесне повластице исписане на кожи с воштаним и оловним печатима, а речено је да су то привилегије које је црква добила над овим градовима и замковима.“²⁵

Цео тај богати украс на улазу у храм манастира Богородице Перивлепте, с патроном храма, портретима владара-ктитора, нејасним представама манастирских имања и повељама чије су речи исписане на кожи (можда пергаменту) и оверене печатима у воску и олову, показује, у основи, повезаност ктиторских портрета са текстовима повеља на зидовима цркве.

Како је то у Цариграду све могло изгледати — тешко је до појединости замислити, јер нису очуване слике о којима говоре непознати византијски писац и шпански поклисар. Ипак, може се доста сазнати на основу фресака које су се очувале у византијским провинцијским и у српским црквама из XIII и XIV века. Код Срба је понегде био сасвим јасно успостављен однос између манастирских оснивачких повеља и портрета владара који су им били ктитори. Ту се, пре свега, мисли на фреске у портику куле-звоника архиепископске цркве у манастиру Жичи. Оне су насликане негде око 1310. године, у време краља Милутина, а по поруци архиепископа Саве III. Међутим, има много разлога за веровање да се почетком XIV века, када су оне настале, само опонашала тематика старих фресака из почетка XIII века. Манастиру је био ктитор краљ Стефан Првовенчани, а црква и живопис су довршени око 1220. године. У то време Стефан је, са сином и наследником Радославом издао манастиру повељу или повеље и тиме поклонио велика имања и доделио многа значајна права.²⁶ Овај чин добио је на фрескама XIV века у портику Жиче своје сликарско уобличење. На централном месту, изнад улаза у нартекс цркве, насликана је Божићна химна Јована Дамаскина, у којој је најсвечаније место одређено за лик Богородице с малим Христом у крилу, коју прослављају светитељи, а међу њима и краљ Милутин, у пратњи својих дворана, и архиепископ Сава III, са свитом својих пратилаца. Испод композиције, лево и десно од улаза, насликани су ктитори, издавачи жичке повеље, краљеви Стефан Првовенчани и Радослав (сл. 23, 24). Уз њих је, на бочним зидовима портика, исписан фреско-техником текст повеља²⁷ (сл. 25). То спајање портрета владара са повељом у којој су набројана сва њихова даривања, идејно се повезује с оним појавама у храмовима и манастирима Цариграда о којима говоре поменути византијски и шпански текстови. Очигледно је да је овакав обичај прихваћен у Србији под утицајем Византије, где је био познат знатно раније. Основна мисао, садржана у оваквим представама, изречена је у хагиографском тексту који описује мозаике у цариградском манастиру Богородице „Животоносног источника“: сликом се заувек желе подсетити људи на чврсту веру владара, како би се она у будућим временима помињала и прослављала.

Сликање повеља на зидовима српских цркава XIII и XIV века, са портретом владара уз њу или без тог портрета, вероватно је било често, а уведено је у 40

23. A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin*, Paris 1957, 172—176; id., *Quel est le sens de l'offrande de Justinien et de Théodora*, 73—75.

24. Cf. R. Janin, *op. cit.*, 233.

25. *Ibidem*, 229. Cf. S. Cirac, *Tres monasterios de Constantinopla visitados por Españoles en el año 1403*, *Revue des études byzantines*, XIX Mélanges Raymond Janin, 1961, 374—375.

26. Текст повеље у опширном изводу код С. Новаковића, *Законски споменици српских држава средњег века*, 571—575. Расправу о даровницама Жиче написао је Д. Синдик. *Једна или две жичке повеље?* *Историјски часопис*, 14—15 (Београд 1966) 309—315.

27. Опис фресака портика у кули-звонику: В. Петковић, *Спасова црква у Жичи, архитектура и живопис*, Београд 1912, 79—86, сл. на стр. 76 и М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, 182—199 (П. Мијовић), као и слике на стр. 6, 7, 15, 39, 40, 183—191, 193—195, 197. Цртеж целокупног програма живописа у портику Жиче уз копију текста повеље објавио је Б. Живковић, *Жича, цртежи фресака*, Београд 1985, 37—41. Иконографија Божићне химне у вези с даровањима код А. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, 260—261 и код В. И. Джурич, *Портреты в изображениях рождественских стихир*, in Византия, Южные Славяне и Древняя Рус, Западная Европа, Сборник статей в честь В. Н. Лазарева, Москва 1973, 244—255.

22. Хиландар, Цар Андроник II и краљ Милутин предају повеље манастиру око 1320. г. (претходна страна)

28.

Списи светог Саве и Стефана
Првовенчаног, превео Л. Мирковић,
Београд 1939. 111.

29.

М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник
Скопског научног друштва, III, 1927, 105—
140.

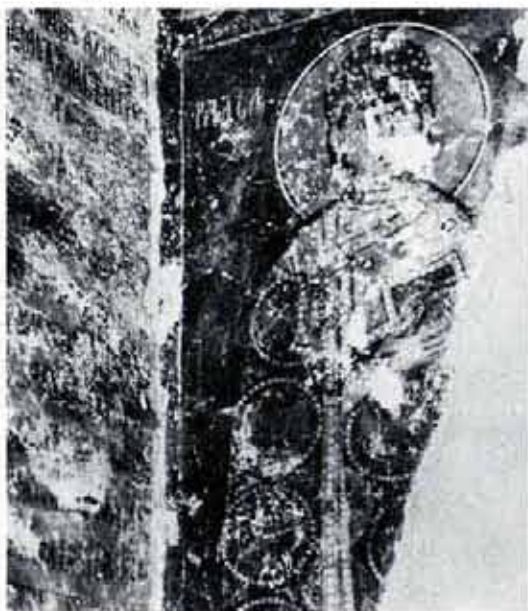
30.

С. Радојчић, *Портрети српских владара у
средњем веку*, 63; В. Ј. Ђурић, *Три
догађаја у српској држави XIV века и
њихов одјек у сликарству*, Зборник за
ликовне уметности, 4 (Нови Сад 1968) 87—
97 (са старијом литературом); С. Мандић,
Древник, Београд 1975, 146—154.

31.

С. Ж. Татић, *Трагом велике прошлости*,
Београд 1929, 196; Р. Љубинковић, *Српски
црквени споменици у клисури реке
Треске*, Скопље 1940, 13. Посебан значај
имају подаци које је саопштила Н.
Ношпал-Никуљска, *Прилог за манастирот
св. Андреја на р. Треска — на брегот на
езерото Матка*, у *Споменици за
средновековната и поновата историја на
Македонија*, I, 387—400.

23. Жича, портик, Стефан Првовенча-
ни с делом повеље

24

24. Жича, портик, краљ Радослав с
делом повеље

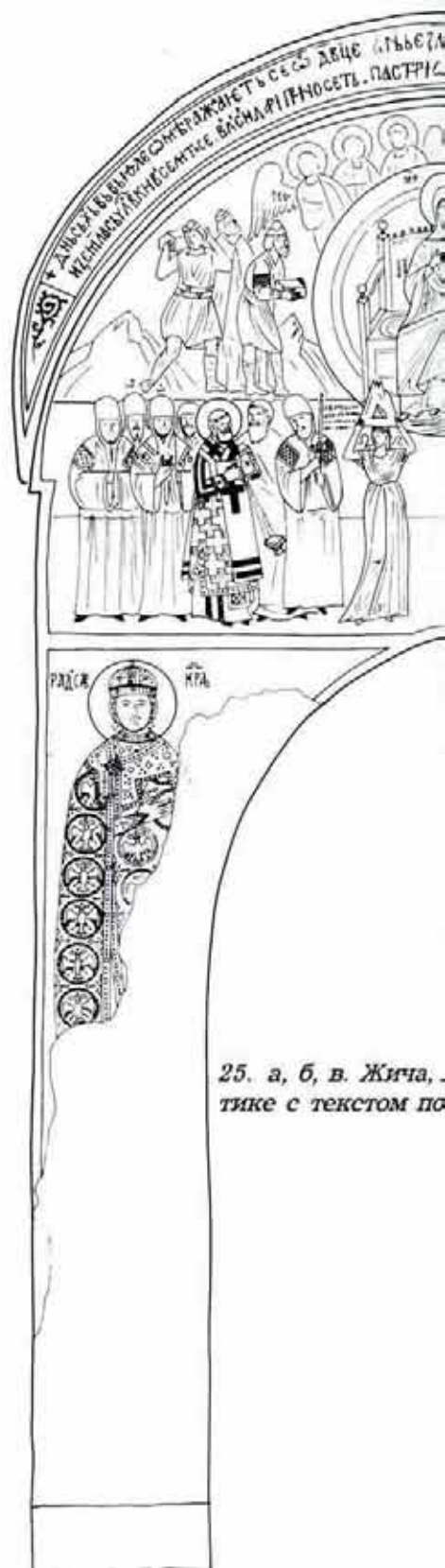
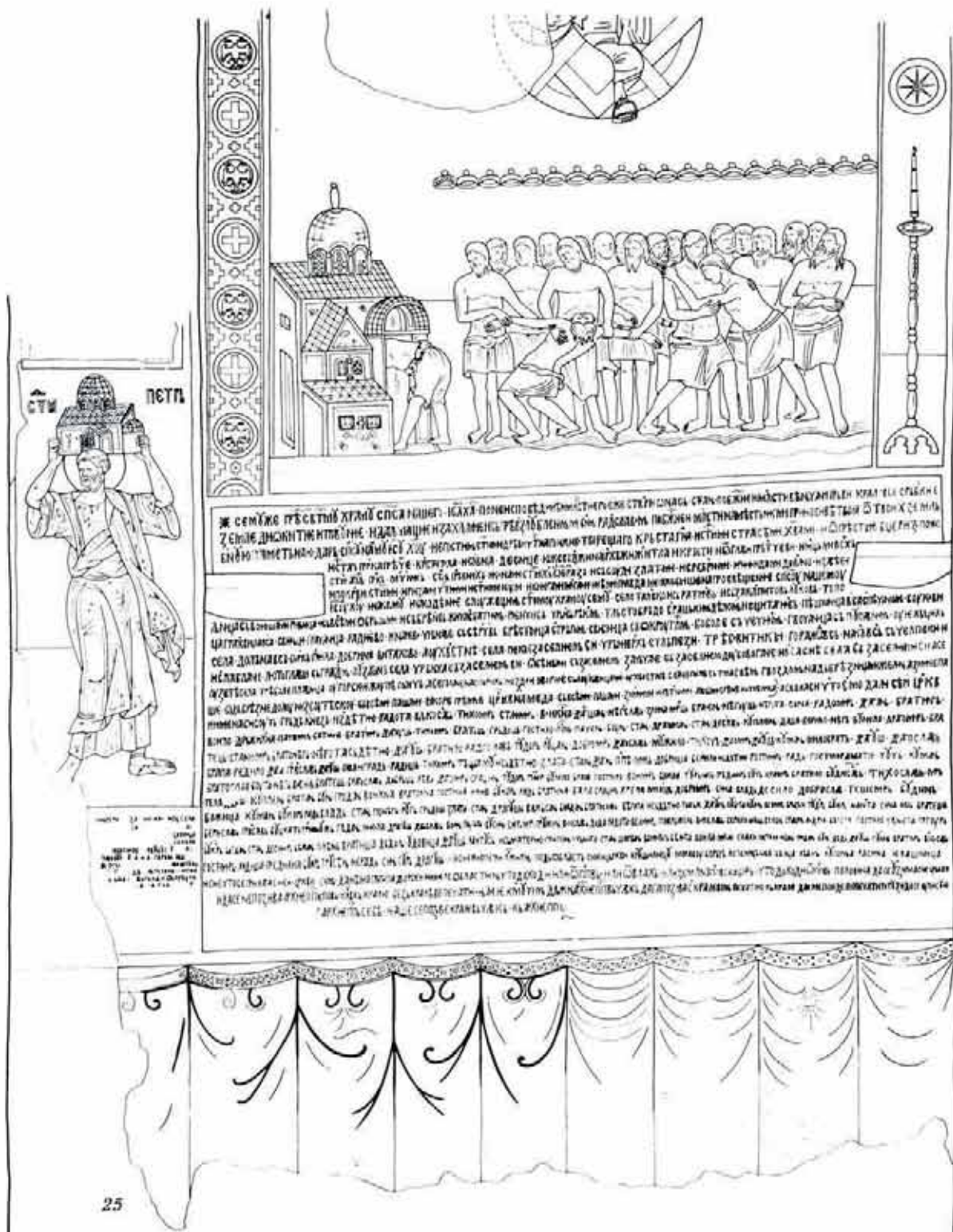
време Саве Немањића, можда и његовом заслугом. Наиме, Сава је уз помоћ
браће Стефана и Вукана, 1208/1209. године, украсио фрескама очев маузолеј,
Богородичину цркву у Студеници. Вероватно је том приликом, а не касније,
исписана на неком зиду цркве Хрисовуља Стефана Немање издана манастиру
Студеници. Свети Сава у свом делу *Живот светог Симеона Немање*, које је
писано као увод у *Студенички типик*, о томе сведочи следеће: „А после
(Немања) сазда овај наш свети манастир (Студеницу), који и посвети имену
пресвете Владичице наше Богородице Добротворке, саздавши од мала и до
велика, и села предаде манастиру заједно с другим потребама манастиру,
иконама и часним сасудама и књигама и ризама и завесама и (оним) што је
писано у златопечатној његовој повељи, а (што је) још и у цркви написано на
стени, и са клетвом и са везом да нико не измени његова предања ...“²⁸
Занимљиво је да се у списку Немањиних дарова помињу скоро сви они
предмети које је дала царица Ирина манастиру Богородице „Животоносног
источника“ у Цариграду, што је, такође, изгледа било побројано у тексту
исписаном на зиду. Данас се не зна на коме је месту у Студеници била ова
повеља и да ли је поред ње био и портрет ктитора Стефана Немање. Међутим,
сада су у нартексу фреске из друге половине XVI века, које су прекриле цео
старији живопис, као и на неким другим зидовима у наосу, тако да се Савино
сведочанство за сада не може проверити.

Остале српске повеље, исписане фреско-техником на зидовима цркава у XIV
веку, немају поред себе насликане портрете владара, њихових издавача.
Милутинова повеља манастиру Грачаници, из 1321—22. године, налази се на
западном зиду ђаконикона, али уз њу сада не постоји портрет краља
Милутина.²⁹ Немогуће је, исто тако, утврдити везу између повеље на фрескама
манастира Св. Андреје на реци Трески код Скопља и портрета ктитора
Андрејаша, сина краља Вукашина. На очуваним фрескама овог манастира,
изведеним 1389. године, нема портрета ктитора. Он није био ни насликан у
наосу. Могао се једино налазити на западној фасади, на којој је сада живопис
из XVI столећа. У време краља Вукашина и његових синова постојао је
обичај да се ктиторски портрети сликају у трему испред улаза у цркву. Тако
је то урађено у храму Св. Арханђела, у њиховој престоници Прилепу, где су
краљ Вукашин и краљ Марко с једне и друге стране улаза у цркву, на
западној фасади, а исто је и у Марковом манастиру, где су ова двојица
владара уз јужни улаз.³⁰ Андрејашова хрисовуља манастиру Св. Андреје, у
којој се набрајају поклоњена добра, није исписана на једном месту у цркви,
као што је урађено са осталим очуваним повељама на зидовима манастира.
Њен текст тече по бордурама које одвајају извесне зоне живописа, а затим се
продужава и по спољној фасади, око целе цркве, где се нижу набрајања
имања исписана на две хоризонталне траке малтера постављене на места која
по висини одговарају хоризонталним кордонским венцима на црквама
Моравске школе.³¹

И у Византији XIII и XIV века исписивање повеља на зидовима било је добро
познато и, рекло би се, врло раширено, као и у Србији. О том обичају чувају
спомен неки врло угледни манастири и цркве из унутрашњости Царства. Од
изузетног је значаја фреска с овом темом из Богородичиног манастира у
Аполонији, у Албанији, јер је то најстарији сачувани пример овакве повеље,
вероватно настале 1281. или 1282. године. На западној фасади, северно од
главног улаза, пре сто година се налазило осам, а сада шест фигура у
посебном односу, али и део очуваног текста некадашње Аполонијске повеље. У
средини слике Богородица држи модел храма чији је патрон. Окренута на леву
страну, прима византијску владарску породицу: цара Михаила VIII Палеолога,
Андроника II, његовог сина и савладара, и царицу Теодору, његову жену.
Испред Богородице клечи једна мања фигура, за коју се верује да је Михаило

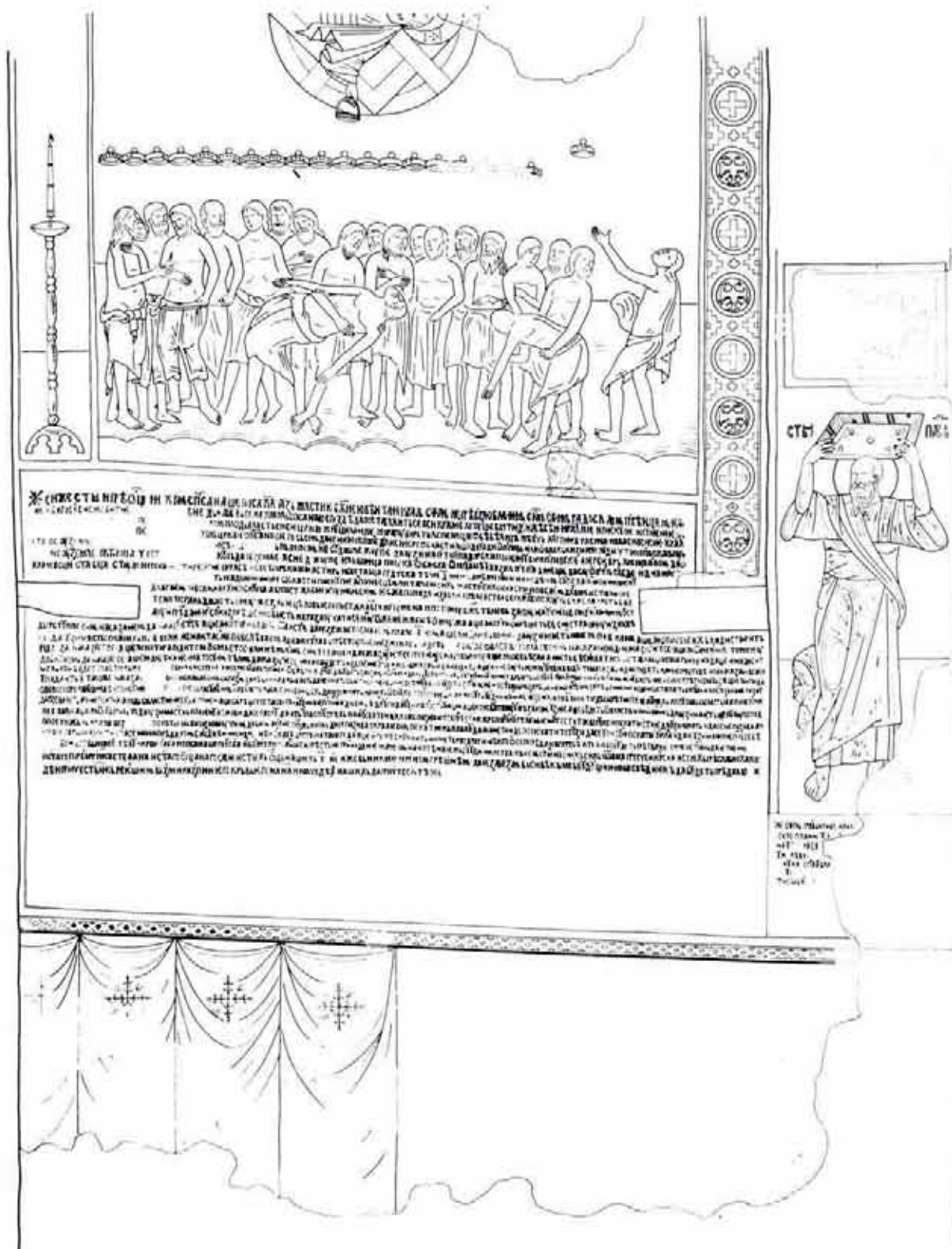
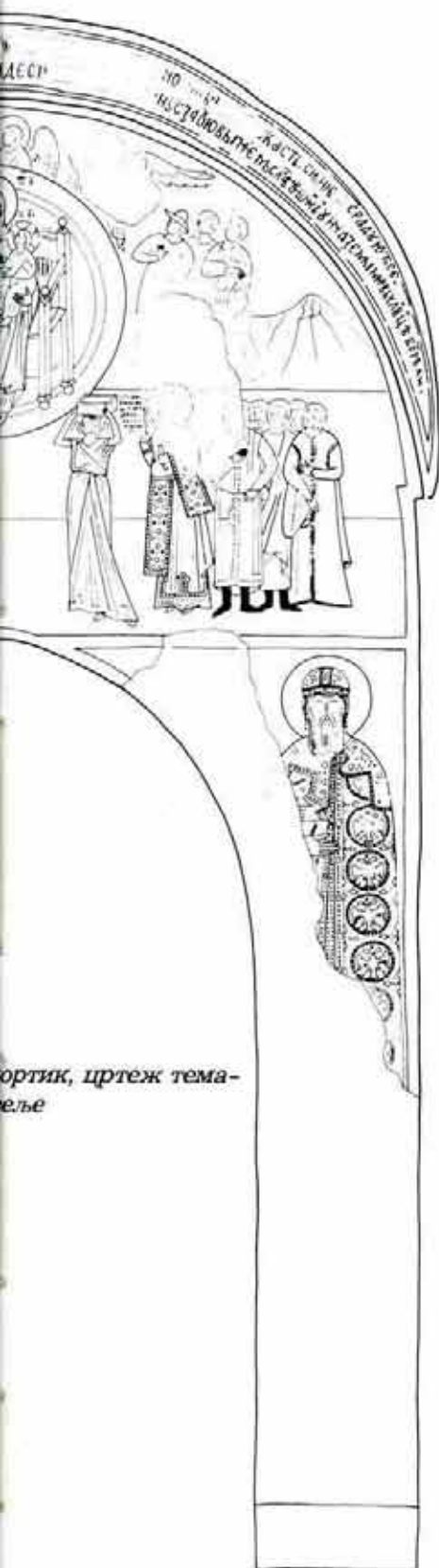
IX Палеолог, а иза ње стоји, такође окренут према царској породици, један игуман који се, изгледа, звао Јован. Око портрета су сачувана имена двојице царева, а текст Повеље исписан је с обе стране Богородичине главе у двадесетак редова. Верује се да га је било и иза монахове фигуре, где је живопис оштећен. Из текста се види да је у питању повеља цара Манојла I Комнина и да ју је, вероватно, Михаило VIII, после заузимања Аполоније, пошто је баш тих година истерао Анжујце, потврдио издавањем своје повеље.³² Слика из Аполоније није оставио неко посебно место за исписивање повеље, како су то чинили у сличним случајевима сви уметници већ је предвидео да она буде исписана око главе Богородице. Хтео је тиме, ваљда, да посебно истакне коме је то повеља намењена. Зато, управо, Богородица као патронка и држи аполонијску цркву у рукама, што је готово усамљен случај у византијској иконографији (сл. 27, 28).

32. Фреске су исцрпно описали и протумачили, заједно с текстом, Н. und Н. Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Wien 1976, 143—182, 239—241, Fig. 16—19, Taf. 101—107 (са старијом литературом).

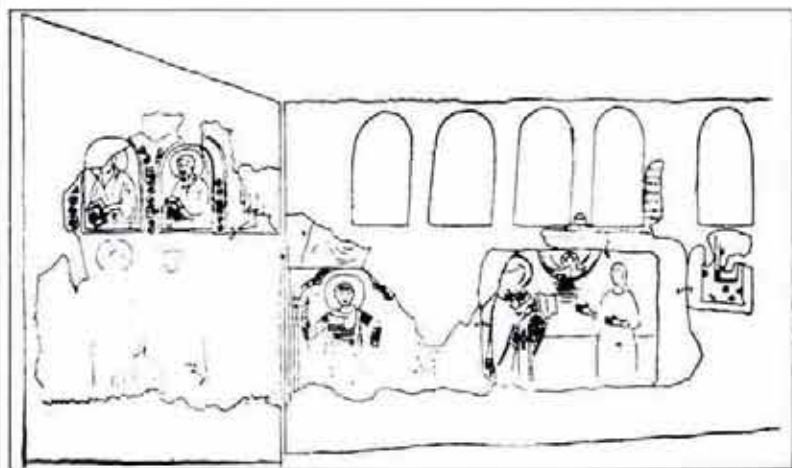
П. Миљковић-Пепек, *Новооткрени архитектурни и сликарски споменици во Македонија од XI до XIV век*, Културно наследство, V. Скопје 1973, 13—14, где се наводи да је Ф. Баришић претпоставио да је реч о повељи Андроника II Палеолога. П. Миљковић-Пепек наводи два важна податка који оваквој претпоставци иду у прилог. Наиме, фасада цркве била је, првобитно, тј. око 1270. године, премалтерисана и тако обојена да се

Вероватно у време цара Андроника II Палеолога догодио се још један случај истицања даровне повеље и портрета владара на фасади цркве. Било је то у манастиру Св. Николе у селу Манастиру, у Мориову, у Македонији. На јужној страни западне фасаде, уз главни улаз, у доњем појасу, биле су, изгледа, насликане три фигуре, од којих једна личи на царску представу, јер као да има круну на глави. У наставку, на јужној фасади, има остатака две фигуре светих ратника, а источније и нешто више, на истом зиду, на доста широкој површини, виде се трагови двадесетак редова уредно исписаног текста. Фрања Баришић је у томе препознао могућну Повељу цара Андроника II манастиру Св. Николе и одредио јој старину — негде у доба пре 1300. године³³ (сл. 26).

До 1322. године у манастиру Богородице Одигитрије у Мистри, цела капела уз западну фасаду католикона с јужне стране била је одређена да прослави царску наклоност и заслуге игумана Пахомија као ктитора. У кугластом своду било је насликано попрсје Христа како благосиља, уоквирено мандорлом коју носе четири летећа анђела. Из мандорле се одвајају четири зраке, на чијим крајевима излазе руке. Оне придржавају четири развијене повеље с текстом и сликаним печатима (сада оштећеним), исписане на сва четири зида капеле. На зиду су, у ствари, преписи трију хрисовуља цара Андроника II (из 1314/15, 1320. и 1322. године) и једне његовог сина Михаила IX (из 1319 г.). Повеље су испод насликаних лукова на стубићима, а украшени су венцима с лишћем, као да је била намера да се прикаже нека врста празнички окићеног павиљона. На плавом небу, између анђела што носе медаљон с Христом, исписане су четири строфе од по три јампска стиха у славу неуморних напора игумана Пахомија. Нигде нема портрета издавача повеља, уколико нису били негде на површинама око улаза, где сада нема живописа.³⁴ Ни у једној другој прилици нису на тако свечан начин приказана манастирска права стечена царском бригом.

Ни на северном зиду нартекса у катедрали Успења Богородице у Калабаки, у Тесалији, где је исписана Хрисовуља цара Андроника III Палеолога, издана 1336. године, нема портрета издавача. Том повељом биле су одређене границе епископије у Калабаки и потврђене њене привилегије. Иако су фреске у Калабаки 1573. године претрпеле извесне измене, јер је већи део цркве тада поново живописан, ипак ова повеља има онај облик — бар тако се верује — који је добила још у XIV веку.³⁵ Она је, дакле, била одмах живописана без портрета дародавца, као и неке друге повеље изведене фреско-техником у Византији и Србији у исто доба.

27

28

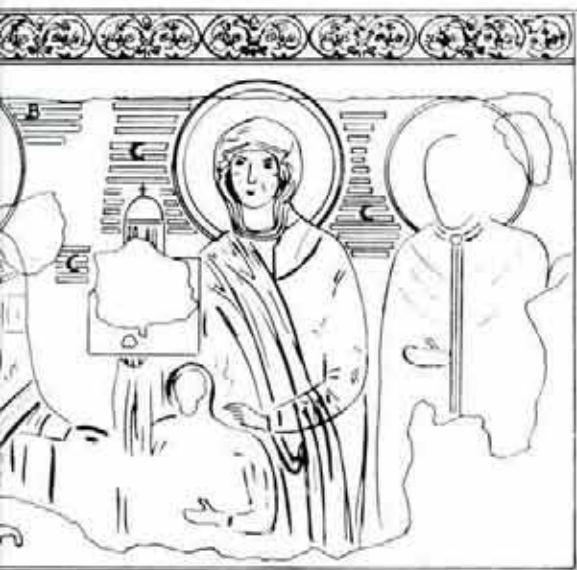
помоћу беле и црвене боје опонашало византијско „хелијасто“ грађење цркава помоћу тесаника и опеке. Неколико светитељских фигура, лик цара и текст повеље убачени су накнадно, пошто је део првобитно осликане фасаде уклоњен. Нешто касније, можда 1327. или 1370. године набачена је, преко дела овог живописа, у доњој зони на јужном зиду, једна нова ктиторска композиција на којој се неки зет мориовског протопопа моли пред св. Николом, патроном храма.

34.

Капелу је описао и све текстове разрешио и протумачио G. Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, Bulletin de correspondance hellénique, XXIII (1899) 98—118, pl. XIV—XX. Лампидаран опис: M. Chatzidakis, *Mistra, La cité médiévale et la forteresse*, Athènes 1981. 66—67.

35.

F. Miklosich—J. Müller, op. cit., 270—273; G. A. Sotiriou, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας II" καὶ ΙΔ' αἰῶνος, Ἑπετηρίς τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν Athènes 1929, 292, 297, 305.

26. а, б. Манастир, цртеж остатака портрета и повеље на западној и јужној фасади (цртеж Петра Миљковића — Пепека)

27. Аполонија, цртеж породице цара Михаила VIII Палеолога с Богородицом, игуманом манастира и текстом повеље (цртеж Х. и Х. Бушхаусена)

28. Аполонија, породица цара Михаила VIII Палеолога с Богородицом, игуманом манастира и текстом повеље

29. Охрид, Св. Константин и Јелена, породица великог духовника Охрида Партенија и текст о даровању изнад улаза

30. Гелати, цар Баграт V који уручује повељу Богородици с Христом и текст повеље на зиду

У оквир ових разматрања свакако се мора укључити и Грузија, последња православна земља према Истоку, која је, повремено, врло верно следила идеолошке, па и уметничке поуке Византије. У најмлађе примере овог рода иконографије спада слика у средњој капели уз јужну страну главне цркве у манастиру Гелати. Капела, у ствари, игра улогу вестибила уз јужни улаз, тако да је смештај слике цара с текстом даровнице у складу с наменом видљивом у свим сличним случајевима — скретала је на себе пажњу верника приликом ступања у храм, одмах истичући заслуге ктитора или дародаваца. Ту, у Гелати, на западном зиду, насликан је последњи средњовековни цар целокупне Грузије, Баграт V (1360—1393), како приноси црвени свитак своје даровнице Богородици с малим Христом. Цара је, вероватно, пратио син Георгије, јер се и он помиње у натпису, а иза царевих рамена види се и део једног нимба. Иза Богородице је на плавој позадини исписан, у преко двадесет редова, грузијски текст који је, свакако, набрајао поклоне³⁶ (сл. 30).

Смештање ктиторског портрета уз исписану даровницу на зиду цркве пренело се из дворских кругова на виши, па и средњи staleж крајем средњег века. Особен је, али свакако није био усамљен, пример сачуван у цркви Константина и Јелене у Охриду. Западно од јужног улаза у наос, али не са спољне стране како је било уобичајено, већ с унутрашње насликана је породица „великог духовника Охрида“ јеромонаха Партенија: он приноси модел своје задужбине Христу који га благосиља из сегмента неба; испред њега је његов мали син Михаило, а прати га мајка Марија. До те слике, а изнад улаза, дат је попис црквених добара — богослужбених књига, винограда, њива и башта — на три правоугаона поља, као на неком триптиху³⁷ (сл. 29).

Сликари фресака у Италији дошли су, изгледа, тек почетком XIII века до иконографских формула у представљању ктитора уз повеље до каквих су византијски сликари стигли знатно раније. Примат у том погледу припада сликарима с папског двора, а најстарији пример — колико нам је познато — сачуван је у зидном сликарству чувеног бенедиктинског манастира Sacro Speco, у близини градића Субјако (Subiaco) у околини Рима (сл. 31). Ту је одмах уз улаз у доњу цркву, с десне стране, у доњој зони, исписана латинска була папе Иноћентија III, којом се манастиру одређују приходи. Десно уз њу представљен је сам папа како стоји и обема рукама придржава десну ивицу буле. Предаје је манастирском патрону св. Бенедикту, који је насликан с леве стране како седи на престолу и прима акт левом руком док десном благосиља дародавца. Испред ногу св. Бенедикта клечи тадашњи манастирски опат Роман и десном се руком молитвено обраћа светитељу, а левицом и сам придржава булу. Текст заузима највећу површину зида и висок је колико и сликане фигуре. Као иконографско решење, ова композиција је само корак напред у развијању идеје сликања издавача уз њихове повеље. Папски сликари из времена после 1203. године (када је була издана) извршили су значајну промену: уз исписану привилегију на зиду они су приказали ктитора који је придржава и патрона манастира који је прима. До оваквог решења вероватно није дошло без познавања иконографије сродних тема у Византији и Цариграду, на које се папски сликари надовезују. Па и сам начин сликања фигура, који је сасвим у духу византијског комнинског стила с краја XII века, у варијанти какву су употребљавали бенедиктинци, као да потврђује закључак о зависности не само стила већ и иконографије ове сцене од византијских решења.³⁸

* * *

И поред оскудног броја извора, сасвим је извесно да је у монументалном сликарству Византије и Србије од XI до XIV века, а можда и раније, био познат

36.

Колико ми је познато, сцена из Гелати није посебно тумачена. Углавном користим своје теренске белешке. Сажет опис слике и део прочитаних текстова објавила је Р. Меписашвили, *Архитектурни ансамбл Гелати*, Тбилиси 1966, 6. Иза Богородице сачувана је само друга половина текста са завршним благодарењем цара Баграта Богородици. Очеvidно, садржај даровнице био је у првој половини текста. Сliku ваља датовати до 1385. године, када је Баграт V, после пораза који му је нанео Тамерлан, морао да прими ислам. Кратку напомену о представљеном цару дала је и Т. Вирсаладзе: cf. Р. Меписашвили—Т. Вирсаладзе, *Гелати, архитектура, мозаики, фрески*, Тбилиси 1982, 23. О Баграту V, укратко, cf. K. Salia, *Histoire de la nation géorgienne*, Paris 1980, 251—252.

37.

Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 4—8, 11—28 (са старијом литературом).

38.

F. Hermanin, *I monasteri di Subiaco, Gli affreschi*, Roma 1904, 462—465, 468, 472 (где се описује композиција мајстора Conxolus-a која је донедавна била преко старије фреске настале после 1203. године). Cf. опис старије фреске у књижници *Il Sacro Speco di S. Benedetto, Guida*, Subiaco s.d., 29, или студиозније, са старијом литературом, *I monasteri benedettini di Subiaco*, a cura di C. Giunelli, Milano 1982, 110—111 и сл. у боји на стр. 106 (текст M. L. Cristiani Testi).

У готичком стилу је насликан, у деценијама пред крај XIII века, на једној фресци у цркви на југу Француске (Pernes, Tour Ferrande), папа Климент IV како обдарује, пресавијеном повељом, клечећег краља Карла Анжујског и тиме му даје право на краљевство Сицилије. За иконографију фреске заслужан је папски двор. Cf. G. Ladner, *Die Papstbildnisse des Altertums und des Mittelalters*, Bd. II, Città di Vaticano 1970, 161—165, Taf. XXXIII. У XII и XIII веку појављивала су се на минијатурама у манастирским хроникама слична решења: папа је бивао приказиван како додељује привилегију манастиру, а прима је његов опат. Неки пут је текст исписан на развијеном свитку, а неки пут на површини између две поменуте фигуре. Cf. id., *I ritratti dei Papi nell'Antichità e nel Medioevo*, I, Città di Vaticano 1941, fig. 155 (папа Пасквал II даје привилегију у виду одмотаног свитка у Chronicon Vulturense); id., *Die Papstbildnisse*, II, 28 sqq, Fig. 6, 8 (где између папе Лава IX

31. Субјако, Сакро Спеко, папа Иноћентије III с игуманом уручује развијену булу св. Бенедикту

INO

обичај сликања ктиторских портрета уз текстове оснивачких или даровних повеља манастирима и црквама. Упоредо с овим начином приказивања владара уз повеље, у византијском зидном сликарству се знало за још један иконографски тип владара-ктитора, сличан претходном. У питању је, наиме, представљање ктитора с моделом храма у једној руци, или без њега, и са отвореним свитком у другој. На развијеном ротулусу је исписан текст молитве Христу, у којој је основна мисао молба да Господ прими скромни дар ктитора и да му узврати својом милошћу. Примера оваквог сликања има и на фрескама XIV и XV века у Србији. Тако су насликани краљ Вукашин и његов син краљ Марко, око 1371. године, у манастиру Св. Арханђела у Прилепу (сл. 35), а 1376. у Марковом манастиру (оба пута уз улазе у цркву — сл. 32, 33). Тако је приказан и деспот Стефан Лазаревић, између 1406. и 1418. године, у својој задужбини манастиру Манасији (уз улаз у храм, на западном зиду)³⁹ (сл. 34). Формула молитве која је исписана на развијеном свитку у руци деспота Стефана има такву садржину да би се могло закључити да је намера ктитора била да, кроз краatak текст, сажме основну идеју из аренге или санкције манастирске оснивачке повеље, не исписујући, као раније, читаву повељу *in extenso*.⁴⁰ На свитку краља Марка из Марковог манастира могу се разабрати речи упућене верницима пред вратима храма: „Ја благоверни краљ Марко саздах и пописах овај божанствени храм. . .“ Оштећени крај имао је исти текст као што је овај, потпуно очуван, на повељи његовог оца: „... и да онај ко отуђи ... буде проклет“ — што је, заправо, начин обраћања особен за текстове повеља.⁴¹

Иконографија оснивача манастира с развијеном повељом у руци није била особена само за Србију, нити само за лаичке кругове. У Русији, на пример, њу су упражњавали и високи црквени кругови у великим и утицајним манастирима. Траг о томе је остао на једној икони из Печерске лавре у Кијеву, из последње четвртине XIII века. На њој су, око престола на којем седи Богородица, патронка манастира, с малим Христом у крилу, приказани и оснивачи лавре, св. Теодосије и св. Антоније Печерски. Обојица држе свитке с дугачким текстовима, чији смисао није ишчитан, мада би требало у њима слутити део прописа за манастирски живот и препорука за њихово испуњење.⁴²

Најстарији примери сликања ктитора с развијеним свицима на којима су исписани молитвени текстови сачувани су с византијског подручја, и то из XI или XII века. У једном јеванђелистару, насталом у прелазним деценијама из XI у XII век, остао је на минијатури стојећи лик византијског властелина Јована проедра поред великог крста са чијег га врха благосиља допојасно насликани Христос. На великом свитку се налази молитва из које се сазнаје да је Јован из захвалности покљонио десет рукописних књига. Мора бити да је негде из истих времена и непознати свештеник што стоји с развијеним свитком и молитвом испред велике Богородице Кириотисе с малим Христом на фресци у цариградској цркви, познатој под турским именом Календерхане џамија. Молитва је истрвена тако да се не може повезати у довољно разговетну целину.⁴³

Иконографија овакве ктиторске слике с развијеном повељом, колико год сродна оној са владарима уз њихове повеље, вероватно се није могла образовати без утицаја иконографије светитеља с развијеним ротулусима на којима су били изводи из њихових списа. Пут у њено стварање водио је, потом, до Богородице са свитком, на којем се обично налазио текст њене молитве сину за милост према људском роду или су ту, пак, бивали изрази заступништва за неког појединца. Упоредо с тим постојале су и слике на којима су се ктитори непосредно обраћали Христу текстом на отвореном свитку који су држали. Владари-ктитори последњи су, изгледа, прихватили

и опата манастира на једној минијатури, а Хадријана IV и опата, на другој, стоји исписан текст привилегија у *Chronicon Casauriense* из XII века).

Очевидно, поред византијског утицаја на иконографију папских представа у целини, на овакву иконографију у зидном сликарству могле су утицати и манастирске хронике с минијатурним илустрацијама. Cf. и нашу напомену бр. 44.

39. Cf. С. Радојчић, *op. cit.*, 46, 62—63, 70—71; В. Ј. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века*, 87—97. И на ктиторској представи у манастиру Враћевшници велики челник Радич Поступовић носи у једној руци повељу с дугачком молитвом, а у другој модел храма. Њега приводи Христу на престолу патрон храма, св. Ђорђе. Композиција је насликана на јужном зиду припрате, а текст молитве још није објављен. На пиластру уз источни зид припрате, недалеко од ктиторске композиције, исписан је само онај део повеље који се односи на имања манастира: cf. Р. Кречковић, *Манастир Враћевшница*, Сремски Карловци 1932, 50—51 (где је, добрим делом, прочитан овај део повеље). Пошто је реч о прсликаном живопису 1737. године, само у оквиру претпоставке може остати тврдња да су композиција и текстови били истог облика и садржаја и у време настанка првобитних фресака у доба великог челника Радича.

40. Cf. Ст. Станојевић—Л. Мирковић—Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928, 50; Б. Живковић, *Манасија, цртежи фресака*, Београд 1983, стр. 4 и цртеж VII/7.

41. В. Ј. Ђурић, *Три догађаја*, 87—88 (са старијом литературом). Допуне читања извршене накнадно.

42. В. Пуцко, *Печерский ктиторский портрет*, Зограф, 13, Београд 1982, 42—48 (где, на жалост, нема покушаја да се разреши текстови на свицима, али је ту сва старија литература).

43. О представи Јована проедра са минијатуре cf. I. Spatharakis, *op. cit.*, 74—76, fig. 42. а о фигури свештеника са молитвом на свитку из Календерхане џамије cf. С. Streiker and Y. Doğan Kuban, *Work at Kalenderhane Camii in Istanbul, Second Preliminary Report*, Dumbarton Oaks Papers, 22 (Washington 1968) 192, fig. 33.

44. Cf. A. Luschn, *Gemalte Initialen auf Urkunden*, Mitteilungen der K.K. Zentralkommission, XVII, Wien 1872, XLIII; *Urkundenlehre*, I, München—Leipzig 1907, 251, A. Giry, *Manuel de diplomatique*,

IV, Paris 1925, 504—507; L. Santifaller, *Kunstgeschichtliche Studien. Über illuminierte Urkunden*, Breslau 1943, 218—221; H. Breslau, *Handbuch der Urkundenlehre*, 2. Berlin 1958, 512—513.

Знатно раније од украшавања повеља минијатурама с портретима владара—издавача уведено је, у неке западњачке картуларе великих манастира, сликање илустративних сцена у којима је представљан владар или донатор како, преко повеље, обдaruје монахе манастира поседима. У том смислу речит пример су минијатуре у картулару француског манастира на Mont Saint-Michel у Нормандији, које се датују у средину XII века. На две од три минијатуре на којима је приказано даровање имања насликано је предавање повеље опату и монасима овог манастира. На првој је портретисан Ришар II, војвода Нормандије, са сином, у тренутку кад предаје повељу, а на другој је војвоткиња Гонор, жена Ришара I, која такође уручује повеље опату и монасима. Иза минијатура је у кодекс картулара уведен текст њихових повеља: cf. A. Boinet, *L'illustration du Cartulaire du Mont-Saint-Michel*, Bibliothèque de l'École des chartes, LXX, Paris 1909, 335—343, fig. 2, 3; *Les manuscrits à peintures en France du VIIe au XIIe siècle*, ed. Bibliothèque nationale, Paris 1954, 74, fig. XXI. *Codex Traditionis* немачког манастира Formbacha који се чува у минхенском Државном архиву, настао почетком XIII века, садржи две минијатуре на којима су приказани цар Лотар III и папа Иннокентије II како предају повеље бенедиктинцима овог манастира. (На ове портрете скренуо ми је пажњу проф. С. Радојчић, на чему сам му врло захвалан). Ове чињенице указују на могућност да су се на Западу могле појављивати повеље с портретима владара и пре краја XIII и почетка XIV века, из ког времена су најстарије очуване повеље ове врсте. Обичај сликања владара или донатора на повељама доживљава пун процват у доба ренесансе и барока. О нашој барокној иконографији ове врсте cf. Д. Медаковић, *Две историске композиције сликара Јоакима Марковића из 1750*, Музеј примењене уметности, Зборник, 5, Београд 1959, 113—121.

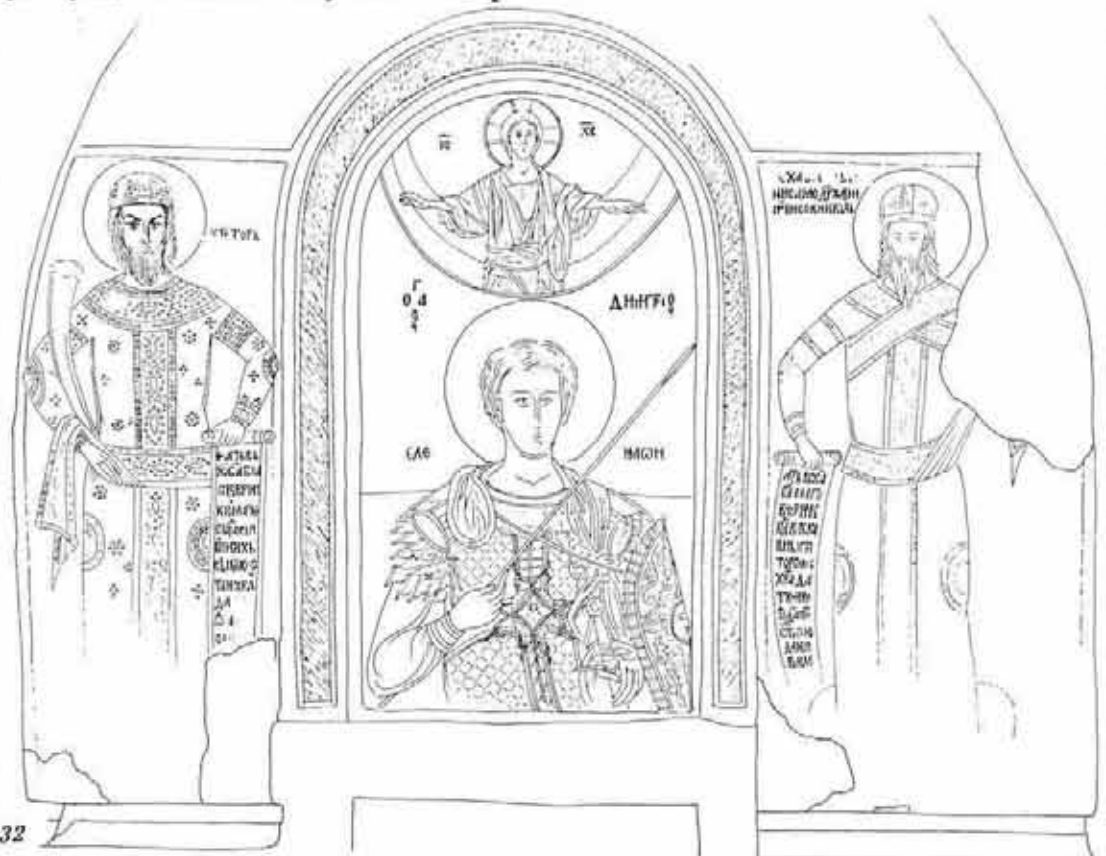
Посебан круг питања представљају византијски дипломатари или зборници манастирских даровница и типика, начињених у виду књига, на чијим се страницама налазе минијатурни портрети ктитора и чланова њихових породица. Ниједном (нигде) ти ктитори нису били насликани са завијеним или одвијеним свицима повеља или прописа који су се налазили у тим књигама. У њима, дакле, нема ничег сличног са западњачким картуларима у погледу сликарства. Најмање два византијска значајна рукописа припадају овој врсти. Из последње четвртине XIII века је дипломатар са неколико десетина докумената за манастире Богородице Макринитисе код Димитријаде и Неа Петра у Тесалији (Taur. gr. 237). Ту су

овакав начин општења с патроном којем су посвећивали храм или са светитељем којем су приносили дарове.

* * *

Разматрајући текстове и ликовна остварења у вези са портретима владара и њиховим повељама у монументалном сликарству Византије и Србије од VIII до XIV века, не можемо се отети утиску да је овај облик поступно доживљавао извесне промене, док се није дошло до устаљеног решења каква се виде у Жичи и Субјаку. Прво су уз портрете ктитора, као на мозаицима у цариградском манастиру Богородице „Животоносног источника“, били исписивани текстови којима су набрајани дарови; знатно касније, као на слици у манастиру Богородице Перивленте у Цариграду, ктитори су били представљани заједно са повељама на којима су се још налазили оригинални печати од воска и олова; најзад, као у Аполонији, манастиру Жичи и Субјаку, текст повеље је био исписан на зиду, уз слике ктитора. Тако су знатније измене обављане све до XI и XII века, док се није иконографско решење коначно уобличио и као такво остало у широкој употреби.

Начин представљања повеље са ктиторима у монументалном сликарству Византије, а посебно Цариграда, у XI и XII столећу, имао је пресудну улогу у образовању дипломатичке формуле владарских хрисовуља с портретима, које су излазиле из царске канцеларије у XIII и XIV веку. Први трагови издавања хрисовуља с минијатурама на којима су царски портрети упутили су Хајзенберга на дворску канцеларију Никејског царства прве половине XIII столећа. Иако нема докумената који би сведочили да су се и раније у Византијском Царству појављивале хрисовуље с портретом василевса, не може се, с обзиром на аналогна решења у монументалном сликарству, посве одбацити могућност да су се оне издавале и у доба владавине Комнина у XII веку. Оно што изгледа засада несумњиво, то је да су решења из зидног сликарства Цариграда била старија од оних у дворској канцеларији, тј. да је дипломатички обичај украшавања хрисовуља минијатурама с портретима владара образован под утицајем монументалног сликарства, где је знатно раније доживљавао свој постепени развитак.

32. Марков манастир, цртеж: краљ Марко и краљ Вукашин с повељама (претходна страна)

33. Марков манастир, краљ Марко и краљ Вукашин с повељама

34. Ресава, деспот Стефан Лазаревић као ктитор с повељом

У време када је овај обичај уведен у дипломатику Византије — негде у XII или XIII веку — и друге европске дворске канцеларије су знале да украшавају, на разне начине, своје свечане повеље. Најстарији примери, по мишљењу многих истраживача, изишли су из канцеларије римских папа у IX или X веку, али на тим повељама су само већа почетна слова једноставног украса. Тек од средине XII века иницијали су бивали раскошније орнаментисани, а од прве половине XIII века лепо обликовање иницијала постало је на папским повељама правило. Под утицајем папске канцеларије почели су и нормански краљеви да издају повеље са скромније сликаним мајускулним словима. Одатле се тај обичај пренео у немачку краљевску канцеларију, а у Француској се може пратити од XI века. Али у то време нигде у Европи није било представљања lika владара на повељама. Тек су негде у првој половини XIV столећа немачке и француске дворске канцеларије издале свечане повеље на којима је био насликан, у минијатури, владар како дарује повељу некоме од својих сизерена.⁴⁴ Минијатура има тада готово илустративан карактер. Веза између ликова владара на повељама западноевропских и византијских дворских канцеларија није била, колико нам је познато, предмет засебног изучавања. Врло је вероватно да су се ове две дипломатичке форме развијале независно једна од друге, иако су се негде у исто време појавиле.

Средњовековни дипломатички обичај украшавања повеља минијатурама има, у ствари, свој пандан у античкој Грчкој, на рељефима вотивног или законског садржаја из V и IV века пре наше ере. На ретким очуваним античким рељефима — повељама, у виду стела из Атине и Елевсиса изнад уклесаног текста, обично је представа симболичног карактера на којој су неки чланови Олимпа окупљени у тематски одређеној композицији или су на њој симболичне фигуре.⁴⁵ Којим је путевима форма стигла до хришћанске Византије и какви су били беоцузи између обичаја два различита света, требаће тек да се испита, уколико се покаже да су античке рељефне повеље биле, у формалном погледу, инспиратор византијских ктиторских повеља с портретима у монументалној уметности и минијатури.

* * *

Минијатуре на хрисовуљама византијских царева и српског деспота Ђурђа показују — иако их је мало сачуваних — да су се владарске канцеларије држале одређених начела, али су се, и поред јединствености идеја, разликовале у начину представљања владара. Андроникова канцеларија издавала је повеље са ликовима василевса и патрона, који је нешто већих димензија од портрета владара. Канцеларија трапезунтског цара Алексија III Комнина опремала је повеље портретима владарског пара, док је судећи по добро публикованој Хрисовуљи манастира Дионисијата, светитеља-патрона, стављала, у погрсу, изнад ктитора. Писари и минијатуристи деспота Ђурђа у Жичи украсили су његову хрисовуљу за манастир Свимен портретима свих чланова породице, док је Христос Емануило насликан у погрсу смештеном у сегмент неба. Мада су све ове форме ктиторских портрета постојале у Византији пре појаве прве повеље с минијатурама, ипак је у доба династије Палеолога, а у Србији под Немањинима и њиховим наследницима, групни портрет владајуће породице постепено смењивао званичне портрете владара и владарке, или самог владара.⁴⁶ Од средине XIV века, а посебно крајем истог и почетком идућег столећа, и из дворских сликарских радионица Цариграда излазиле су минијатуре на којима су били насликани сви чланови породице владара у онаквом виду какав је на Хрисовуљи деспота Ђурђа за атонски манастир Свимен. Свечани портрети породице деспота Ђурђа на Свименској повељи створени су угледањем изванредно вештих и даровитих српских минијатуриста на византијске дворске сликаре нешто ранијих времена, какви

преписане хрисовуље царева Михаила VIII и Андроника II, као и повеље патријарха Јосифа I, а и многи други документи. Уз њих је насликан, на једном листу при крају рукописа, ктитор Никола Малијасин, као монах Јоасаф, и његова жена Ана Палеологина, као монахиња Антуса. Они држе између себе модел храма, уручујући га Јовану Претечи, насликаном изнад, којем је један католикон био посвећен (cf. I. Spatharakis, *op. cit.*, 188—189, fig. 141, 142, са старијом литературом); исцрпан опис и историјска разматрања Ф. Баришић, *Дипломатар тесалијских манастира Макринитиса и Неа Петра*, Зборник радова Византолошког института, XVI, Београд 1975, 69—92; такође и Б. Ферјанчић, *Породица Малијасина у Тесалији*, Зборник Филозофског факултета, VII—1, Београд 1963, 241—249; id., *Поседи породице Малијасина у Тесалији*, Зборник радова Византолошког института, IX, Београд 1966, 33—47.

Други рукопис, из почетка XV века, садржи типик цариградског женског манастира Богородице Добре наде (Lincoln College gr. 35). Ту су, уз текст, многобројни чланови једне угледне престоничке породице, на челу са замонашеним ктиторкама Теодором и Јефросином. Прва ктиторка, носећи модел храма, приводи Богородици с Христом, млађу ктиторку, држећи је за руку. Остали чланови породице већином су насликани у паровима, на по једном листу, одевени у врло свечане аристократске одеће. Нико не приноси ни кодекс с текстом типика, нити свитак повеље о даровима (I. Spatharakis, *op. cit.*, 190—206, с литературом; A. Cutler and P. Magdalino, *Some precisations on the Lincoln College Typikon*, *Cahiers archéologiques*, XXVII, Paris 1978, 179—198 и с другом литературом).

45. M. Hausmann, *Griechische Weichreliefs*, Berlin 1960, 41—44. Иначе украшавање законодавних споменика рељефима с портретима њихових издавача врло је старо. Треба се само сетити Хамурабијевог закона, исписаног на базалтном стубу, где је изнад текста рељеф на коме је представљен Хамураби како стоји испред Шамаша, божанства правде, који седи и диктира владару закон: cf. A. Parrot, *Sumer*, ed. Gallimard, Paris 1960, 304—305, fig. 373.

46. О овим проблемима cf. С. Радојчић, *Портрети српских владара*, 88—94; A. Grabar, *Une pyxide en ivoire à Dumbarton Oaks. Quelques notes sur l'art profane pendant les derniers siècles de l'Empire byzantin*, *Dumbarton Oaks Papers*, XIV, 1960, 127—134.

47.

Byzance et la France médiévale, Manuscrits à peintures du IIe au XVIe siècle, ed.

Bibliothèque nationale, Paris 1958, 32—33, pl. XXI; A. Grabar, *Une pyxide*, 129—130, fig. 13.

48.

Није још објављена двострука икона из манастира Дионисијата, из око 1375, на којој су, с предње стране, св. Јован Претеча како прима модел цркве од ктитора, трапезунтског цара Алексија III Комнина, док су, с друге стране, четворица трапезунтских мученика. Једино је, колико ми је познато, предња страна публикована у лошој штампи: Αρχιμανδρίτου Γαβριήλ, 'Η ἐν Ἀγίῳ "Ορει ἱερὰ μονή τοῦ Ἀγίου Διονισίου, Ἀθήναι 1959, 10.

Таквих ктиторских икона било је, извесно, много више него повеља с портретима.

35

35. Прилеп, Св. Арханђели, краљ Марко и краљ Вукашин с повељама у рукама (цртеж)

53

су били, на пример, они који су насликали породицу цара Манојла II Палеолога у његовом рукопису из 1402. године, поклоњеном манастиру Сен Денију (St. Denis), који се сада налази у Лувру.⁴⁷

Ктиторски портрет владара на повељи вероватно је имао веома важну улогу у ширењу његовог лика по удаљеним крајевима где сам вероватно никад није залазио. Повеље које су обележавале ктиторство неког манастира — као што су то хрисовуље Алексија III Комнина и деспота Ђурђа — могле су послужити и као предложак за преношење лука у монументални формат, на фреску, када је то било потребно. С обзиром на распрострањен средњовековни обичај сликања ктиторских портрета, до тога је често морало долазити. Поготову је то могао бити случај с минијатурама на хрисовуљама цара Алексија III и деспота Ђурђа, издатим светогорским манастирима Дионисијату и Свимиену, који су веома удаљени од географских средишта њихових земаља. Тако је лик на повељи био једно од средстава помоћу којег се могло доћи до портрета ктитора.⁴⁸ То се могло десити и са хрисовуљама Андроника II за Монемазију на Пелопонезу и Канину у Албанији, места удаљена од Цариграда, где су епископије вероватно популарисале слике владара. Заиста је озбиљно питање на који начин су сликари долазили до портрета Михаила VIII и Андроника II када су их у удаљеним епископијама сликали као што су то учинили на фрескама у манастиру Богородице Аполонијске у Албанији или у пећини Св. Еразма на Охридском језеру, где су све њихове портретске особине потпуно заступљене.⁴⁹ Док је за период до VI века врло помно испитано ширење царских слика које су преносили представници државне администрације у провинцијама царства преко диплома са владарским сликама добијеним поводом званичних наименовања (а дипломе су иначе користили у својим пословима)⁵⁰, начин распростирања владарског портрета у позније доба остао је непроучен, мада га је могуће замислити. Тако, на пример, када ктитори дарују својим новоподигнутим манастирима црквене одежде, иконе, богослужбене књиге, а често и типике украшене портретима, из дворских уметничких радионица, њихов лик може лако бити пренет и на велику удаљеност.⁵¹ И када цареви поклањају удаљеним епископијама плаштанице, иконе, црквене сасуди итд., које понекад имају на себи, уз записе са посветом, и портрете владара⁵², царев лик лако може допрети и до далеких покрајина у провинцији земље. Таквим обичајима ширења царева лика по провинцијама Византије могле су допринети и хрисовуље с њиховим портретима. Није искључено да је и то био један од разлога због којих су владарске канцеларије у Византији и Србији од XIII до XV века усвојиле обичај да неке важне повеље опремају минијатурама с ликовима царева, краљева и деспота.

* * *

Минијатуре на хрисовуљама спадају међу најлепша уметничка дела свога доба. На њима су радили најбољи минијатуристи које је владар у дворској уметничкој радионици имао. Сарадња с писарима текстова била је врло непосредна, иако су минијатуристи одвојено, у својим уметничким радионицама, на посебном пергаменту или хартији — што се на свим очуваним хрисовуљама запажа — сликали портрете владара па су их додавали већ исписаној повељи. На истоветан начин су сарађивали сликари са преписивачима књига у царској радионици, на пример, у XIII веку: у сликарским атељеима извођене су минијатуре на посебним страницама, да би доцније, приликом повезивања, биле убачене на одређено место у књизи.⁵³

Минијатуре на повељама свакако су доприносиле ширењу по провинцији ликовних схватања најбољих сликара двора, што такође даје посебан значај овој врсти дела. Ако су, као што претпостављамо, она опонашана при изради монументалних портрета владара на фрескама, њихова непосредна улога још је већа. У сваком случају, и саме за себе, минијатуре с владарских хрисовуља су драгоцене уметничке остварења.

49. За портрете Михаила VIII и Андроника II у Аполонији cf. H. und H. Buschhausen, *loc. cit.*; за слику у Св. Еразму cf. P. Љубинковић—М. Ђоровић—Љубинковић, *Средњовековно сликарство во Охрид*, Зборник на трудови, Народен музеј во Охрид, 1961, 111—112 (где се он идентификује као солунски цар Теодор). О њему с цртежом и коментаром, уз старију литературу, Ц. Грозданов, *Портрети на светителите од Македонија од IX—XVIII век*, Скопје 1983, 139—143.

50. H. Kruze, *Studien zur offiziellen Geltung des Kaiserbildes im Römischen Reich*, Paderborn 1934, 99—106; O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee*, Darmstadt 1956, 204—213 (где је делимично дотакнуто и питање ширења царских слика од X до XIV века).

51. Примера за ово има врло много. Илустрације ради, навешћемо само неке врло карактеристичне. Икона Христа Пантократора, из око 1363. године, из атоског манастира Пантократора, данас у лењинградском Ермитажу, има на ивицама насликане портрете манастирских ктитора: P. Lemerle, *Sur la date d'une icône byzantine*, Cahiers archéologiques, 2, 1947, 129—132; A. B. Банк, *Искусство Византии в собрании Государственного Эрмитажа*, Ленинград 1960, ил. 104, 105. Од богослужбених књига цитирамо само Библију (Vatic. Regin. Gr. 1), насталу у Цариграду између X и XII в., у којој су на посебним странама Лав и Константин, два угледна патријарха, које, као осниваче манастира, благосиља Богородица, односно св. Никола: J. Ebersolt, *La miniature byzantine*, Paris—Bruxelles 1926, 30—31, pl. XXVII. Од тканина наводимо завесу која је некада стајала у Св. Софији у Цариграду, на којој су били представљени Јустинијан и Теодора, градитељи Св. Софије, који су је поклонили овој цркви: A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin*, 23.

52. Тишчан пример за ово су дарови које је Андроник II послао Охридској архиепископији cf. B. J. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд 1961, 22—23. Поред поменутих имања у Цариграду, икона и плаштенице, Андроник II је, 1312. године, издао Охриду и хрисовуљу којом архиепископска имања брани од напасти царских чиновника, cf. H. Снегаров, *История на Охридската архиепископија*, I, София 1924, 159—160. Ови предмети немају царев портрет.

53. H. Buchtal and H. Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, Washington 1978, 91—100, passim.

36. Свети Сава, први архиепископ српски, детаљ фреске из Краљеве цркве у Студеници, 1313/1314. године 36

СТЫ
САБА
ПРЪС
ДНЪН

АРХИЕ
ПЪРВЕ
СРЪЕ
КЕЗЕМА
НПОМОРСКЕ

ЕСФИГМЕН И СРБИЈА

Из досадашњих истраживања о односима Свете Горе са Србијом, са њеним владарима, великашима и црквеним достојанственицима, постало је јасно да смо уз трајну и веома тесну повезаност са Хиландаром, од времена кад је подигнут манастир „за примање људи од српског народа“, имали и три периода у којима су изразито живе и јаке биле везе и са другим манастирима Атоса појединачно, као и са светогорском монашком заједницом у целини. Сваки од та три периода особен је и носи обележја специфичне ситуације, јер је од краја XII до краја XV века било значајних промена на обе стране, и у Светој Гори и у Србији. У сваком од поменутих три периода српски извори имају посебан значај за познавање историје Свете Горе. Уз многе друге манастире и ћелије, у тим раздобљима се и Есфигмен појављује у српским изворима. Помена и података има мало и они се у пуној мери могу искористити ако се анализирају у светлу општих односа светогорских манастира са Србијом у сваком од наговештених периода.

* * *

У првом периоду, који обухвата крај XII и прве деценије XIII века, Србија је била далеко од Атоса, његових манастира и њихових метоха. Понекад би монаси, скупљајући милостињу, доспели на двор српског великог жупана, као онај калуђер, можда из руског манастира светог Пантелејмона, који је владаревом сину Растку пружио обавештење о Светој Гори и убрзао његову одлуку да се замонаши и побегне међу аскете на Атосу.¹

Везе се успостављају тек за време боравка на Светој Гори таквих изузетних монаха какви су били Сава Немањић и Симеон (сл. 36, 39), бивши српски велики жупан Стефан Немања. Описујући Савино и Симеоново деловање, њихови животописци усредсређују пажњу на подизање Хиландара (сл. 37), али узгредно пружају веома занимљиве и значајне податке и о другим манастирима, као и о светогорском монашком животу уопште. Сава је око 1192. био замонашен у манастиру светог Пантелејмона (Русику), а затим се прикључио братству веома угледног манастира Ватопеда. Док је живео у Ватопеду, Сава је подигао три параклиса (капеле): Рођења Богородице, Светог Јована Златоустог и Преображења Спасовог и помогао је да се кров главне цркве покрије оловом. Захваљујући тој помоћи Сава је у Ватопеду сматран за другог ктитора коме братство дугује вечно одржавање помена.² За време боравка у Ватопеду Сава је, као и други чланови монашке обитељи, обављао разне дужности, повлачио се са старијим монасима подвижницима у самоћу. Послови ван његовог манастира довели су га, као што ћемо видети, у ближу везу и са манастиром Есфигменом (сл. 40).

Долазак на Свету Гору Савиног оца Симеона, бившег српског владара, у јесен 1197. побудио је велику пажњу монаха и старешина манастира. По речима Симеоновог животописца, са свих страна су долазили монаси, пустињаци,

37. Поглед на манастир Хиландар на
Светој Гори

игумани па и прот Свете Горе, желећи да виде и чују несвакидашњег сабрата, који је оставио престо и земаљску власт да би обукао ризу; који је оставио своју задужбину у Србији да би се њима придружио.³ Сместивши се у Ватопеду са сином, Немања је зажелио да обиђе Свету Гору „и да се поклони свима црквама“. Симеоново и Савино путовање по Атосу пружило је њиховом животописцу Доментијану повод да спомене најважније тадашње манастире и њихове најчувеније светиње. У Кареји, где је већ тада било средиште („Меси“) монашке земље, поклонили су се чудотворној икони Богородице, која је у своје време исцелила цара Михаила, ктитора цркве у Кареји. Ту су указали част проту, служитељима цркве и монашкој општини. У грузинском манастиру Ивируну, „лаври свете Богородице Иверске“, поклонили су се Богородици званој Портаитиса и обдарили манастир и чланове братства. Следећи застанак на њиховом путу био је у Лаври светог Атанасија Атонског, најугледнијем светогорском манастиру, за који се веровало да је под непосредном заштитом Богородице. Ту су се поклонили гробу светог Атанасија. Као и у Кареји и Ивируну, и овде су дали богате поклоне за украшавање цркве, тако да су унети у поменике, као други ктитори, уз осниваче и прве дародавце. Највише дарова у различитим видовима добио је Ватопед. Поред злата, сасуда, прилога за издржавање сиромаша, грађене су ћелије, а обновљена је и потпуно опремљена запустела мала црква Светог Симеона у Просфори.⁴ И подизање Хиландара започето је у оквирима ватопедског властелинства и с надом да ће манастири остати уједињени.⁵ Тек касније дошло је до пуног осамостаљивања и проширивања Хиландара, захваљујући помоћи и подршци Светогораца из других манастира и византијског цара.⁶

Све оно што су Симеон и Сава учинили на Светој Гори, а нарочито подизање Хиландара и његово оспособљавање за редован живот монашке заједнице, захтевало је велика новчана средства (сл. 38). Ни Симеон ни Сава нису имали потребно злато и богатство, јер су се свега одрекли још кад су се замонашили. Све што је њиховим посредством доспело као дар, помоћ или прилог светогорским манастирима у ствари је потицало од великог жупана Стефана Немањића. О његовој помоћи изричито говоре Доментијан и повеље о подизању Хиландара. Стефану је, уосталом, било препуштено ктиторско право над тек основаним манастиром „за примање људи од српског народа“.⁷ Подизање Хиландара оставило је највише трага у изворима који осветљавају српско присуство на Светој Гори крајем XII века. Оно што је везивало Симеона и Саву за остале светогорске манастире узгредно је забележено у животописима ових монаха, који су постали српски светитељи, док у самим манастирима није остало помена о добротинствима тадашњег и бившег српског владара. Међутим, баш историја подизања и осамостаљивања Хиландара открива да су се Светогорци одуживали двојици изузетних српских монаха уступањем земљишта, запустелих и срушених црквица и ћелија. Византијски цар је својим повељама углавном санкционисао оно што је међу Светогорцима било сређено или признато као имовина запустелих цркава или ћелија.⁸ Захвалност Светогораца монаху Симеону, дошла је до израза и у посмртним почастима, у којима су учествовали Грци, Ивирци, Руси и Бугари, уз српске монахе окупљене у Хиландару.⁹

Сава је после Симеонове смрти и после завршавања српског манастира наставио да помаже и обнавља светогорске монашке установе. У Кареји је подигао ћелију за најмање три монаха и прописао типик по коме ће живети и одржавати богослужења.¹⁰ Савини животописци приписују му одлучујућу улогу у обнављању и оживљавању светогорских манастира Каракала, Ксиропотама и Филотеја, пострадалих од разбојника и гусара. У Ксиропотаму је подигао цркву Светих Четрдесет Мученика, помогао је да се доврши обнова Филотеја, а прилагањем новца омогућио је да се манастир Каракал откупи и осамостали,

НАПОМЕНЕ

1. Доментијан, *Живот светог Симеона и светог Саве*, ed. Ђ. Даничић, Београд 1865, 122, спомиње само „чрнца“ који је познавао Свету Гору и умео да прича житија светих Свете Горе, док Теодосије, *Живот светог Саве*, ed. Даничић, Београд 1860, 6, изричито говори о доласку светогорских монаха код Немање ради својих потреба, а за онога који је оставио највећи утисак на Растка каже да је био „Русин родом“.
2. Доментијан, *Живот светог Симеона и светог Саве*, ed. Ђ. Даничић, 138—139. Уп. М. Живојиновић, *Ктиторска делатност светог Саве*, Сава Немањић—Свети Сава. Историја и предање, Београд 1979, 15—16.
3. Доментијан, *Живот светог Симеона и светог Саве*, ed. Ђ. Даничић, 144.
4. Доментијан, ed. Даничић, 53—58, 157—160, 162—165.
5. Уп. Д. Анастасијевић, *Првобитни постанак имена и манастира Хиландара*, Богословље 2(1927) 134—138; Д. Богдановић—В. Ђурић—Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 36; М. Живојиновић, *Манастири Хиландар и Милеје*, Хиландарски зборник 4(1978) 9.
6. Уп. повеље у преводу Д. Анастасијевића, *Још о години смрти Немањине*, Глас 92 (1913) 101—109 и напомене Ф. Баришића, *Хронолошки проблеми око године Немањине смрти*, Хиландарски зборник 2(1971) 36—38, нап. 11.
7. Извори прикупљени и приказани у М. Живојиновић, *Ктиторска делатност светог Саве*, 14—18.
8. Уп. повеље наведене у нап. 6.
9. *Списи св. Саве*, ed. В. Ђоровић, Београд—Ср. Карловци 1928, 170—171.
10. Уп. М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 91—102, где је наведена старија литература. Карејски типик је недавно издат са фототипском репродукцијом. Д. Богдановић, *Карејски типик*, Београд 1985.

11. М. Живојиновић, *Ктиторска делатност светог Саве*, 19—20.
12. Преглед историје манастира и садржаја његовог архива у уводном делу издања J. Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, Paris 1973.
13. J. Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, 22—24.
14. L. Petit, *Actes de Chilandar I, Actes grecs*, Византійскій Временникъ 17 (1911), Приложение 1, № 3.
15. Доментијан, *Житије светог Симеона и светог Саве*, ed. Ђ. Даничић, 134—136. У Теодосијевој верзији, ed. Ђ. Даничић, 28—31, Сава у Ватопеду узима топле хлебове, што противречи његовој изјави, како је налазимо и код Теодосија.
16. Унета је на карте Свете Горе. Уп. и коментар Д. Богдановића уз Мирковићев превод Теодосија, *Житије светог Саве*, Београд 1984, 233—234.
17. У каснијим описима хиландарских међа, који се односе и на овај крај, ипак се не јавља слично име.

јер је у једном тренутку због материјалних невоља постао метох Лавре Светог Атанасија.¹¹

Есфигмен се у казивањима о Симеоновом и Савином деловању на Светој Гори не наводи ни у опису путовања и посета, ни међу монашким обитељицама које су добиле неки прилог или помоћ од знаменитих српских монаха. Есфигмен је био на једној страни сусед Ватопеда, а на другој још ближи сусед обновљеном Хиландару, па је сигурно и Симеон стигао да га посети приликом неког путовања неспоменутог у житијима. Есфигмен није тада спадао међу водеће светогорске манастире, мада су му корени веома дубоки, протежући се све до X века. Посвећен Спаситељу, манастир се у почетку звао Есфигмен, али је преовладао облик Есфигмен или Сфигмен, што се у словенским устима и текстовима претварало у Свимен, а код других странаца у још необичније облике (Симен, Симеон, Месимано).¹² Историја овог манастира је слабо позната, иако му архив садржи понеки докуменат чак из прве половине XI века. Поседи су му били скромни и на Светој Гори и око ушћа Струме (Стримон).¹³ Изразито слабо је позната судбина Есфигмена у току XII века, периода критичног за многе мале светогорске манастире. Празнину тек незнатно испуњавају српски документи, сведочећи да је Есфигмен одолео невољама и пустошењима и да је био самосталан манастир крајем XII века. Његов игуман Неофит потписан је на хиландарском акту из 1198. године.¹⁴

У Савином *Житију* Есфигмен је споменут узгредно, у контексту једног од чуда са разбојницима, који су младог монаха напали, хтели да му нанесу зло, а онда се покајали и потпуно променили начин живота. Десио се то пре 1197, док је Сава као ватопедски монах живео уз монаха Макарија, као духовног оца, у некој од пустињачких ћелија, недалеко од морске обале. Једне суботе, у време великог поста, Макарије је послао младог монаха у Свимен (Есфигмен) „због духовних потреба“, а и да донесе хлебове за монахе пустињаке који су се подвизавали по ћелијама или пећинама, далеко од великих манастира. Сава је престојао ноћно бденије и ујутро је с топлим хлебовима, натовареним на мазге, и са пратњом пошао путем који је водио поред мора. Код места званог Милопотам његову групу су напали и заробили разбојници. По речима биографа, Сави није остало друго до да се усрдно помоли Богу за спасење. Помоћ је и дошла утолико што је Бог обратио срца разбојника, тако да су пустили Саву и он је с хлебовима стигао до Макарија. За њим су дошли и разбојници који су се дали благословити од Макарија, затим су се распитали о Сави и, сазнавши ко је он, пали су му пред ноге и од њега замолили благослов, обећавајући да више неће чинити разбојништва.¹⁵

Нема разлога да се сумња у историчност ове епизоде. Разбојнички напади били су заиста свакодневна опасност за монахе, а често се наводе и као узрок пропасти појединих манастира и ћелија. Међутим, утврђивање места где се догађај одиграо, а посредно и места где је Сава живео неко време уз Макарија, задаје извесне тешкоће. Логика казивања подразумева мала растојања („посла ме синоћ у Свимен“; Сава и поред задржавања од стране разбојника стиже „у време у које жељаше“, очекује се да ће стићи *топли* хлебове итд.), а место напада, судећи по имену које се очувало до данас, требало би да је било у веома удаљеном делу Свете Горе. Речица Милопотам се помиње у каснијим документима, а и данас тече истоимена река између манастира Филотеја и Ивирина.¹⁶ Вероватно је крајем XII в. назив Милопотам носило и неко друго место на Атосу, ближе манастиру Есфигмену. Упадљиво је да се предео у коме лежи манастир Хиландар, први сусед Есфигмена, називао Милеје, па је могуће да је нека од речица које су ту протицале у старије време имала назив Милопотам.¹⁷ У сваком случају, код Доментијана се изричито каже да је Сава са хлебовима ишао путем поред мора, што указује да је ишао у правцу

каснијег Василијевог пирга и Хиландара, а не у правцу Ватопеда, јер се ту планине стрмо обрушавају у море. Велика је вероватноћа да Макаријево и Савино боравиште треба тражити у подручју обновљеног Хиландара, који је, као што је познато, укључио и светилишта у Милејама.¹⁸

* * *

Други период интензивних односа између Србије и Свете Горе започео је у време кад су се границе српске државе, непосредно после Душановог освајања Сера у јесен 1345. године, толико прошириле да су укључиле и Атос. И српски владар и Светогорци били су заинтересовани да узајамне односе среде у складу са променјеним стањем. Монасима је првенствено било стало да сачувају аутономни статус Свете Горе и да обезбеде манастирске поседе на Халкидици и у долини Струме, што је све доспело под власт српског краља, а

18. М. Живојиновић, *Манастири Хиландар и Милеје*, 14.

да ипак сачувају и оно што су поседовали на острвима, у Солуну и Цариграду а што је остало под влашћу царске породице Палеолога. Српском краљу је било важно да обезбеди наклоност Светогораца и ради својих далекосежних планова, а и у циљу легализације дотадашњих освајања, како би са себе скинуо љагу „тиранства“ (незаконите власти). Већ у новембру 1345. Душан је послао свога логотета Хрса да преговара са Светогорцима о спомињању српског краља приликом богослужења у манастирима и у испосницама целе Свете Горе. Био је то израз бриге за спас душе, али и знак господства и законите власти. Светогорци су посредством свога сабора и прота саопштили краљевом опуномоћенику своје захтеве и жеље: да се не спречава спомен имена византијског цара при богослужењу, него да се оно спомиње пре краљевог имена; да Света Гора остане у онаквом аутономном положају у каквом се затекла, озакоњеном канонима, хрисовулама и типичима ранијих

38. Хиландар, поглед на главну цркву, задужбину краља Милутина

39. Свети Симеон, бивши велики жупан Стефан Немања, детаљ фреске из Краљеве цркве у Студеници, 1313/1314 год.

СТЫ
СНМО
СОМЛ

НЕ
МА
НІА

МІТ
БЖН

владара, да се гарантује неприкосновеност манастирских поседа, да се српски ратници не смештају на манастирска имања. Стефан Душан је све ово прихватио и још је ослободио имања светогорских манастира од работа и дажбина, обећао је да неће постављати кефалију, свога намесника, у Јерисосу, граду и епископском седишту у суседству Свете Горе. Уважавајући интересе обе стране, али чувајући изнад свега права и традиције монашке земље, решена су тако основна питања наметнута услед промене власти. Српски краљ је издао општу хрисовуљу¹⁹ манастирима на Атосу и тиме створио услове да се прот и представници Свете Горе укључе у припреме и церемоније његовог крунисања за цара у пролеће 1346. године.²⁰

Хрисовуљом за целу Свету Гору утврђени су само најопштији оквири у којима су манастири појединачно решавали своје специфичне проблеме са српским

19. А. Соловјев—В. Мошвин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, бр. V, стр. 28—35; G. Soulis, *Tsar Stephen Dušan and Mount Athos*, Harvard Slavic Studies 2(1954) 125—139; Исти, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331—1355) and his Successors*, Washington 1984, 31—33, 177—178.

20. Погледи на крунисање приказани су подробно у коментарима уз казивање Нифифора Григоре, *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, Београд 1986, 265—271, 482—483 (Б. Ферјанчић).

40

краљем. У току десет година, колико је владао Светом Гором, Душан је стигао да већини манастира потврди имања, да неким чак прошири поседе поклоном и да наступи као судија у понекој од заплетених парница светогорских калуђера. У светогорске послове Душан је био увучен нарочито за време свога боровка на Атосу крајем 1347. и почетком 1348, за време куге која је косила становништво Балканског полуострва. Више од других манастира цареву дарожљивост су осетили српски манастир Хиландар и његове ћелије. Српски монаси су, уопште, постали утицајни под окриљем српско-грчког цара. Без притиска и мењања уређења и обичаја Свете Горе, српски калуђери су долазили на чеоне положаје, јер се рачунало да ће они лакше сређивати светогорске ствари са српским владарем и његовим службеницима. Много касније Светогорци су се сећали времена прота-Срба, јер су се тада Хиландарци осилили и приграбили понеку ћелију.²¹ Период српске власти

40. Манастир Есфигмен, поглед с мора

41. Манастир Жича, седиште српских архиепископа и патријарха

21.
Г. Острогорски, *Српска област после Душанове смрти*, Београд 1965, 107—113.

22.
Описи очувавих аката, дискусије о аутентичности и хронологији и текстови грчких докумената из византијског периода у J. Lefort, *Actes d'Esphigménou*, Paris 1973. Превaziђено је старо издање L. Petit—W. Regel, *Actes d'Esphigménou*, Византијский Временникъ, Приложение XII тому (1906), које садржи словенске документе, као и грчке документе из каснијих времена.

долази после дугих криза изазваних грађанским ратовима, а следи му раздобље турске врховне власти, тако да је XIV век доживљен и запамћен у Светој Гори као доба смутњи и нередовних прилика, па су томе времену приписиване многе промене у поседима. Отуда се дешавало да се за потребе парница кривотворе баш документи који треба да потичу из овог доба, и да се подмећу Душану и његовим савременицима на цариградском престолу.

Есфигмен у том погледу није био изузетак. Било је потребно прилично времена и истраживачких напора да се утврди од кога потичу поједини акти из манастирског архива, да би се препознали оригинали и разликовали од кривотворених или прерађених докумената.²² Српским владарима је приписивано више есфигменских аката него што им стварно припада.²³ Изван сваке сумње је Душанова хрисовуља за Есфигмен, издата у вези са

крунисањем у пролеће 1346, када је цар издао повеље и другим светогорским манастирима.²⁴ Том хрисовуљом Душан је Есфигмену потврдио све поседе за које су монаси показали да их имају и поседују по хрисовуљама ранијих царева. Потврђени поседи нису били нарочито пространи и нису се састојали од већих комплекса него од више мањих метоха, појединих кућа, млинова, комада земљишта у неколико градова у суседству Свете Горе. У основи то су поседи забележени већ у хрисовуљи цара Михаила VIII Палеолога, као и у попису имања (практику) из 1318. године. У катепаникију Рендине — византијској административној јединици онога доба — било је село Врста и куће у самом граду Рендини; у катепаникију Стримона (Струме) — село Доње Крусово (вероватно Крушево), метох светог Ђорђа код града Стефанијане, затим млинови и кућа у томе граду, метох Лемин код села Ахинос, метох свети Ђорђе Паријакос поред реке Стримона, зимовиште Герме и два млина, и метох Пиргос код Касандрије. У Солуну је Есфигмен имао цркву са кућама и виноградима, а код Јерисоса, најближег града Светој Гори, имао је метох светог Ђорђа. Ранијим поседима Душан је додао пола села Портареје, део који је раније био одузет и дат локалном земљопоседнику. Цар је то дао као „накнаду за претрпљено затирање и штету на имањима и метосима и због привржености и оданости коју су ови монаси показали“ према цару. На свим тим поседима Есфигмен је уживао пуни имунитет, тако да се локалне власти нису смеле мешати у управљање а становници нису дуговали никакве данке ни работе цару већ само манастиру Есфигмену.²⁵

После годину и по дана, када се у децембру 1347. Душан са царицом нашао на Светој Гори, монаси Есфигмена су му се поново обратили с молбом да заокруже свој метох Крусово (Крушево), чији им је део (Доње Крусово) остао, док су два дела на основу катастарског пописа пренети Гаврилопулу и Фарисеју, суседима земљопоседницима. Повељама и другим исправама, које се уопштено наводе, монаси су пред царем доказали своја права и он им је новом хрисовуљом даровао цео метох са свим људима, које је на уобичајен начин ослободио данака и работа које су дуговали цару.²⁶

У есфигменском архиву сачуван је још један акт који наводно потиче од Душана, али је, по свој прилици, сачињен много касније, када је Есфигменцима требало да се послуже ауторитетом цара као заштитника манастира. Акт је састављен у облику царске наредбе (простагме) упућене манастиру, али нема суштинска обележја те врсте докумената. Изнета су различита мишљења да је то сувремена копија, пројекат акта или фалсификат, што ће бити највероватније.²⁷ У исправи се каже како су се монаси Есфигмена обратили Душану с молбом да прими манастир, да му буде ктитор, што је српски владар прихватио, али је ктиторска права пренео на свога сина, краља Уроша. Обавезао се, то је срж документа, да ће годишње давати 500 перпера млетачких динара за душевни спас ктиторов, што је подразумевало помен и молитве за душу. Дипломатичка критика је већ запазила велики раскорак између величине и свечаног карактера правног посла и врло практичног и прозаичног кратког акта. Треба узети у обзир и околност да су у Душаново време годишњи поклони манастирима у новцу изузетни, да су дароване много скромније суме и да се увек наводило од којих владаревих извора прихода ће се поклоњени износ исплаћивати. У сачуваном есфигменском документу све је друкчије: сума је врло велика (250 дуката по тадашњем курсу), а начин исплате није ни споменут. Тек касније, од времена кнеза Лазара, а нарочито у време деспота, постало је уобичајено да се сваке године поклањају извесне количине сребра од владарске царине у неком од рудника. Вероватно је „Душанова“ простагма настала негде у тим временима, с циљем да поткрепи манастирску молбу и побуди владара да Есфигмену учини сличан поклон.

23.

Полазећи од издања Птија и Регела и Дмитријева—Петковича, С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 533—543, приписао је Душану четири грчка акта, затим по један српски деспоту Ђурђу Бранковићу и деспоту Јовану Бранковићу, с мајком Ангелином. Поред тога, забележио је наводно непубликовану простагму краља Владислава, којом овај уступа ктиторска права сину Стефану. У питању је, међутим, акт који се приписује Душану и који је сам Новаковић објавио на стр. 540—541. Чак и критично, по оригиналима приређено издање Соловјев—Мошин, *Грчке повеље српских владара*, бр. XIII, XIV, XV и XIX, приписује Душану хрисовуљу која стварно припада византијском цару Михаилу VIII Палеологу, како је то показао Д. Анастасијевић, *Эсфигменские акты царя Душана*, *Annales de l'Institut Kondakov (Seminarium Kondakovianum)* 10 (1938) 57—68.

24.

Соловјев—Мошин, *Грчке повеље српских владара*, бр. XIII, Lefort, *Actes d'Esphigménou*, № 22.

25.

О положају тих метоха, начину стицања, поменима у ранијим документима, нарочито у практику из 1318. уп. Lefort, *Actes d'Esphigménou*, 22—24 и табеле и карту међу тим страницама.

26.

Соловјев—Мошин, *Грчке повеље српских владара*, бр. XV, Lefort, *Actes d'Esphigménou* № 23.

27.

Соловјев—Мошин, *Грчке повеље српских владара*, бр. XIX, са закључком да „она није никакав фалсификат него документ из Душанова доба ...“ и датовањем у 1348. годину. И Д. Анастасијевић, *нав. дело* 57, приклонио се мишљењу да је то припремљени акт који Душан из неког разлога није хтео да потпише. Lefort, *Actes d'Esphigménou*, р. 191—192, обрађује и публикује овај акт као фалсификат у посебном додатку (Appendice C).

28.

Lefort, *Actes d'Esphigménou* № 26. О суду
уп. Г. Острогорски, *Серска област*, 82—91.
О личности Јакова: Г. Острогорски, *О
серском митрополиту Јакову*, Зборник
радова Филозофског факултета у
Београду 10,1 (1968) 219—226, где је
наведена старија литература.

29.

Lefort, *Actes d'Esphigménou*, № 27, где је
упозорење (стр. 159) да је уз Радослава
погрешно читано „Торникоу“ уместо
„тзелникоу“ и исправка Јиречекове
идентификације са Радославом Повика,
који је био дубровачки пучанин и никако
није могао бити зет царице Јелене.

30.

Lefort, *Actes d'Esphigménou*, р. 26, према
манастирској историји монаха Пахомија,
сачуваној у рукопису. Треба да је
постојала и Угљешина повеља о томе.

31.

Уп. Г. Острогорски, *Света Гора после
маричке битке*, Зборник Филозофског
факултета у Београду 11,1(1970)277—282;
Исти, *Историја Византије*, Београд 1959,
516—517, нап. 6.

У Есфигмену није остало докумената који би потицали од Душанових
непосредних наследника, цара Уроша и царице Јелене, која је пуну деценију
господарила Сером. Сачувани акти сведоче о томе да се манастир због својих
потреба, нарочито због парница око поседа, обраћао црквеним и световним
достојанственицима постављеним у време српске власти. Излазили су 1359.
пред серског митрополита Јакова, којег је Душан довео 1348, и он им је
потврдио давно уступљени метох, манастирић Светог Ђорђа — Паријак.²⁸ Због
једног другог метоха, који је такође носио име светог Ђорђа, излазили су 1365.
пред суд серске митрополије, када је митрополит био такође Србин, Сава, и
кад је у суду седео српски великаш челник Радослав, вероватно Хлапен.²⁹

Српског утицаја је било у Светој Гори и после Душанове смрти. Осећао се не
само преко прота и истакнутих монаха, делом доведених из Србије, који су
постали достојанственици на Атосу и у суседним областима, него и у све већем
суделовању српских великаша у обнављању запуштених манастира и ћелија и
помагању активних манастира. После манастира Свети Пантелејмон, који је
Душан спасао од пропадања, деспот Угљеша је подигао манастир Симонопетру,
а српски великаши Антоније Багаш и Герасим Радохна откупили су и
обновили манастир Светог Павла. Нарочиту бригу о светогорским манастирима
показао је деспот Јован Угљеша, за које се зна да их је једном, а можда и
више пута посетио. Споминје се више његових повеља, а неколико је остало
сачувано у Хиландару, Лаври светог Атанасија, Ватопеду, Светом
Пантелејмону, Кутлумушу. У ватопедском комплексу Угљеша је сазидао
црквицу Светих Бесребреника.

У Есфигмену, зачудо, нема сачуваног ниједног Угљешиног документа. Из тога
се, међутим, не сме извлачити закључак да овај манастир није био обухваћен
Угљешиним пажњом и дарежљивошћу. Деспот је у Есфигмену, у његовом
југозападном углу, подигао део зграде намењен болници. Као Угљешино дело
болница је била позната све до 1770, када је манастир страдао у пожару.³⁰
Подизање болнице, што мора падати у период 1365—1371, представља
последњи знатнији српски прилог Есфигмену у другом периоду.

* * *

После маричке битке и погибије краља Вукашина и деспота Угљеше (26.
септембра 1371), град Сер и његово подручје, па и Света Гора, дошли су
поново у руке Византинаца, али само за кратко. Већ 1383. том облашћу
загосподарили су Турци Османлије, па је и Света Гора пала под власт
неверника. Бринући се о својим метосима у долини Струме и у разним
деловима халкидичког полуострва, атоски монаси су се морали обраћати
турским властима. Нешто касније, до краја XIV века, доспеле су под турску
власт и територије у дубљем залеђу, у Македонији (1395) и Бугарској (1393. и
1396), тако да је Света Гора широким појасом била одвојена од хришћанских
земаља које су биле изван домаћаја турске непосредне власти. Неповољне
последнице ових промена осетиле су се нарочито после 1403, када је Света Гора
у измењеној ситуацији после ангорске битке дошла поново под византијску
власт. Атос је, као и Солун до 1430. до коначног турског освајања, остао
изолован од залеђа, упућен на поморску везу са великим византијским
градовима и са острвима. Ондашњи византијски владари нису могли, попут
далеких предака, помагати светогорске манастире. Напротив, у тешкој кризи
они су морали прибећи конфискацији половине манастирских имања да би их
поделили ратницима-пронијарима, а задржавали су за себе и део данка који су
манастири до 1403, плаћали османском владару.³¹

У тешким временима после маричке битке и турског освајања Сера видљива
су извесна преимућства манастира Хиландара, који је поред земљишта на

Атосу и села и метоха на оближњим византијским територијама имао метохе и у далекој Србији. Они су остајали важан извор прихода и у годинама када је метохе у околини Свете Горе било тешко очувати, а још теже искоришћавати. Отуда су и други светогорски манастири дошли на мисао да се обрате српским обласним господарима, који су самостално владали пространим деловима некадашњег Душановог Царства. Преко територија Дејановића (Драгаша) пут их је водио у земље кнеза Лазара, где су Лавра светог Атанасија и манастир Светог Пантелејмона (Русик) створили заметке нових метоха.³² Наследницима кнеза Лазара и Вука Бранковића, па и другим великашима, обраћали су се у XV веку и други светогорски манастири, као Свети Павле, Ватопед, Кастамонит, па и наш Есфигмен.³³

У вези са променама у начину живота и издржавања манастира, и на Светој Гори су се појавили нови облици за привлачење световне госпде да буду дародавци и материјални помагачи манастира. Придруживање дародаваца као других или нових ктитора остало је популарно у свим временима. Докле год манастир „стоји“, докле год братство постоји, имало је обавезу да одржава помен ктиторима. Крајем XIV и у XV веку у повељама се некад прецизно прописује на који начин, у које дане и с колико литургија ће се овакав помен обележавати. У неким случајевима се изричито предвиђају кољиво и „прилевак“ (подела вина), заједнички оброк братства и даривање сиротиње.³⁴ Новину је представљала могућност да дародавац добије од манастира извесне противуслуге, које нису искључиво духовне природе. Даровањем поседа манастиру могло се обезбедити место у његовом братству, „аделфат“ или „адрфат“ у српским документима, што је подразумевало ћелију за становање и следовање основних намирница и потрештина за живот. Прибављање аделфата као нека врста уточишта било је нарочито актуелно у метежним временима с краја XIV века. „И ако се прилучи време и убожа господин кнез Стефан и господин Влк и испадну од свога господства како то и мнозем господам прилучајет“ — каже се у повељи игумана Никодима и братства манастира светог Пантелејмона, којом су у манастиру установљени аделфати за Лазареве наследнике.³⁵ Аделфате су у светогорским манастирима установљавали Лазаревићи и Бранковићи, затим властелин деспота Стефана — Веселко, челник Радич, велики војвода Радослав Михаљевић и др. Осим села са људима, светогорским манастирима су прилагане и куће у градовима, приходи од тргова, рударски објекти (топионице) и годишњи поклони у сребру.³⁶ Овај трећи период у тешњим везама светогорских манастира и Србије, у време кад су Атос и Деспотовина раздвојени великим пространством, износи на видело сразмерно добру заштићеност и богатство Србије, које је Светогорцима било драгоцено утолико више што је нестао знатан део њиховог некадашњег благостања. Везивање светогорских манастира за српске владаре у XV веку није имало за резултат јачање српских позиција на Светој Гори, иако има знакова по којима се може закључити да словенски, односно негрчки елеменат има већу улогу него у ранијим столећима.³⁷

У том трећем периоду присутност Есфигмена у Србији је сасвим неупадљива. Он је помоћ потражио сразмерно касно, после других манастира који су имали метохе и приходе у држави српских деспота. Обратио се Ђурђу Бранковићу у септембру 1429, убрзо пошто је овај венчан за деспота. Есфигменски јеромонах Давид обратио се деспоту с молбом да се прими ктиторства над Есфигменом (сл. 40). Овај је то прихватио и „у патријархији у Житчој“ (сл. 41) издао је Есфигмену повељу која се истиче раскошносту своје опреме исто колико и уздржаносту свога садржаја.³⁸ Деспот Ђурађ је приложио за „окрмљеније монастирско“, за издржавање манастира, 50 литара сребра од новобрдске царине, што ће се исплаћивати до краја његовог живота. Манастир му је као новом ктитору дуговао помен.

32. О развоју метоха Лавре у Србији уп. N. Svoronos, *Le domaine de Lavra sous les Paléologues*, и одељак *Actes Serbes* (№ 1—12) у P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra IV*, pp. 130—132, 177—200; о поседима Пантелејмона: P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, *Actes de Saint-Pantéléémon*, Paris 1982, 157—190; P. Грујић, *Пуска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, Историјски часопис 5 (1954—1955) 53—77.

33. Српске повеље за ове манастире издате су у: Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовули, акти, биографије, летописи, типиси, поменици, записи и др.*, Споменик 3(1890); С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 491—567; M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, Byzantinoslavica 6(1935) 3—23; Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, Мешовита грађа Историјског института 6(1978)183—205.

34. М. Живојиновић, *Аделфати у Византији и средњовековној Србији*, Зборник радова Византолошког института 11(1968) 241—270. Начин помињања је подробно стићулисан у повељама за Лавру: Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, Споменик 56(1922) и моје напомене у приказу српских докумената у *Actes de Lavra IV*, 177—200.

35. *Стара српска писма*, Гласник СУД 24(1868) 271—276, и напомене у *Actes de Saint-Pantéléémon*, 182—184, 186—188.

36. О поклонима у сребру у време кнеза Лазара уп. С. Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, Хиландарски зборник 5(1983) 96—97, а из каснијег времена у повељама наведеним у нап. 33. Кастамонит је добио топионицу (коло) од челника Радича, а Свети Павле је имао куће у граду Новом Брду.

37. Уп. И. Ђурић, *Податак из 1444. о светогорском манастиру Каракалу*, Зборник Филозофског факултета 14,1(1979) 211—218.

38. Текст је издаван више пута: Petit—Regel, *Actes d'Esphigménou*, № XXIII, pp. 44—45; Новаковић, *Законски споменици*, 541—542 (уз скраћења); P. Грујић, *Минијатура и потпис на повељи деспота Ђурађа Есфигмену 1429. године*, Гласник Скопског научног друштва 13(1934) 213—214. О репродуковању минијатуре уп. текст В. Ђурића на стр. 20 ове књиге.

39.

О величини новобрдске литре (337,24 g) уп. С. Ђирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 49—52. У то време цена дубровачке литре (327,9 g) кретала се око 8 млетачких дуката.

40.

О приходима са поседа Есфигмена почетком XIV века уп. Lefort, *Actes d'Esphigmenou* 22.

41.

О судбини Лаврине метохије говори нарочито хрисовуља из 1452, која је однедавно у целини објављена. С. Ђирковић, *Две српске повеље за Лавру*, Хиландарски зборник 5(1983) 94—96, 98—99.

42.

Уп. М. Диваћ, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Београд 1964, 59—62.

43.

Исправа о купопродаји, сачувана у манастиру Светог Павла, Д. Синдик, *Српске повеље у светогорском манастиру Светог Павла*, Мешовита грађа 6(1978) бр. 15, стр. 201—202, има датум 1. март 1469. и не спомиње улогу Маре Бранковић, о којој се јасно сазнаје из турског документа о истом правном послу, састављеног септембра 1471. Ту се каже да су старешине манастира изјавиле да су изложили јавној продаји манастирско имање на Превлаци и да је највећу цену 30.000 акчи понудила Мара Бранковић. Истог дана Мара је другим актом купљенимање поклонила манастиру Светог Павла. Садржај ових докумената саопштио је В. Бошковић, *Мара Бранковић у турским документима из Свете Горе*, Хиландарски зборник 5(1983) 192—194. О Мари и њеном односу према Хиландару и Светом Павлу уп. Р. Ђук, *Царица Мара*, Историјски часопис 25—26(1978—1979) 80—93; Иста, *Повеља царице Маре манастирима Хиландару и Св. Павлу*, Историјски часопис 24(1977) 106—113.

Захваљујући томе што познајемо величину новобрдске мере и цену литре сребра у оно време, у могућности смо да проценимо величину прихода добијеног од деспота Ђурђа.³⁹ Износило је то око 400 млетачких дуката, што је, вероватно, представљало више од 500 византијских перпера, колико су износили приходи есфигменских метоха према практику из 1318. године.⁴⁰ Есфигмен није добио села у Србији, можда их није ни тражио, јер манастирима са Атоса није било лако да управљају тако удаљеним метохијама. Дешавало се, такође, да манастирска села у Србији опустоше или освоје Турци, што је доводило до губљења прихода. Поучна је историја метохије Лавре светог Атанасија у параћинском крају. Метоксија основана у осамдесетим годинама XIV века и постепено увећавана, пала је у турске руке 1427, да би 1444. била ослобођена и враћена манастиру, који је 1452. замолио деспота Ђурђа да преузме села и да манастиру да „благословеније од куће“. Лавра је тада у замену за села добила 120 литара сребра од новобрдске царине.⁴¹

Није нам познато колико су дуго Есфигменци уживали деспотов дар, јер ни у Србији, ни на Светој Гори нису остали сачувани о томе документи. Можемо са сигурношћу очекивати да су тешкоће у убирању манастирског дохотка дошле већ 1439, када је пала Србија, мада се Ново Брдо држало до 1441. године, али у сасвим нередовним приликама.⁴² Од обнове Српске Деспотовине у августу 1444, па све до пада Новог Брда 1455, било је услова да се Есфигмену исплаћује даровано сребро. Као што је споменуто, Лавра светог Атанасија је чак 1452. издејствовала замену села за годишњи дар у сребру.

После пада Новог Брда 1455. и смрти деспота Ђурђа Бранковића 1456, остале су само успомене на везе Есфигмена са владарском породицом Бранковића, о којима имамо два усамљена сведочанства.

Нешто пре 1469. манастир Есфигмен је тешко страдао од пожара. Штете су биле тако велике да се средства за оправку нису могла прибавити другим путем до продајом неког дела манастирских некретнина. Избор је пао на део имања на Превлаци са пиргом и млином. Највишу цену — 50.000 или 30.000

аспри — дала је Мара Бранковић, кћи деспота Ђурђа, бивша султанија, која је живела у оближњем Жежеву и нешто раније сву своју имовину завештала манастирима Хиландару и Светом Павлу. Она је купљену есфигменску некретнину дала пренети на манастир Светог Павла.⁴³ После Марине смрти 1487, прекинула се и ова танка веза са Србијом. Међутим, Бранковићи у манастиру нису били заборављени, нити је била изгубљена нада да би се поклон деспота Ђурђа могао опет претворити у стварност, што би помогло манастиру да изађе из тешкоћа. На самом крају XV века, у лето 1499, есфигменски игуман Герасим нашао је деспота Јована Бранковића и његову мајку деспотицу Ангелину у граду Купинику на угарској територији.⁴⁴ Обавештен о поклону деспота Ђурђа из 1429. и познајући садржај повеље, есфигменски игуман је и од Јована Бранковића, унука Ђурђевог са неупоредиво мањом моћи и богатством, затражио да буде ктитор манастиру. Овај је то прихватио и обећао годишњу помоћ према снази, „колико нам је могуће сада“. Али, ако би Бог учинио милост „сотворити ме господина Србљем“, деспот Јован би испунио све што стоји у хрисовуљи „бившаго господина деспота Георгија, деда мојега“.⁴⁵ Деспот Јован је покушао да се бори да обнови државу својих предака, али већих успеха у томе није имао. Умро је у јесен 1502. и тада је, по свој прилици, престало давање годишње помоћи Есфигмену. Његова повеља је и последње до сада познато сведочанство о везама Есфигмена са Србијом, које су трајале три столећа.

44.

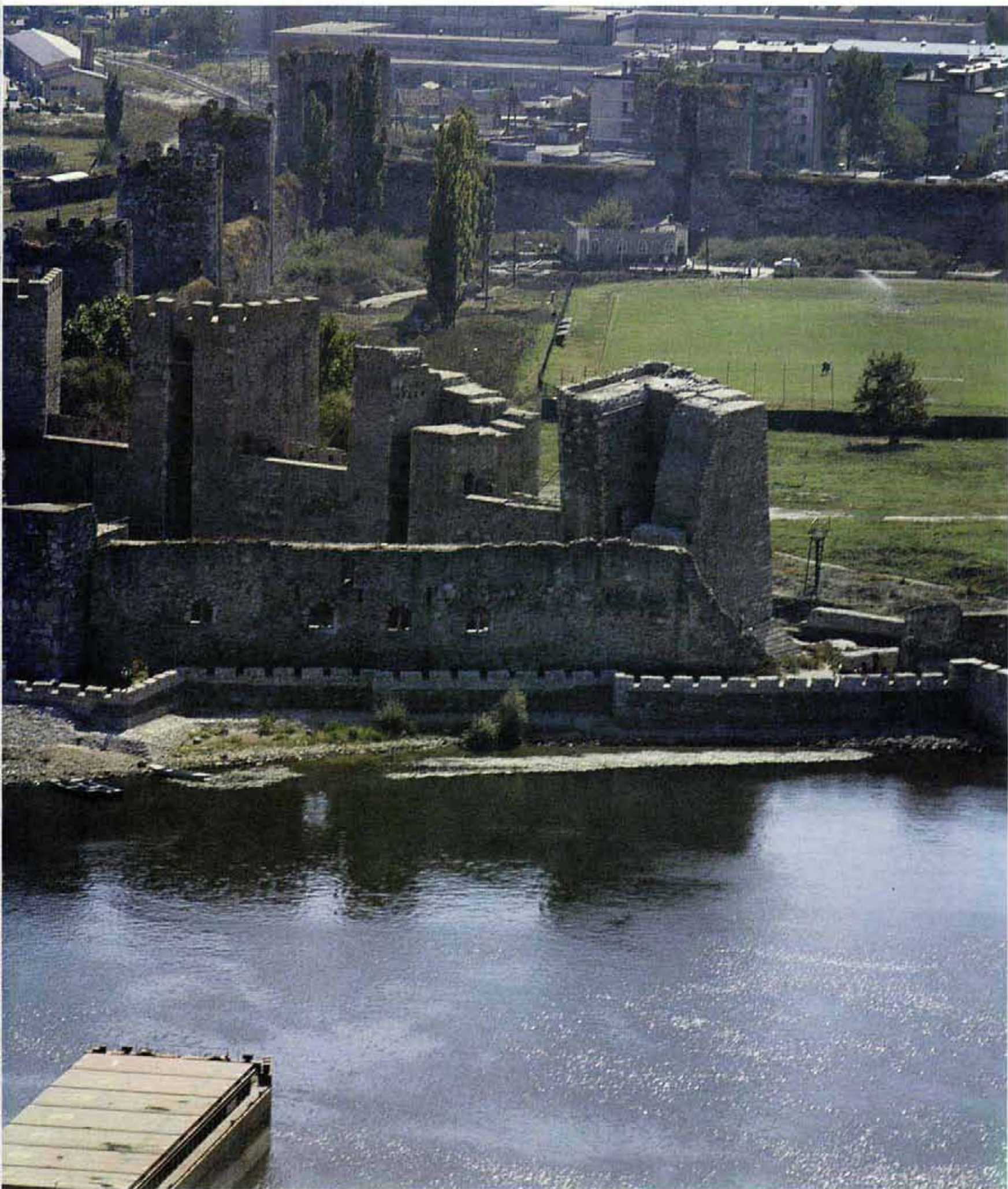
Објављена је по препису К. Димитријева-Петковича: *Хрисовуља Јоанна Бранковића, деспота Србског*, Гласник Друштва србске словесности 5(1853) 224—226; Miklosich, *Monumenta Serbica* 542—543; К. П. Дмитријев-Петкович, *Обзор Абонских древностей*, Записки Императорской Академии Наук VI(1865), Приложения 2—3; Petit—Regel, *Actes d'Esphigmenou*, № XXIV, pp. 45—46; Новаковић, *Законски споменици*, 542—543.

45.

Изван хронолошких оквира нашег прилога стоји акт патријарха Пајсија од 25. марта 1633, којим препоручује свим подручним архијерејима, јерејима и верницима есфигменске монахе проигумана Симеона и старца Георгија, који прикупљају милостињу за обнову манастирског крова. Из акта се јасно види да су Есфигменци донели собом хрисовуљу деспота Ђурђа и подсећали да им је он био ктитор. Petit—Regel, *Actes d'Esphigmenou*, № XXIX pp. 54—55.

43. Мали Град у склопу смедеревске тврђаве

Есфигменску повељу издао је деспот Ђурађ Бранковић 1429. године, на самом почетку своје владавине а на молбу монаха манастира Есфигмена да постане нови ктитор овог манастира. Ова Повеља, која представља изузетан историјско-правни документ, израђена је у манастиру Жичи. На њој је насликан деспот Ђурађ са женом деспотицом Јерином и са њихово петоро деце. Илустрацијама Есфигменске повеље можемо захвалити што је сачуван лик деспота Ђурђа.

Издавањем Есфигменске повеље деспот Ђурађ на најбољи начин наставља вековну традицију дубоке духовне повезаности српских средњовековних владарских кућа са православном црквом и Светом Гором, којој и Деспотовина, иако је далеко одмакнута на север, на Дунав, пружа достојну материјалну помоћ. Деспот Ђурађ је богато обдарио светогорски манастир Есфигмен у време када је у пуном јеку била градња његовог великог утврђеног престоног града Смедерева.

Регионални завод за заштиту споменика културе у Смедереву бавећи се деценију и по спасавањем и заштитом деспотовог престоног града, иницирао је научну обраду и публиковање Есфигменске повеље деспота Ђурђа, обележавајући овом публикацијом петстошездесету годишњицу почетка градње Смедеревског града.

Имајући у виду велики значај Есфигменске повеље за уметност и културу српског народа, замолили смо академике Симу Ђирковића, Павла Ивића и Војислава Ј. Ђурића, као и др Димитрија Е. Стефановића да историјски, језички и ликовно-уметнички обраде повељу. Захваљујући њиховом љубазном одзиву и уложеном труду настала је ова публикација, којом се на најбољи начин презентује Есфигменска повеља.

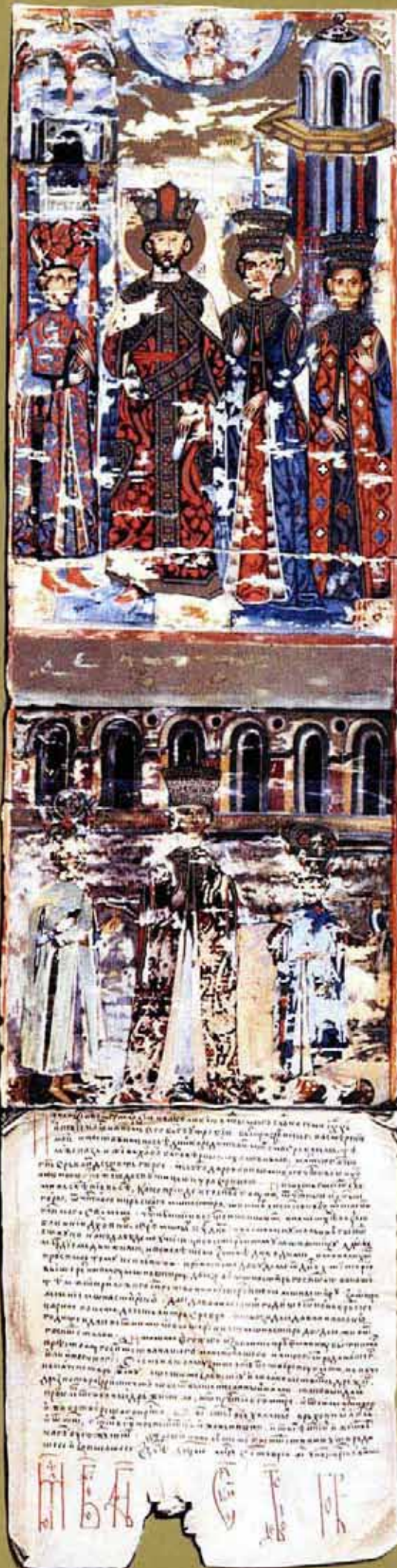
Издавању Есфигменске повеље допринела је издавачка кућа Југословенска ревија, као извршни суиздавач.

44. Копија Есфигменске повеље деспота Ђурђа, коју је 1929. године у Есфигмену израдио непознати дворски сликар. Он је копирао Повељу, како би лик деспота Ђурђа послужио као предложак за мозаик с портретима српских средњовековних владара у цркви на Опленцу, задужбини краља Петра I

Pavle Ivić
 Vojislav J. Djurić
 Sima Ćirković

The Esphigmenou Charter of Despot Djuradj

Translator
 Karin Radovanović

По неизр(е)ч(енному) м(н)л(о)с(р)ъдїю и чл(ов)колюбїю вл(а)д(и)кы моего
 сла(д)каго ми і(со)у х(рист)а. | и по всем(н)л(о)с(т)ивному его вл(а)гоу(т)робию бы(с)и(ть)
 призрѣніе его на смиренїе | мене и постави ме наследника родителїе(м)и(ь) мои(м)и(ь)
 г(осподи)на Срѣлнѣмь. Тѣ | мѣже и азъ иже въ х(рист)а б(ог)а вл(а)говѣрныи и
 5 х(ри)с(т)олюбивыи, м(н)л(о)с(т)їю б(о)жїею | г(осподи)нь Срѣлнѣ(м)и(ь) деспотъ
 гюргъ. и съ б(о)годарованною ми вл(а)гоу(ь)с(т)ивою и х(ри)с(т)о | лю(б)ивою
 глос(п)ождіею деспотницею кѣра брнною. Пишетъ госп(д)и(с)т(во) | ми въ свѣдѣніе
 всѣ(м)и(ь), како прїиде к госп(д)и(с)т(во)у ни, ш(т)и(ь) ч(ь)с(т)ныи(е) и с(в)ѣтыи(е) | горы,
 о(т)и(ь) ч(ь)с(т)наго и ц(а)рьскаго мн(а)стыря, шентѣли сп(а)сови възн(е)сенїа
 г(о)с(п)од(н)а | г(ла)го(л)емаго свѣменъ. ч(ь)с(т)ныи(х)и(ь) въ с(в)ѣщенноинокш(х)и(ь),
 10 и намъ ш х(рист)ѣ възл(ю) | вленнїи д(о)у(х)овни(х)и(ь), іеромн(а)х(и)и(ь) к(у)р(и)и(ь) д(а)в(ы)д(и)и(ь).
 и въспоменѣ мольбѣ госп(д)и(с)т(во) | ствѣ ни како да бѣдемо х(т)иторїе вышер(е)ч(енном)ъ
 мн(а)стырѣ. Мы же | м(н)л(о)с(р)ъдїемъ дивнымъ, и повелѣніемъ заповѣди божїи.
 вл(а)говолнх(ш)и(ь) | просимъ тождѣ исполнити. прїимсма да бѣдемо ш(т)и(ь) д(ь)н(ь)с(и)и(ь)
 х(т)иторїе | вышер(е)ч(енному) мн(а)стыроу. да се зове мн(а)стырь госп(д)и(с)т(во) наш(е)г(о). |
 15 Тѣмже и приложи госп(д)и(с)т(во) ни вышер(е)ч(енном)ъ мн(а)стырѣ за шкрѣ | млѣніе
 мн(а)стыр(ь)скш, да се даваа на всакш годнше ш(д)и(ь) новобр(и)д(и)ске | царнне по пѣтъдесѣтъ
 лнтрѣ срѣбра. и швози да се даваа на всакш | годнше и да се не ш(т)инни ш(т)и(ь)
 вышер(е)ч(еннаго) мн(а)стыря догдѣ не живш(т)и(ь) | госп(д)и(с)т(во) ни. И молимъ егоже б(ог)ъ
 20 изволитъ прѣемникоу быти по на(с)и(ь) | прѣстолоу госп(д)и(с)т(во) нашего или с(ь)и(а) нашего
 или кого ш(т)и(ь) рода нашег(о). | или иного кого. Сїемоу нашему записанїю не потвореноу
 быти нѣ паче | [по паче] потерѣждіенѣ. аще ли кто завнстїю или лакомствш(м)и(ь)
 съдрьжи(м)и(ь). | дрѣзнетъ разорити что лю(в)о ш(т)и(ь) вышеписанныи(х)и(ь) нами. таковыи
 да не(с)и(ть) | прокле(т)и(ь) ш(т)и(ь) г(оспод)а б(ог)а всесдрьжителна. и ш(т)и(ь)
 25 пр(ѣ)ч(ь)с(т)їе б(о)гом(а)т(е)ре. и ш(т)и(ь) силы ч(ь)с(т)наго | и животворещаго
 кр(ь)с(т)а. и ш(т)и(ь) б(ѣ) с(в)ѣтыи(х)и(ь) в(с)ехвалныи(х)и(ь) в(ь)ховныи(х)и(ь) ап(о)с(т)ол(ь). |
 и ш(т)и(ь), т(ѣ)и, с(в)ѣтїи(х)и(ь) б(о)гоносныи(х)и(ь) ш(т)и(ь)цѣ иже въ нн(и)и. и ш(т)и(ь)
 всѣ(х)и(ь) с(в)ѣтїи(х)и(ь) иже ш(т)и(ь) вѣ | ка г(оспод)ѣ оугождьшїи(х)и(ь). Вѣрою и
 повелѣніемъ госп(д)и(с)т(во) ни ѣтврѣди | ше се и написаше се. Въ лѣт(и)и(о) ш(т)и(ь) м(ѣ)с(и)аца
 сеп(т)е(м)врїа а(ѣ) ѣ патрїар(х)и(и)и(ь) ѣ живїи. |
 м(н)л(о)с(т)їю б(о)жїею г(оспо)динъ Срѣлнѣмъ Деспотъ Гюргъ

In lines 1 and 6 the vermillion capital **Π** and in line 19 the vermillion capital **Μ** have the function of indicating a new paragraph. In line 21 written above the word **ΠΟΤΒΟΡΙΝΟΥ** is **ΗΕ**.

This printed version of the Esphigmenou charter has preserved the line distribution, punctuation and distinction between upper and lower case letters of the original. Abbreviations have been resolved in broken brackets <>. Letters written above the line have been lowered into their places and set off by vertical brackets ||. Atethesis is found in square brackets []. Of the diacritical signs only the so-called *pajerak* has been kept, and also the tilde whenever it occurs above letters in a numerical function.

Through the untold compassion and love of my Lord, our sweet Jesus Christ and through his all-merciful kindness he has chosen my humbleness and made me heir to my parents, ruler of the Serbs. Thus am I Despot Djuradj by the divine grace of Christ the Lord the true-believing and Christian ruler of the Serbs with our God-given pious and Christian lady Jerina.

My lordship writes so that all may know that to our lordships has come from holy Mount Athos, from the holy and imperial monastery, the Saviour's community of the Lord's Ascension, which is called Svimen (Esphigmenou), the hieromonach David, the most honourable of monks, whom we love in Christ, and requested our lordships to be benefactor of the above-mentioned monastery. Moved by compassion and guided by the recommendation of God's commandments we have deigned to grant his request and we have agreed from this day to be benefactor of the above-mentioned monastery, for it to be called a monastery of our lordships. To this end our lordships have also provided for the maintenance of the monastery, that every year fifty litres of silver should be given from the Novo Brdo taxes. This is to be given every year and is not to be denied the above-mentioned monastery during the lifetime of our lordships.

We also entreat him whom God chooses as heir to our throne after us, whether son or relation, or someone else, that the endowment should not be revoked, but confirmed. Should anyone prompted by envy or greed dare to revoke anything of what we have written above, let him be damned by the Almighty Lord God and by the chaste Mother of God and by the power of the holy and life-giving cross, by the twelve holy and supreme apostles, and by the three hundred and eighteen holy fathers in Nicaea, and by all the holy ones who have been chosen by God since the beginning of the world. By the word and command of our lordships confirmed and written in the year 6938 in the month of September 11 in the patriarchate of Žiča.

With divine compassion ruler of the Serbs Despot Djuradj.

THE LANGUAGE AND ORTHOGRAPHY OF THE CHARTER

In barely thirty lines the text of the Esphigmenou charter shows us clearly and conclusively the general linguistic structure of medieval Serbian charters, and also the linguistic and orthographic features of Serbian written texts at the time of the Despotate. (Ill. 4).

Scholars remarked a long time ago that the language in most of the charters of medieval Serbia is mixed: alongside elements from the Serbo-Slavonic church and literary language are words and forms that belong to the popular language spoken by the Serbs of the period. These modes of expression constituted at the time a functional whole. It was known exactly what could be expressed in one or the other vehicle of language. With God or about God one could speak only in the "higher" Serbo-Slavonic language, which had appropriate vocabulary for the purpose; to venture into this sphere using the vernacular would have been blasphemy. Yet about practical matters one wrote in the vernacular. In this area the church language lacked expressions, and it may have been considered unseemly to use such a lofty language to list properties and establish their boundaries over hill and dale, or to establish feudal obligations which peasants owed their masters in labour and goods. Grants given to the church had a larger portion of Serbo-Slavonic. These charters generally began with invocations to God and pious, theologically well-founded thoughts, to which the benefactor returned towards the end of his discourse, while at the very end he would put a curse upon anyone who dared to tamper with his bequest to the church. Placed in the middle of the charter was section written in the vernacular, with prosaic but precisely formulated data on the properties bequested, real or movable, and possibly the persons who went with the land. The length of this middle section varies greatly. It is the longest in documents that list properties and their boundaries, particularly when they enumerate the names of the persons who were involved.

The Esphigmenou charter has a comparatively small section in the vernacular. It first appears in line 11 and for the last time in line 18. The following forms belong to this linguistic type:¹

- 11 вѣдемо
- 12
- 13 прѣимисмо вѣдемо
- 14 зове
- 15
- 16 мѡнастирско даваа ѡ поковѣске
- 17 царине ѡвози даваа
- 18 ѡнимн догдѣ нѣ

In this limited corpus finite verb forms definitely take precedence: eight out of a

1.
The linguistic and orthographic examination of the text of the Esphigmenou charter given in this paper is based on a facsimile published in a study by P. Popović and S. Smirnov *Miniature of the family of Despot Djuradj in the charter of the Mount Athos monastery Esphigmenou of 1429*, Glasnik Skopskog naučnog društva XI, 1932. In the examples the accents and spiritus lenis have not been given except in the section dealing specifically with these graphic elements.

total of 14 examples. The other six forms constitute a heterogeneous group: two adjectives and one noun, pronoun, adverb and preposition. The verb forms express the action in the description of the bequest and the details of realizing the annual grant. The other examples all refer to this realization; half of them are found in the key syntagma ѿ новобѣске царине.

In addition to forms from the vernacular one can also find in the same section of the text forms that certainly belong to the church language:

- 11 вышерѣнномъ же
- 12 мѣрдѣемъ движими повелѣнїемъ водими бѣговолхѣ
- 13 просимое
- 14
- 15 же вышерѣнномъ
- 15—16 окрѣмленїе
- 16 (всакѡ)
- 17 (всако)
- 18 вышерѣннаго

Here the passive participle dominates. The three examples of the present participle, passive voice, a bookish category that is unknown in the vernacular (движими, водими, просимое), are derived from verbs which, at least in the given context, have an abstract sense, while the three examples of the past participle, passive voice вышерѣнныи actually belong to the administrative language. There is also the aorist бѣговолхѣ, which describes the ruler's pious decision. This exhausts the list of verb forms. There are three nouns all with an abstract meaning (мѣрдѣемъ, повелѣнїемъ "by the order of" and окрѣмленїе "maintenance"), of which the first came from the church language into the vernacular, which could also be said about the loan-word from the Greek χητορїе "benefactors." The other words we find here include the particle же twice, and also the pronoun всако/всакѡ twice with вс- instead of св- according to an orthographic tradition which was perpetuated for a very long time in texts in the vernacular so that we sometimes wonder whether the group vs- did not survive in certain regions much longer than is generally supposed.

There is an interesting concentration of words from the church language in line 12, which shows the motivation for the benefactor's action. One should add here the last word in line 11 and also the first word in line 13. It is characteristic that the linguistic medium changes, as soon as there is some action: прїимисмо да вѣдѣмо is pure vernacular, which dominates from this point, until the end of the stipulations for the bequest, i. e. the mode of payment.

In the lines that have been discussed there are, as expected, many forms which belong to both the church language and the vernacular; we shall not dwell on them here. These forms naturally also appear in the parts of the charter running from lines 1 to 10 and from line 19 to the end, together with those that definitely have features of the church language.

The comparatively limited number of forms from the vernacular in the Esphigmenou charter can be easily explained by its content. It speaks only of one bequest, one that does not include any land or any feudal subjects.

The orthography of the charter is that of the Resava school, like other documents produced at the time of the Despotate and on its territory. Supralinear signs are common and instead of the letter н preceding a vowel we find ї: сїтеврїа 28, патрїаѣн 28, прїзрѣнїе 2, сїемъ 21, прїнде 7, чїнѣншїи 9, записанїс 21, завестїс 22, мѣрдїю 1, чѣколювїю 1 (the dieresis is placed on the ї also when it appears

in other positions: свѣмѣнь "Esphigmenou" 9, хтѣторѣ 11, 13, yet ѣромѣнѣ 10). As the examples show, the vowel following the (ѣ) is generally simple, and not prepalatalized as in the orthography of Raška (hence а and е, and not ѣ or ѥ). Only with the vowel u do both variants appear, ѣ and ю (see above). A prepalatalized letter, however, usually follows a consonant when the use of a simple letter would result in inaccurate reading: гѣнѣ 8, вѣсѣдрѣжитѣлѣ 24, сѣвѣлѣмѣ 3, гѣлѣмѣ 9, вѣзлѣуѣлѣнѣнѣ 9—10, Гѣорѣ 5, лѣубѣ 23. Also, ю invariably follows any vowel except i: дѣспѣтѣцѣю 6, ѣринѣю 6, вѣрою 27. Yet besides ѣ in this position (мѣнѣ 3, чѣтѣнѣ 7, сѣтѣнѣ 7) there may be е or a broad ѥ which is a special feature of Resava orthography: мѣгѣ 1, прѣсѣмѣ 13, — прѣвѣмѣнѣкоу 19. At the beginning of a word we find ѣ and ѥ: ѣгѣ 2, ѣ 18, ѣ 23, — вѣгѣ 2, вѣгѣжѣ 19. Instead of the narrow *jer* in the initial syllable of a prefixed morpheme we may find the so-called tall *jer*: вѣзнѣнѣа 8.

The scribe who copied the charter made no attempt to be orthographically consistent. He often vacillated between two (or even three) ways of writing in otherwise identical cases. A few illustrations of this practice have been given. The others have to do with supralinear signs, which were more often omitted than not, then with the writing of ѣ (вѣтѣ 19, такоѣнѣ 23, писанѣнѣ 23, сѣмѣ 24, etc. but with i instead of ѣ in нѣдѣтѣ 7, 19, мѣнѣстѣроу 11 and many times elsewhere in forms of the word, вѣзлѣуѣлѣнѣнѣ 9—10, сѣтѣ 26 etc.), with marking the vowel u (нѣзнѣнѣнѣмоу 1, мѣнѣстѣроу 14, прѣстѣлоу 20, потѣврѣнѣмоу 21 etc. but also вѣдѣмо 11, 13, мѣнѣстѣрѣ 11, 15, томѣ 13, ѣ жѣтѣчѣнѣ 28 etc.), with the use of omega (according to the old rule in ѣбитѣлѣ 8, ѣ хѣк 9, ѣкрѣмѣнѣнѣ 15—16, ѣвѣзѣ 17, incorrectly in жѣкѣ 18 and лѣкомѣствѣ 22, contrary to the rule in numerous forms of the word мѣнѣстѣрѣ, cf. also ѣромѣнѣ 10, contrary to the rule but inconsistently in the examples вѣсѣкѣ 16 as compared to вѣсѣко 17, гѣспѣѣтѣко 6, гѣспѣѣствѣ 10—11, гѣспѣѣствѣ 14, 19, 27, as opposed to гѣспѣѣствѣкоу 7, гѣспѣѣствѣ 15) and with the writing of *jer* in a prefix or preposition (in contrast with the above-mentioned and single вѣзнѣнѣа are the examples вѣзлѣуѣлѣнѣнѣ 9—10, вѣспѣмѣнѣ 10, вѣ 4, 7, 9, сѣдрѣжѣ 22, сѣ 5, and also вѣсѣкѣ 7, вѣсѣдрѣжитѣлѣ 24 with the narrow *jer*).

Following a very old tradition are such orthographic details as writing ѣ for the preposition *od* (8, 13, 23, 24x2, 26x3, also in ѣнѣмѣ 18; ѣ 16 appears only once in the context of the vernacular), and also the use of the double н in participles such as нѣзнѣнѣнѣмоу 1, вѣзлѣуѣлѣнѣнѣ 9—10, вѣшѣрѣнѣнѣго 18 and in the adjectival part of the compound сѣнѣнѣнѣнѣнѣкѣ 9. An innovation developed on Serbian soil, in writings in the vernacular, is the marking of vowel length with double letters: дѣвѣа 16, 17. The consonant cluster *št* is still indicated by the letter ш (гѣдѣнѣ 16, 18, жѣвѣтѣврѣцѣнѣго 25 etc.), syllabic *r* and *l* are written in combinations рѣ and лѣ (потѣврѣжѣнѣс 22, дрѣзнѣтѣ 23; нѣспѣнѣнѣтѣ 13), while *d* and *č* in the letters г, and к, respectively, in most positions in combination with a palatalized vowel: гѣорѣ 5, 29, вѣ нѣкѣнѣ 26. This last example is significant because it shows that the Serbs pronounced the name of the Near Eastern town as *Niceja*, undoubtedly influenced by Modern Greek using a palatalized *k'*. The so-called *ižica*, *v*, occurs twice in a Greek root: кѣра lady 6 and кѣ "lord" 10.

The vowel system is archaic. The *jat* (ѣ), the semivowel (ѣ) and syllabic *l* (лѣ) have been kept:

прѣзнѣнѣ 2, насѣдѣнѣкѣ 3, запѣвѣдѣ 12, вѣкѣ 26—27 etc., мѣлѣнѣкѣ 10, нѣ 21, сѣдрѣжѣ 22 etc., нѣспѣнѣнѣтѣ 13.

It is not certain whether in any of these three cases we have to do with a conservative scribe's model or with the preservation of the old sounds in the

vernacular. It should be mentioned that there are serious indications that point to the latter interpretation, though the three sounds mentioned above began to change long before this document. We have other texts from 15th-century Serbia with the unchanged *jat*, the semi-vowel and syllabic *l*. In any case, even today in regions that once formed part of the Despotate there are dialects in which *ʃ* or the semi-vowel, is still a separate vowel, different from others, and in the watersheds of the Timok and Nišava the syllabic *l* lives on.

In the forms of the word *мѡнастирь* there is an archaic feature, the preservation of *o* instead of *a* in the first syllable, and a consonant innovation — a hard *r* in oblique cases of the noun. Both surely had their roots in the spoken language of the time.

Of the details found in the consonant groups we shall mention the preservation, in all likelihood bookish, of *kt* and *čt* in *кто* 22 and *что*, the conservative writing of *тч* in *житчи* 28, the change of *kt > ht* in *хѣторѣ* 11, 13, certainly taken over from Modern Greek pronunciation, and the preserved *vs-* in *всако* 16, *всако* 17, *всѣ* 7, *всѣдржителя* 24, *всѣхвалны* 25 etc. in the parts of the text written in the church language. In the example *патрїархїи* 28 we have *X*: *patrijarhija* is the medieval version of the word which today reads *patrijaršija*. Esphigmenou monastery is cited as *сѡменъ* 9. It goes by the same name in certain medieval Serbian documents; a somewhat older variant is *свигменъ*.

The practice of marking accents introduced during the Resava period of Serbian literacy is valuable for scholars today for it gives direct insight into accentuation in the past. In this respect the charter serves as a good, if limited, corpus.

The most frequently occurring accent is *ˊ*, the so-called acute accent. According to a tradition which, with some change, originated in Greek books, i. e. in classical times, the acute accent appears a) in the initial and b) middle syllables of a word.

а) *гѡръ* 5,
вѣроу 27, *гѡры* genitive singular 8, *лѣтъ* 17 (the accent in this word is placed vertically), *сїлы* 24,
зѡповѣди genitive singular, 12, *ѡвѣтъ* genitive singular 8,
лѡкомствѡ 22,
нѡми 23, *нѡше* 20, *нѡше* 21, *тѣмже* 15,
нѡвокрѣске 16,
вѣти 19
вѣдемо 13, *пїшетъ* 6,
вѣспоменѣ 3rd person singular aorist 10, *прїложи* 3. singular aorist 15,
прѡсїмоу 13,
прѡклѣ 24,
вѣше 14, 15, *како* 7, *пѡче* 22,

б) *всѣдржителя* 24, *мѡнастира* 8, *наслѣднїка* 3, *родителї* 3,
годїне 16, *записанї* 21, *свѣтї* 7,
сїе 21,
блговѣрныи 4, *сїеннонокѡ* 9,
испѡлнїти 13, *разорїти* 23,
прїимїемо 13,
животворецаго 25,
сѡдрѣжї 22,
дарованноу 5, *писаннїи* 23, *потворенѣ* 21, *вѣшерѣннѡ* 14, 15.

Much less frequent is the sign *ˋ*, the so-called grave accent. Its traditional position is on the final vowel:

ѡ хѣ 9, *нже* 4, *кого* 20, 21, *моѣ* 3, cf. *всѣхвалнѣ* 25 and *что люво* 23.

The same sign is used several times in forms of the word *мѡнастѣрь* 14, *мѡнастѣрьсѣ* 15, *мѡнастѣрьа* 18, and also in *мѡнастѣрьскѡ* 16.

Furthermore, this accent is found in the words *ѡрѡмѡнѣ* 10 and *ѡрьскѡго* 8.

A double grave is found in the examples:

ѡпѣ Gen. pl. 25, *мѡнастѣрьсѣ* 11,
наслѣдѣнѣка 3,
мѣ же 11, *всакѡ* 16, *всакѡ* 17,
мѡнастѣрьскѡ 16, *ѡтѣго* 8,
зѡвѣ 14.

Finally, the diacritical marks also include the spiritus lenis, its form varying so that it sometimes resembles the grave and is placed, according to Greek tradition, on the initial vowel:

ѡпѣ 25, *ѡрѡже* 19, *ѡ* (or *ѡ*) 5, 8, 15, 17, 24×2, 26×4, 27, 28,
ѡзволѣтъ 19, *нѣѡзрѣнѣмоу* 1, *ѡли* 21, *ѡного* 21, *ѡкрѣмленѣ* 15—16.

Instead of the spiritus sometimes other signs appear without any consistency:

ѡ 2, *ѡ* 7, *ѡли* 22.

The function of the acute is clear: it indicates the place of the accent. In most cases the acute is placed on the vowel stressed in old Serbian accentuation which has been reconstructed by linguists. It is impossible here to go into possible explanations for the occasional deviations. It may have been the scribe's carelessness but also earlier features of pronunciation of individual words or morphological categories.

The grave accent on the final vowel of the word also marks the place of stress according to the old accentuation.

The double grave is the most interesting. Wherever it occurs, it indicates the length of the vowel, stressed or unstressed. This, it appears, is how one should interpret the single grave in forms of the word *мѡнастѣрь* (cf. *мѡнастѣрьсѣ*) and in the example *ѡрьскѡго* 8 (cf. *ѡтѣго* 8). As regards the spiritus, in this text, and generally in old Serbian documents, it has no sound value, the same as in the Modern Greek graphic system, from which it was taken.

On the basis of the material examined, important conclusions can be drawn. The court scribe of Despot Djuradj had in his idiolect a consistent absence of the retracted štokavian accents with a well-preserved system of old vowel lengths. Important information about vowel length in certain morphological categories is found in the examples *ѡпѣ* and *зѡвѣ*.

Among the case endings for masculine nouns one should single out the nominative plural *хѣтѣрьѣ* 11, 13, with the ending *-ѣ* extending beyond its original scope, the dative plural *родѣтелѣ* 3 and *срѣбленѣ* 3, *срѣблѣ* 5, and particularly the locative plural *въ сѣѣнѣнѣнѣкѡ* 9 with the comparatively rare ending *-oh*. Of special interest is the genitive plural *ѡпѣ* obviously with a long semi-vowel as an ending.

Among the feminine nouns the genitive singular *ѡрѣнѣ* 17 belongs to the vernacular, while the *-e* of the form in the same case *ѡрѣнѣ* 24 is common to both the literary and popular language. Also from the vernacular is the adjective genitive singular feminine *нокѡвѣскѣ* 16 (cf. the bookish genitive singular *нокѣ* 24).

Of interest among the pronominal forms is the enclitic dative plural *ни* "to us" in the syntagma *къ речѣствѣху ни* 7, *речѣствѣхъ ни* 10—11, *речѣствѣа ни* 19, 27. The form *ни* belonged both to the church language and to the vernacular. The real meaning of these expressions is "for us", "to us", "us".

The pronominal form *ѡкози* 17, with the particle *-zi*, is characteristic for the vernacular in medieval Serbia (*-zi* survives today in the pronoun *njezin* and in the substandard dative *njojzi*)

We have already seen that the vernacular appears mostly in the finite verb forms. These are the 3rd person singular of the present tense with a vowel ending *даваа* 16, 17, *зове* 14, *ѡ* 18, *ѡнимани* 18 (cf. forms from the church language such as *дръзвѣтъ* 23, *изволитъ* 19, *ѡ* 23), the first person plural of the present with *-мо*, *бѣдемѡ* 11, 13 (in the church language it is *молимъ* "we entreat") and the first person plural in the aorist *прѣимамѡ* 13 (: church language form *ѡбѣговомѡхѹ* 12). We will also notice the innovated verb stem in *прѣимамѡ* (the original form was *примѡхѡмъ*), the kindred form *ѡнимани* "take" (cf. today's "snimiti") and the form *даваа* which is now only dialectal.

Among the uninflected words one should single out the adverb *догдѣ* 18 "as long as".

The syntactic structure of the charter contains several characteristic case constructions. Notable is the use of the accusative without a preposition *наслѣдника* in the sentence *и постави ме наслѣдника родителѣи моѣ* "and made me heir to my parents" 3. There is also an interesting possessive dative *родителѣи моѣ*. The sentence continues: *ѡна сръбланѣмъ* "ruler of the Serbs", where even today the dative could easily be used. This also applies to the construction *да бѣдемѡ . . . хтѣторѣ . . . мѡнастироу* 13—14. We find the archaic dative with the infinitive *biti* in *молимъ евоже ѡ изволитъ прѣвѣмникоу быти* "we entreat him whom God chooses as heir" 19—20 and later in the second part of the sentence . . . *сѣмѡ нашему записанѣ не потврѣноу быти нѣ наче потврѣженѣ* "that our endowment should not be revoked but confirmed" 21—22.

By examining syntactic details that are unusual from the point of the view of the present-day language, we have entered the domain of church language grammar. On this matter, however, we shall not dwell further. By the late medieval period the church language of the Serbs had been largely codified, which means that not a single text had seriously divergent features, and this includes the Esphigmenou charter of Despot Djuradj.

PORTRAITS OF BYZANTINE AND SERBIAN RULERS GRANTING CHARTERS

Among the numerous portraits of Serbian and Byzantine rulers there is a separate group that appears on legal documents, particularly on the charters they issued. The relationship between the text of the charter and the ruler's picture was not the same in all art genres, and in some, especially in fresco painting there were several variations. During the Middle Ages several versions developed which have received little attention from art historians.

A discussion of this question should begin with rulers' portraits on charters, for here the iconography is quite definite and has already been studied. This modern and more complete presentation of the Esphigmenou (Svimen) charter offers a good opportunity to examine once again certain basic points concerning this type of iconography in depicting medieval rulers.* (III. 3).

The oldest surviving charters with rulers' portraits, painted — as was customary in this type of historical document — at the top of the charter, above the text, date from the time of Emperor Andronicus II Palaeologus (1282—1328). The first is connected with the emperor's bequest to the metropolitanate of Monemvasia (Malvasia) i.e. precise stipulations regarding its rights within its jurisdiction. It was issued in June 1301 and is now preserved in the Byzantine Museum in Athens. On the right side of the illumination, 29x22 cm., is Christ wearing a purple tunic and blue *himation* (mantle), holding a copy of the Gospels in his left hand and blessing the emperor with his right. Andronicus II with a gold crown is on the left, wearing a purple *saccos* (tunic-like vestment) with a gold *loros* (band of cloth) over his left arm. He is standing on a purple cushion decorated with twin-headed gold eagles, holding in his right hand a gold sceptre surmounted by a cross, while his left hand, which holds a rolled charter, is stretched out towards Christ. The emperor's image is in a good state of preservation and depicts the ruler as a middle-aged man with a red beard and a few grey hairs. The figures are painted against a gold background with halos and above the emperor are his name and full title written in red letters.¹ (III. 5).

Andronicus II issued a similar chrysobull in 1307 to the bishopric in the fortified town of Kanina in Albania. The iconography of the illumination is exactly the same as on the older charter of Andronicus II, only the positions of the figures are different and, instead of Christ, the Virgin holds the infant Christ. She is on the left side, wearing a blue tunic and a purple *maphorion* (mantle) with Christ on her right arm dressed in a gilded robe. Both face the emperor who stands on the right. The Virgin's left hand is outstretched towards him as Christ blesses him with his right hand. Andronicus II with a gold crown is in a blue *saccos* with a gold *loros*, the end of which is flung over his left arm. He is standing on a purple cushion decorated with two gold eagles. He holds in his left hand the scroll of a

NOTES

* The basic text and main conclusions of this study were published under the title *Portreti na poveljama vizantijskih i srpskih vladara*, Zbornik Filozofskog fakulteta, VII-1, Spomenica Viktora Novaka (Belgrade 1963) 251—269 (270—272 summary in French) + 14 black-and-white illustrations and two in colour. Now the study has been revised to incorporate new information and the literature that has appeared since 1963 (in which this study has often been cited in its original version). Therefore the title of the present version has been changed to fit the content.

1. A description of the miniature, a brief survey of the content of the charter and an accurate assignment of date are found in A. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaeologenzeit*, III. *Zu der Urkunden von Monembasia*, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und Historische Klassen*, 10, *Abhandlung*, Munich 1920, 25—33 (which has all the earlier literature); a reproduction of the miniature in colour Σ. II. Λέμπος, *Λεξωμα βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, 'Εν Ἀθήναις 1930, πίν. 79; cf. also G. Sotiriou, *Guide du Musée byzantin d'Athènes*, Athens 1932, 99, fig. 62; St. Binon, *L'histoire et la légende de deux chrysobulles d'Andronic II en faveur de Monembasie*, *Echos d'Orient*, XXXVII, nos. 191—192, 198, 274, 281—282, 284—286; D. A. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée*, II, Athens 1953, 272—273. Special emphasis on the miniature: *L'art byzantin — art européen*, Athens 1964, 347; H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970, 30, 66; T. Velmans, *Le portrait dans l'art des Paléologues*, *Art et société à Byzance sous les Paléologues*, Venice 1971, 104—106 (adding his own concept of the content of the miniatures on chrysobulls); I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, 184—185. There is a charter with a miniature using the same iconography with a portrait

of the emperor Andronicus II, which is preserved in the National Library in Athens (under no. 1462), issued allegedly in 1293, also for Monemvasia, but it is actually a forgery done c. 1570 on the basis of the Monemvasia chrysobull of 1301. Heisenberg, *loc. cit.* and *Λόγος*: πίν. 80, considered it an original. The forgery was established after study by: F. Dölger, *Byzantinische Diplomatik*, Ettal 1956, *Ein literarischer und diplomatischer Fälscher des 16. Jahrhunderts*, 371—383, and St. Binon, *op. cit.* 274 and 288 and further.

2.
P. J. Alexander, *A Chrysobull of the Emperor Andronicus II Palaeologus in Favour of the See of Kanina in Albania*, Byzantion, XV, 1940—1941, 167—207, pl. I. A separate description of the miniature: Walters Art Gallery, *Early Christian and Byzantine Art, An exhibition held at the Baltimore Museum of Art*, Baltimore 1947; H. Belting, *l. c.*; I. Spatharakis, *op. cit.* 185.

3.
Both charters were published and their miniatures described by J. Ph. Fallmerayer, *Original-Fragmente, Chroniken Inschriften und anderes Material zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, I, Abhandlung der historischen Klasse der Königlich-Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Bd. III Dritte Abteilung, Munich 1843, 40—66; corrections of date and a brief description J. Strzygowski, *Eine trapezuntische Bilderhandschrift vom Jahre 1343*, Repertorium für Kunstwissenschaft, XIII, 1890, 242; cf. also a description of the Dionysiou charter and its reproduction in F. Dölger, *Mönchsland Athos*, Munich 1943, 96—97, and only its colour reproduction in P. Ch. Dahm, *Athos, Berg der Verklärung*, Offenburg 1959, 101; S. M. Pelekanidis—P. C. Christou—Ch. Tsiournis—S. N. Kadas, *The Treasures of Mount Athos, Illuminated manuscripts*, I, Athens, s. d., 40. A more recent description, analysis, critical text and bibliography for the Dionysiou charter: *Actes de Dionysiou*, ed. N. Oikonomides, text, Paris 1968, 50—61; *album*, pls. VI—IX. The same charter, because of the miniatures was examined by I. Spatharakis, *op. cit.*

charter, his right hand extended towards Christ and the Virgin. The emperor, Christ and the Virgin each have a gold nimbus, and the whole illumination is executed on a gold background like the first Andronicus charter of this type. The imperial title, written in red letters, is the same as on the chrysobull granted to Monemvasia. The Virgin has the rare epithet *Περφρηρῆ*. The chrysobull is preserved in the Pierpont Morgan Library in New York under no. 398. Its dimensions are 162x31 cm., written like the Monemvasia charter on parchment. The miniature itself is 42.5 cm. high.² (Ill. 6, 7).

The practice of decorating miniatures with rulers' portraits initiated in the imperial offices of Byzantium spread in the course of the 14th century to certain neighbouring states. Thus, in the third quarter of the 14th century the emperor of Trebizond, Alexius III Comnenus with his wife Theodora issued two splendid chrysobulls on which they are painted together. The earlier one, dated 1364, was intended for the monastery of the Mother of God Panagia on the hill of Sumela near Trebizond where it was kept until the monastery was destroyed. As regards its illuminations it was much more modest than the founding charter of the monastery of Dionysiou on Mt. Athos dated 1374, (Ill. 8), which is preserved in the treasury of this great Athonite monastery. The charter of the Sumela monastery depicts the imperial couple frontally, wearing simple purple robes and simple crowns, but no halos. The emperor holds a sceptre. Absent is the rolled charter in his hand, and also Christ or a saint blessing the rulers. The large portraits on the Dionysiou charter are iconographically very similar to the older picture of the same rulers, but everything here is much more sumptuous: the illumination is about 40 cm. high (on the Sumela charter only about 15 cm.), the robes and ornamentation are much richer, and the imperial insignia are given in full. On the left is Alexius III in a purple *saccos* with a gold *loros*; he has a crown and holds a cross-like sceptre in his right hand. On the left is Theodora in a vermillion robe decorated with twin-headed eagles, wearing a crown and large precious earrings. They are shown standing on a red carpet holding between them a rolled chrysobull above which is a portrait of John the Baptist, patron saint of the monastery. He is wearing a greyish-blue vest and green cloak; he is blessing the imperial couple with both hands. Circling the heads of the emperor and empress are red halos and alongside inscriptions with their names and titles. Opposite the inscriptions near the edge of the charter and by the heads of the rulers are their round gold seals. Both of these charters granted by Alexius III Comnenus are written on paper; the miniatures do not have gold backgrounds like the chrysobulls of Andronicus II.³

The last and finest charter illuminated with rulers' portraits came from the court of the Serbian despot (a Byzantine title) Djuradj Branković. It was issued at Žiča

in 1429 for Svimen (Esphigmenou) monastery on Mt. Athos. The charter made Despot Djuradj the new patron of Esphigmenou and gave the impoverished fraternity a yearly endowment of 50 litres of silver from the Novo Brdo mining taxes. Though smaller than the Dionysiou charter (298 cm. in length and 38 cm. wide, its illuminated part 40 cm. high) the Esphigmenou charter had a much larger surface illuminated with portraits of the despot's family (the charter is 115 cm. long and about 28 cm. wide, whereas the illuminated part is 82 cm. high). Despot Djuradj and his family are painted in two rows, in two rectangular surfaces one above the other. In the upper row, in the centre, stands Despot Djuradj and his wife Jerina; next to Djuradj is their eldest son Grgur and next to Jerina their daughter Mara. In the lower zone are the despot's other children: in the centre is Kantakuzina, on the left Stefan, and on the right Lazar. They are all shown standing on long spindle-shaped decorated cushions and are wearing unusually fine robes, purple, blue or green with a sprinkling of gold ornaments. The despot, his wife, Mara and Kantakuzina have gilded crowns of various shapes while the young princes wear colourful caps with gilt trim like Byzantine and Serbian aristocrats of the period. Djuradj and Jerina hold gold sceptres in the shape of a cross, while Djuradj holds in his left hand, which is lowered, a rolled charter (if it is not an *akakia* — a symbol of humility). Djuradj's sons have swords at their sides and perched on their arms are hunting falcons. Both of the despot's daughters wear highly decorative earrings. Above Djuradj and Jerina at the top of the charter is a piece of sky and a bust of Christ Emmanuel in a white tunic and gold mantle, delivering a benediction with both hands. The background of the miniature is gold, and the architecture is painted red, purple, blue, grey and green. In the upper zone are two kiosks on columns; the one — on the left has a kind of ciborium on top, and the one on the right a cupola. The two kiosks appear to be joined by a wall and resemble some kind of fantastic church building with a bell tower and a dome. It may have been the architecture of Žiča that inspired the illuminator when he painted the architectural backdrop. In the lower zone, in the background, is a fairly simple olive green and red wall with six arched windows and round apertures between them. The names of the figures are written above or beside their heads in red letters. Only Despot Djuradj and Jerina have gold halos. The Esphigmenou charter, like the chrysobulls of Alexius III Comnenus, was written and painted on paper.⁴ (Ill. 9—15).

The illumination of charters with portraits representing the rulers who granted them was continued under the influence of Byzantine and Serbian documents after the fall of Byzantium and Serbia. The practice was adopted by Walachian *voivodes* (governors) who maintained it until the 18th century. In the 17th and 18th centuries — as far as we know — they granted chrysobulls bearing portraits of themselves, five of which have survived.⁵ An intermediary role in the adoption of the custom by the Walachian *voivodes* may have been played, considering the closeness of family and cultural ties, by the charters granted by the last Serbian despots in the 15th century.

* * *

About the same time as the publication of these illuminated charters scholars began to study the main issues connected with this practice in the Byzantine imperial administration. The matter was broached by A. Heisenberg when he was studying a decree promulgated by Emperor Michael VIII Palaeologus. To be precise, he was working on the Munich manuscript of Pachimer's historic works from the mid-14th century (*Cod. Monacensis graecus 442*) which had portraits of emperors Theodore II Lascaris, Michael VIII Palaeologus and Andronicus II Palaeologus. (Ill. 16, 17). Because of the layout of the manuscript and the attitude assumed by the emperors who hold rolled charters in their left hand, he concluded that

185—187. As far as I know, the charter of Sumela monastery has never been reproduced. Its significance for the social and political history of the Trebizond empire in the second half of the 15th century was discussed by: W. Miller, *Trebizond, the Last Greek Empire*, London 1926, 65, and also by Ф. Н. Успенский, *Очерки из истории Трапезунтской империи*, Leningrad 1929, 114—117. This charter was mentioned by П. В. Безобразов, *Трапезунт, его святыни и древности*, Петроград 1916, 45—46, but not described. A full description is found in the study Μητροπολίτου τραπεζούντου: Χρυσόβουλλοι, 'Η Ἐκκλησία Τραπεζούτσου, Ἀρχιεὶον Ἰόντου, IV—V, Ἐν Ἀθήναις 1933, 474—476. Concerning the painting in the Sumela monastery and the portrait of Alexius III Comnenus in the frescoes at Sumela cf. G. Millet—D. Talbot Rice, *Byzantine Painting at Trebizond*, London 1936, 144—158, pl. XLVI—L. This charter has now been lost. The complete text of the charter, and a brief description, were also published by F. Miklosich—J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, V, Vindobonae 1887, 276—281.

4. The charter of Despot Djuradj with the miniatures was first noticed, as early as the mid-18th century, by В. Г. Барский: *Второе посещение Святой Горы Василья Григоровича Барского*, S. Peterburg 1887, 225. He gave a brief description of the miniature and gold seal which still existed then. He read the year incorrectly as 6958, and thought, also mistakenly, that the charter was written on parchment. After Barski, the charter was published and described, but with a fair number of mistakes in the text and appended drawings by D. Avramović, *Описание древностей Сербски у Святой (Атонской) гори*, Belgrade 1847, 67—69, tab. XII. The gold seal was no longer there in Avramović's time. The text of the charter was published several times after that. The best descriptions of the miniature were given by: P. Popović—S. Smirnov, *Minijatura porodice despota Djurdja na povelji u svetogorskom manastiru Esfigmenu iz 1429*, Glasnik Skopskog naučnog društva, XI, 1931, 97—110 (which includes a reproduction of the charter in colour made on the basis of a copy) 1; S. Radojčić, *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, Skoplje 1934, 71—73. Cf. also Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, XIII, Beograd, 1933, 207—214, and Glasnik Skopskog naučnog društva, XIII, 1934, 213—214. The first investigations of the miniature relied on the uncertain drawings of D. Avramović and the colour reproductions made from a copy by the Russian painter Diki, published in the article by P. Popović and S. Smirnov. This copy is unreliable in certain details and in the intonation differs slightly from the original. The editors of the Zbornik Filozofskog fakulteta VII, 1, made another colour reproduction of the miniature on a

slide made by Prof. Dragoljub Kažić, and with my study of the portraits of Byzantine and Serbian rulers on charters, 1963. Later L. Pavlović, *Istorijska Smedereva u reči i slici*, Smederevo 1980, 90, 91 and a separate page between pp. 92 and 93, published a drawing of the portrait on the charter and another colour reproduction of Diki's copy. Cf. a brief description, comment and colour reproduction in: J. Maksimović, *Srpske srednjovekovne minijature*, Belgrade 1983, 74—75, 129, colour photographs 61, 62. Brief discussions of the miniature are found in: G. Babić, *O portretima u Rumači i jednom vidu investiture vladara*, Zbornik za likovne umetnosti, 15 (Novi Sad 1979), 163—164; I. Spatharakis, *op. cit.* 188 and S. Petković, *Serbian Painting at the Time of George Branković (1427—1456)*, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten, II/5, Vienna 1982, 200. Genealogical questions related to the figures depicted in the charter were resolved by D. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantakuzenos) ca. 1100—1460*, Washington 1968, 184—188.

5. E. Virtosu, *Chrysobulles valaques ornées de portraits princiers, extrait de Balcanica*, X, Bucharest 1947, 3—13. The author sees only direct Byzantine influence on Walachian diplomacy, without the intermediary role of Serbian administrative offices.

6. A. Heisenberg, *op. cit.* 52—54. Tafel I—III. More recent views and literature on miniatures in this manuscript: I. Spatharakis, *op. cit.* 165—172.

7. A. Heisenberg, *ibid.*

8. F. Dölger, *Byzant. Diplomatie*, 37, 148—151, 373. St. Binon, *op. cit.* 285—286, was uncertain as to whether the Andronicus II miniature on the Monemvasia charter was originally attached to it. He left the question open. Neither did he wish to state whether the charter acquired the miniature in the imperial administrative offices in Constantinople or whether the miniature was added later in Monemvasia.

9. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Paris 1936, 22, 111.

charters had existed in the same place in the original Pachimer manuscript and that Pachimer's successors in the mid-14th century also inserted portraits of the emperors copied from illuminations on the original charters. Examining these illuminations with emperors' portraits on Byzantine charters, he tried to formulate some general principles governing this practice in ancient Byzantine documents. Knowing only of the chrysobull that Andronicus had granted to Monemvasia, Heisenberg believed that whenever charters were illuminated they would depict Christ with the emperor because he was simply doing Christ's will. Moreover, these illustrations may have had some connection with the imperial gold seal which bore the image of Christ on one side and on the other the emperor: that is to say, at some point these figures were joined in a single picture. He also thought that the purpose of the emperors' portraits in the illuminations on a gold background was to take the place of the gold seal on the charter, i.e. for financial reasons the imperial administration was induced to abandon the use of the gold seal and replace it with a painted portrait of the emperor on a gold background. This practice guaranteed the authenticity of the document but was much less costly than a gold seal. On the other hand, he was inclined to believe that because of the image of Christ, the illumination replaced the charter's formal invocation of the Holy Trinity. Though he did not go into the origin of the form, Heisenberg believed that the practice was introduced after the fall of Constantinople to the Latins, when certain other changes were made in Byzantine documents. The portrait of the Nicaean emperor Theodore II Lascaris in the Munich copy of Pachimer's work lent support to his view that the practice was introduced in the imperial administration of Nicaea.⁷

F. Dölger studied the problem of Byzantine chrysobulls with imperial portraits on several occasions. At the start he questioned the authenticity of the illuminations on the charters, for they had always been painted on a separate piece of parchment (or paper) and appended to the parchment (or paper) bearing the text. When the Kanina charter was published, in which the same procedure was found, he reconsidered and accepted the view that these were indeed original illuminations. Dölger correctly doubted Heisenberg's claim that the miniatures with the portraits of the emperor, Christ or a saint, were substitutes for the practice of placing a gold seal on the charter. The discovery of the chrysobull issued by Andronicus II to the bishopric of Kanina in Albania, on which there was definitely a gold seal, demonstrated convincingly that Heisenberg's hypothesis was erroneous. Dölger likewise pointed out that at the time of the Palaeologue emperors the gold seal did not have any great value for the centre was of lead only thinly covered with gold so that there was no need to replace it with cheaper illuminations. Finally, by studying the titles of the Byzantine emperors that appear in the signatures on the charters, and also the illuminations with imperial portraits in both manuscripts and chrysobulls, he concluded that all these portraits similar in style, were the product of imperial workshops attached to the court administration.⁸

In his important study of the role of the emperor in Byzantine art, A. Grabar mentioned only briefly the miniature on the chrysobull granted by Andronicus II to Monemvasia. He interpreted the subject of the illumination as the emperor's presentation, with a roll in his hand, of his theological works to Christ, which was a theme illustrated in another illuminated Byzantine manuscript in the Vatican library, in which Emperor Alexius Comnenus presents his writings, bound in a codex, to the seated Christ. He considered that all the portraits of emperors in manuscripts, charters and seals, belonged to the same or similar iconographic type and were "official" portraits.

Apart from Heisenberg and Dölger, P. J. Alexander also made a study of the question of Byzantine chrysobulls with portraits. By publishing the Kanina charter of Andronicus II, he tried to solve some of the main questions connected with this type of imperial document. Regarding the purpose of the emperor's portraits on the charters, he did not share the views of A. Heisenberg. In his opinion the miniatures could not have replaced the invocation of the Holy Trinity in the charter, for on the Kanina charter of Andronicus II Christ does not appear with the emperor but the Virgin with the young Christ, and they could not be substitutes for the formula of the Holy Trinity. Agreeing with Dölger, he rejected the possibility that financial difficulties during the reign of the Palaeologues would have caused the Byzantine administration to replace the gold seal with an illumination bearing a portrait of the ruler, for there are traces of a seal on both the Monemvasia and Kanina charters. He even knew of several other gold seals depicting Andronicus II on some other charters. Alexander's interpretation was much broader: he linked the practice of illustrating chrysobulls with portraits of emperors during the time of Andronicus II to the great artistic renaissance which took place under the Palaeologues in Byzantium, and to the increasing use of portraits in general. He thought that this was a revival of an ancient imperial propaganda policy which consisted of sending emperors' portraits to the provinces. Regarding the subjects depicted, he did not agree with Heisenberg that the emperor was presenting a scroll with a charter to Christ or the Virgin, nor did he agree with Grabar that on the Monemvasia charter Andronicus was presenting his theological treatises to Christ. In his opinion the roll seen in the emperor's hand is an *akakia*, a symbol of humility, a piece of cloth containing the dust of the earth. Comparing the Monemvasia and Kanina chrysobulls, he raised the question of why one of them had an image of Christ beside the portrait of Andronicus II and the other had the Virgin with the Christ Child.¹⁰

Thus, gradually the most important questions connected with the pictures of emperors on charters were raised. Yet the subjects of the illuminations on the charters, why and when the practice was introduced, have not been satisfactorily explained. The contradictory views, often proposed without sufficient argument, spring from the fact that scholars focused their attention on individual examples of charters with emperors' portraits, primarily the charters of Andronicus II from the beginning of the 14th century. If all the surviving chrysobulls with imperial portraits had been compared, a more comprehensive interpretation would have been obtained. This is particularly true of the paintings on the charters and their relationship to the legal document they accompany.

* * *

The subject-matter of the miniatures on Byzantine and Serbian chrysobulls, regardless of all the disagreements between the historians and scholars who have studied them, is clear and occurs quite frequently in Byzantine and Serbian iconography. In the broadest sense, it is a donor's composition of the type that H. Grabar called an "imperial endowment".¹¹ It includes all representations in Byzantine art in which the emperor is depicted performing an act of fealty to his heavenly sovereign, by presenting to him or to the Virgin, occasionally through the intermediary of some saint, various gifts. Generally, paintings on this theme are a donor's composition in the narrowest sense of the term, i.e. frescoes or mosaics showing the rulers presenting a painted model of the church they have built to Christ, the Virgin or a saint — the patron saint of the church. This category includes paintings in which rulers present other kinds of gifts as well. The most magnificent of these are two large 6th-century mosaics at San Vitale in Ravenna which portray Justinian and Theodora accompanied by their royal suite presenting liturgical vessels; another splendid example is the 10th-century mosaic

10. P. J. Alexander, *op. cit.* 170, 172—173.

11. A. Grabar, *op. cit.* 106—111.

12. *Ibidem.*

13. Cf. as an example Ch. Diehl, *Manuel d'art byzantin*, I, Paris, 1925, fig. 191; F. Dölger, *Mönchsländ Athos*, 180—181, 198—199; I. Spatharakis, *op. cit.* figs. *passim*.

14. Cf. N. Bérz, 'Ο 'Ελζόμενος Χριστός τῆς Μονεμβασίας μετὰ παρεκβάσεως περὶ τῆς αὐτοῦ τῆς Χρυσουπίσεως, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, X, Athens 1933, 208, 225 and further. The icon of Christ Elkomenos was the protector of Monemvasia and was found in the city cathedral dedicated to Christ Elkomenos. This iconographic type depicted Christ on the path to Golgotha. The old icon was taken to Constantinople in the late 12th century by Emperor Isaac III Angelus and placed in the monastery of the Archangel Michael on the Bosphorus. Cf. N. Bérz, *op. cit.* 209 and further; R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin*, III, *Les églises et les monastères*, Paris 1953, 361.

15. Cf. P. J. Alexander, *op. cit.* 179, 183—184. The episcopal cathedral was not in the fortress of Kanina but in the village of Esohorion, as stated in the Andronicus chrysobull. Alexander did not succeed in identifying the village or the church. Cf. also L. von Thallóczy, *Illyrisch-albanische Forschungen*, I, Munich, Leipzig 1916, 174. The problem remains why the Virgin on the Kanina chrysobull was given the epithet "Porfirna". Alexander, *op. cit.* 173—176, tried to find an answer, though his solutions remain doubtful. The answer may lie in the fact that the church in the Kanina bishopric was dedicated to the Nativity of the Virgin! Concerning the iconographic type of this Virgin, which M. Tatić—Djurić called "True hope", and which might be a variant of the Virgin Hodeghetria, cf. her study *La Vierge de la Vraie Espérance — symbole commun aux arts byzantin, géorgien et slave*, *Zbornik za likovne umetnosti*, 15 Novi Sad 1979, 71—90, particularly 88.

16. Cf. E. Amand de Mendieta, *Le Mont Athos*, Desclée de Bouwer 1955, 271.

17. Compare the text of Djuradj's charter published by P. Popović—S. Smirnov, *op. cit.* 108. It is not quite clear why the miniaturist painted Christ Emmanuel and not Christ Pantokrator which would have been more suitable for the feast of the Ascension.

above the door in the southern vestibule in Saint Sophia in Constantinople in which Justinian and Constantine are making presentations to Christ and the Virgin, the former as donor presenting a model of Saint Sophia, and the latter as the founder of the city, a model of the Byzantine capital, Constantinople.¹² These themes were highly popular in Byzantium and regions under its cultural and artistic influence, and many paintings have survived from the Middle Ages depicting the subject. Even presentations that were much more modest than great churches or precious vessels were recorded and, at the donor's request, commemorated in paintings. Beginning with the period of the Comnene dynasty until the fall of the Byzantine empire, manuscripts were often decorated with miniatures containing portraits of patrons who, directly or through the intermediary of patron saints, approach Christ to present a manuscript which they hold in their hands. These paintings were produced both by the royal workshops of Constantinople and by painting studios in different provincial cities.¹³

The theme of these miniatures is completely compatible with this type of ruler or patron iconography. Instead of a model of a church, gold vessels, a bag of coins or codex, the ruler holds out a rolled charter and presents it to Christ, the Virgin or a saint. That these miniatures really do depict the presentation of a charter to holy or saintly figures — and not the holding of an *akakia* as S. Binon and P. Alexander claimed — can be seen in the gesture of the ruler's hand with the charter, for in the miniatures on most chrysobulls he holds it out, away from himself. Furthermore, on the charters granted by Andronicus II to Monemvasia and by Alexius III Comnenus to Dionysiou, one can clearly discern a red silk thread binding the charters in the rulers' hands and traces of gold where a gold seal must have been painted. The roll, then, resembles a charter, and not an *akakia*. Moreover, Alexius III and his wife Theodora are depicted on the Dionysiou charter as holding the charter between them and presenting it to John the Baptist. This attitude would be meaningless if they were holding an *akakia*.

A comparison of all the surviving chrysobulls provides an answer to a question raised earlier. Heisenberg, for example, thought that Christ appears in all the miniatures because it was in his name that the emperor issued important documents. P. Alexander could not understand — probably because he relied on Heisenberg — why the Virgin with the Christ Child, and not Christ alone, appeared on the charter that Andronicus gave to Kanina. The answer, however, is simple. The rulers were always shown presenting their charters to the patron saint of the church or bishopric to which the charters were granted; Christ is portrayed in the miniature on the Monemvasia charter because the cathedral of the Monemvasia bishopric is dedicated to Christ;¹⁴ the Virgin with the young Christ is painted on the charter that Andronicus gave to the bishopric of Kanina because Kanina cathedral was dedicated to the Virgin, or rather to the feast of her Nativity;¹⁵ in the illumination of the chrysobull given to Dionysiou monastery Alexius III with his wife turns toward John the Baptist because he is the patron saint of this monastery;¹⁶ finally, the charter granted to the Athos monastery of Esphigmenou has a bust of Christ Emmanuel above the painting of Despot Djuradj with the members of his family because Christ is the patron saint of the church, and its feast day is the Ascension.¹⁷

* * *

The iconography of the miniatures with imperial portraits is not limited to this type of imperial representation nor did the imperial administrative offices develop it all at once. It has already been pointed out that it belongs to the category of the donor's composition which has as its theme the act of endowment by a ruler. This group includes a number of paintings executed in a monumental format,

depicting the theme of a ruler presenting a charter. The earliest example of the theme — as far as we know — was painted in the basilica of St. Apollinare in Classe at Ravenna, in the altar apse. In a mosaic on the north wall Emperor Constantine IV Pogonatus, accompanied by his sons Heraclius and Tiberius, presents a charter (written on the roll, PRIVILEGIA) to a group of representatives of the Ravenna church headed by bishops Maurus and Reparatus. The document made the Ravenna church autocephalous, or independent. Though restored, the mosaic dates mostly from c. 675, and its iconography — though the theme is slightly different — shows the influence of the mosaic portraying Justinian and Theodora in San Vitale at Ravenna.¹⁸ (Ill. 18).

In the 11th- and 12th-century mosaics and frescoes of Constantinople rulers were often shown making endowments to the church by means of a charter. Further evidence of this view is found in two mosaics preserved in the south gallery of Saint Sophia. The earlier one, dating from the 11th century, shows Christ who is approached from the left by Emperor Constantine IX Monomachos carrying a bag of silver coins (*apokomvion* — offering) and from the right by his wife Empress Zoe who carries a parchment rotulus with the emperor's name on it. The second, from the early 12th century, treats the same theme, except that here Emperor John II Comnenus and his wife Irene present to the Virgin and Christ Child an offering, i.e. a parchment roll (which this time bears no inscription). Both mosaics are symbols of the liturgical ceremony of the *apokomvion* which is performed in Saint Sophia on certain feast days. For these festivities — described by Emperor Constantine Porphyrogenitos — the emperor brings his gifts to the church: a bag with silver coins, liturgical vessels, church vestments.¹⁹ The parchment rotulus in the hands of the empress, which she presents to Christ or the Virgin, can be explained — for charters are not mentioned in texts concerning the *apokomvion* — as endowment scrolls.²⁰ Since the rotulus in the hands of Empress Zoe bears the full name and title of Constantine IX Monomachos, precisely in the form used when signing charters, it may be that symbolic representations like those in Saint Sophia are simply a synthesis of the illustrative details of the *apokomvion* which take the shape of a bag of silver coins (the most significant part of the ceremony) in the hands of the emperor, and in the hands of the empress a charter listing the endowments. Nevertheless, owing to a lack of written sources on the ceremony, it is impossible to establish with certainty the real meaning of the presentation of charters to Christ and the Virgin in the 11th- and 12th-century mosaics of Saint Sophia in Constantinople. (Ill. 19—20).

There is also a Georgian painting of the ceremony of the *apokomvion* although scholars have so far interpreted it as a donor's composition. It is located in the west conch of the church in Ateni and dates from the late 11th century. There is still some disagreement over the identification of some of the figures in the painting, for the inscriptions above their heads have been partially or completely destroyed. There are seven figures following one another, divided into two groups. The first group is led by an elderly monk, possibly George, the powerful chief of the imperial administration under the young emperor David the Builder. He approaches Christ in a segment of the sky, offering him with his raised left hand a rolled document. He is followed by a young beardless ruler, who is believed to be the emperor David the Builder in the years of his ascension to the throne. At the head of the second group is the emperor Bagrat IV. Looking heavenwards with both hands slightly raised, he offers a rolled charter. An inscription by his head states that this is "the father of the emperor George, donor of the cross". The hands of the others are so badly damaged that it is impossible to tell whether they are holding anything. The inscription beside the fourth figure, an aristocrat, says that his name is Sumbat, the son of Ashot, who "gives... votilate" i.e. a

18.

For the iconography of this mosaic cf. A. Grabar, *op. cit.* 108—109. A description of the theme: C. O. Nordström, *Ravennastudien*, Stockholm 1953, 120, T. 29c; G. Bovini, *Mosaici di Ravenna*, Milan 1957, 54. Recent discussion about the character of this mosaic and the composition with Justinian and Theodora in San Vitale in Ravenna is not pertinent to our problem. Nevertheless, in these studies there is a lot of information about the scene in San Apollinare in Classe. Cf. Dj. Stričević, *Ikonografija kompozicija s carskim portretima u San Vitale*, *Starinar*, n. s. IX—X, 1959, 68—69; A. Grabar, *Quel est le sens de l'offrande de Justinien et de Théodora sur les mosaïques de Saint-Vital*, *Felix Ravenna*, July 1960, 68—69; G. Stričević, *Sur le problème de l'iconographie des mosaïques impériales de Saint-Vital*, *Felix Ravenna*, June 1962, 92—94. The most complete discussion of the historical composition in the altar of San Apollinare in Classe is in F. W. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des spätantiken Abendlandes*, Bd. I, Wiesbaden 1969, 123, 276—277, 342—343 (description, iconography); *ibid.*, Bd. II/2, 1976, 273—279 (scholarly discussion and earlier literature); *ibid.*, Bd. III, 1958, Taf. 404—406 (reproductions).

19.

Concerning these mosaics and the theme of the *apokomvion* cf. A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, 107—108; id. *La peinture byzantine*, ed. Skira, Genève 1953, 100—106; id. *Quel est le sens de l'offrande de Justinien et de Théodora sur les mosaïques de Saint-Vital*, loc. cit.; Dj. Stričević, *Ikonografija kompozicija s carskim portretima u San Vitale*, loc. cit.; id. *Sur le problème de l'iconographie des mosaïques impériales de Saint-Vital*, 80—84, 95—96. A detailed description of the mosaics is given by Th. Whittemore, *The Mosaics of Hagia Sophia at Istanbul*, Boston 1942, 7—86, pl. II—XXXVI.

20.

A. Grabar, *La peinture byzantine*, 100; Б. Н. Лазарев, *Новые данные о мозаиках и фресках Софии Киевской*, Виз. временник, XV, 1959, 155.

21.

Cf. G. Abramishvili, *La datation des fresques de la cathédrale d'Ateni*, Zographo 14, Belgrade 1983, 17—21 (with earlier literature).

22.

Concerning the charter granted by King Milutin to Chilandar and Hrusija cf. S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Belgrade 1912, 389—395, 475—485; concerning the charter granted by Andronicus II to Chilandar cf. *Actes de Chilandar, I, Actes grecs*, ed. L. Petit, Виз. временник, 17 (1911) Приложение, 32—36, 37—38, 55—59, 71—80, 81—82, etc.; *Spomenici na srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija*, I. Skopje 1975, 276—285, 293—343, 346—350 (with some of Milutin's and Andronicus' charters).

Byzantine coin which got its name from Emperor Nicephorus Botaniates, the first to mint it. He is accompanied by his small son Ashot and behind him the emperor George in a very poor state of preservation though part of the inscription survives stating that he "endowed inaccessible fortresses". At the end stands the empress, her name indecipherable but a part of the inscription remains saying "donor of imperial lands".²¹ The inscriptions on the Georgian painting help explain its content; evidently the ceremony of the *apokomvion* had also been adopted in Georgia in the 11th century. In the hands of the painted figures, those that survive, we can see only rolled charters and not the objects cited. A crown and bag with coins could have been painted but not fortresses and properties. The painting was not intended as a mere illustration. (Ill. 2).

An example of an endowment charter, which is connected with the history of the Serbs c. 1320, is seen in a fresco in Chilandar monastery. Painted on the east wall of King Milutin's narthex, in the middle zone, are several Serbian and Byzantine rulers gathered about an enthroned Virgin holding Christ in her lap; the fresco is directly above the central portal of the main church. The rulers are represented by SS Simeon Nemanja and Sava, who are closer to the throne. Here are Andronicus II and Andronicus III for the Byzantine emperors, and for the Serbian, King Milutin and King Stefan Dečanski with his son Dušan (both painted some years later). The act of presenting the charter is depicted to the right of the throne, and the participants are Emperor Andronicus and King Milutin, both crowned and magnificently garbed in a *saccos* and *loros*. King Milutin approaches from the right, accompanied by the patron saint of the Nemanjić family, Archdeacon Stephen, who recommends him. With his right hand the king presents to the emperor several rolled charters, bound with a red thread. Emperor Andronicus II is portrayed frontally, holding a sceptre in his right hand, and with his left hand slightly outstretched, he accepts the rolls. The inscriptions around the heads of the rulers state their names, titles and that King Milutin is Andronicus' son-in-law, but there is not a word to explain the event that the painting illustrates. Both rulers gave several endowment charters to Chilandar monastery.²² Yet the painting does not depict them, like the ruling couple on the charter that Alexius III Comnenus granted to Dionysiou, as joint benefactors of Chilandar monastery. First of all, King Milutin's hand with the charters is lower and holds the rolls from below, while Emperor Andronicus II grasps them from above, his hand higher than Milutin's. The different positions of the hands on the charters seem to suggest that the role of the two rulers is not the same; in fact, Andronicus II is mediating between the new patron, King Milutin, and the Virgin and Christ. In a broader sense, the painting reflects the relationship between state and ruler, between Byzantium where Chilandar was located, and Serbia where the patron was from. In this particular case, this scene seems to show that Emperor Andronicus II, the Byzantine sovereign, is confirming the endowment that King Milutin has made to Chilandar. (Ill. 22).

By studying the iconography governing the representations of rulers on illuminated charters and in Byzantine mosaics and wall-paintings, it is possible to establish that this theme was used long before it appeared in the miniature paintings of the imperial administration. While some of the paintings have a certain historical note, for they illustrate the presentation of a legal document, the compositions in the 11th- and 12th-century mosaics in Saint Sophia are almost of a symbolic nature. In both cases they are almost identical with the content of the miniatures on rulers' charters from the 14th and 15th centuries.

* * *

The most complex question is how and when rulers' portraits were combined with

the text of the charters and why this practice was adopted in the imperial administrative offices of Byzantium and then in Serbia during the Middle Ages. It appears, judging by historical sources and archaeological data, that the format was devised first in mosaics and wall-paintings.

To help explain the above-mentioned iconography there is a hagiographic text from the 14th century which describes mosaics with rulers' portraits in the well-known monastery of the Virgin, the Source of Life, in Constantinople, which is located outside the city walls. The text states that Empress Irene, while ruling jointly with her son Constantine VI — that is, between 780 and 790 — after a miraculous cure from a hemorrhage had two mosaics made in the church of the Source of Life. The writer states that "(Irene) ordered that the mosaics should portray, at either end of the church, their images (herself and her son Constantine) holding gifts in their hands, that they should be listed so that through the gifts and their representations the miraculous cure from the hemorrhage would be commemorated in the future". It also states that the gifts included ecclesiastical vestments woven of gold, drapes of gold thread, a crown and liturgical vessels for the "bloodless sacrifice", i.e. the eucharist. According to A. Grabar, who made a study of this text and tried to interpret certain obscure parts, the mosaic was composed on two panels facing one another, on opposite walls of the church and must have been similar in composition to the one in San Vitale in Ravenna which depicts Justinian and Theodora presenting gifts. Since it would have been impossible to depict all the gifts in the hands of the rulers, he thought they were painted on panels around them. What is particularly important is the mention of gifts beside the paintings, which Grabar took to mean a list given in an inscription on one side.²³ The idea of a list of gifts in a text beside mosaics or frescoes portraying the donors, Byzantine rulers, suggests that as early as the iconoclast period, between 780 and 790, a practice had developed that was to spread in the 11th and 12th centuries and was finally adopted by the imperial administration. It would probably be overstating the case to claim that beside the portraits of Constantine VI and Irene in the monastery of the Virgin, the Source of Life, there was a text in the form of an endowment charter, as was later the case in mosaics and frescoes. Yet the possibility should not be completely rejected since according to Pseudo-Kodinos, Empress Irene restored this monastery after an earthquake, i.e. became its new patroness.²⁴

Another piece of information in this connection came from a Spanish ambassador to Tamerlane's court, Ruy Gonzalez de Klavijo, who visited Constantinople in 1403 and on this occasion saw many of the holy places in the capital. Writing, *inter alia*, about the prestigious monastery of the Virgin Peribleptos, founded c. 1030, by the Byzantine emperor Romanos II Argyros, he also mentioned some of its paintings, an item which is important for studying the connection between rulers' portraits and the charters inscribed on church walls. "First, entering the main part of the church on the left one sees many paintings, among them a painting of St. Mary with an image of the emperor on one side and on the other that of the empress; depicted beneath the painting of St. Mary are some thirty towns and castles owned by the church, given by a ruler named Romanus, who is buried here. Hanging under the paintings are certain privileges inscribed on leather sealed with wax and lead and these were said to be the privileges that the church had received over these towns and castles."²⁵

All this decoration at the entrance to the church of the Virgin Peribleptos with the church's patron saint, portraits of the ruler-patrons, vague pictures of monastery property and charters, their text inscribed on leather (probably on parchment) and certified with seals of wax and lead testify to the link between the donor's portraits and the texts of the charters on church walls.

23. A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin*, Paris 1957, 172—176; id. *Quel est le sens de l'offrande de Justinien et de Théodora*, 73—75.

24. Cf. R. Janin, *op. cit.* 233.

25. *Ibidem*, 229. Cf. S. Cirac, *Tres monasterios de Constantinopla visitados por Españoles en el año 1403*, *Revue des études byzantines*, XIX, Mélanges Raymond Janin, 1961, 374—375.

26. A lengthy excerpt from the text of the charter in S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, 571—575. A discussion of the endowment charters given to Žiča is found in D. Sindik, *Jedna ili dve žičke povelje?*, *Istorijski časopis*, 14—15, (Belgrade 1966) 309—315.

27. A description of the frescoes in the portico of the bell tower: V. Petković, *Spasova crkva u Žiči, arhitektura i živopis*, Belgrade 1912, 79—86, picture on p. 76 and M. Kašanin, Dj. Bošković, P. Mijović, *Žiča*, Belgrade 1969, 182—199 (P. Mijović) as well as the pictures on pp. 6, 7, 15, 39, 40, 183—191, 193—195, 197. A drawing of the entire programme of frescoes in the portico at Žiča with a copy of the text of the charter was published by B. Živković, *Žiča, crteži fresaka*, Belgrade 1985, 37—41. The iconography of the Christmas hymn in connection with endowments A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, 260—261, and B. И. Джурич: *Портреты в изображениях рождественских стихир*, in *Византия, Южные Славяне и Древняя Русь, западная Европа, Сборник статей в честь В. Н. Лазарева*, Moscow 1973, 244—255.

28. *Spisi svetoga Save i Stefana Prvovenčanoga*, translated by L. Mirković, Belgrade 1939, 111.

How all this looked in Constantinople is difficult to imagine in detail, for the paintings mentioned by the anonymous Byzantine writer and the Spanish envoy did not survive. Nevertheless, quite a bit can be learned from the frescoes that were preserved in the Byzantine provinces and in Serbian churches of the 13th and 14th centuries. In the Serbian churches the relationship between monastery founding charters and portraits of the rulers who were their patrons was sometimes quite evident. As a primary example there are the frescoes in the portico of the bell tower of the episcopal church of Žiča monastery. They were painted c. 1310, during the rule of King Milutin, and commissioned by Archbishop Sava III. Yet there is reason to believe that the frescoes painted at the beginning of the 14th century were inspired by themes taken from older frescoes done in the early 13th century. Stefan Prvovenčani (The First-crowned) was patron of the church, and the church and frescoes were completed c. 1220. At the time Stefan, with his son and heir Radoslav, granted a charter or charters to the monastery endowing it with vast properties and giving them many important rights.²⁶ This act was illustrated in the 14th-century frescoes in the Žiča portico. In the central position above the entrance to the narthex of the church is a painting of the Christmas hymn of John Damascenus that focuses on the Virgin holding the Christ Child in her lap glorified by the saints and King Milutin among them accompanied by a retinue of courtiers and Archbishop Sava III with his own suite. Under the composition, both left and right of the entrance, are the patrons who granted the Žiča charter, kings Stefan the First-crowned and Radoslav. Beside them on the lateral sides of the portico executed in fresco technique, is the whole text of their charters.²⁷ This juxtaposition of rulers' portraits and charters listing all their endowments is conceptually associated with the practice in the churches and monasteries of Constantinople, cited in the above-mentioned Byzantine and Spanish texts. Obviously, the practice was introduced in Serbia under the influence of Byzantium, where it was known much earlier. The basic idea conveyed by these representations is explained in the hagiographic text that described the mosaics in the monastery of the Virgin, the Source of Life: to remind people by means of paintings of the firm faith of the ruler so her name would be celebrated in the future. (Ill. 23–25).

Painting charters on the walls of 13th- and 14th-century Serbian churches, with or without portraits of the rulers, was probably common practice, introduced during the time of Sava Nemanjić, possibly at his behest. Namely, in 1208/1209 with the help of his brothers Stefan and Vukan he had frescoes painted in his father's mausoleum, the church dedicated to the Virgin at Studenica. Probably on this occasion and not later, the chrysobull that Stefan Nemanja granted to Studenica monastery may have been painted on some wall. In his "Life of St. Simeon Nemanja" written as an introduction to the Studenica *typikon* (monastery rules) St. Sava has the following to say: "And afterwards (Nemanja) built our holy monastery (Studenica), which he dedicated to the name of the holiest of rulers, our Virgin Benefactress, and when it was finished, he gave the monastery villages together with other things the monastery needs, icons and holy vessels and books and cassocks and hangings and everything that was written in the gold-sealed charter, and which was inscribed on stone in the church, with a curse and obligation that no one should alter his dictum . . .".²⁸ It is interesting that the list of Nemanja's gifts mentions almost all the objects that Empress Irene gave to the monastery of the Virgin, the Source of Life, in Constantinople and that it appears to have been inscribed on a wall. The place where this charter was painted in the Studenica church is not known nor whether there was a portrait of the founder Stefan Nemanja beside it. In the narthex, however, there are frescoes dating from the second half of the 16th century covering a part of the earlier frescoes and also on other walls in the sanctuary, so that for the time being Sava's testimony cannot be verified.

The other Serbian charters frescoed on the walls of 14th-century churches do not have portraits of the rulers who granted them. Milutin's charter to Gračanica monastery, 1321-22, is on the western wall in an altar chapel (*diakonikon*) but without a portrait of King Milutin.²⁹ It is likewise impossible to establish the connection between the charter painted in frescoes in St. Andrew's monastery on the Treska River near Skoplje and the portrait of the donor Andrejaš, son of King Vukan. The frescoes surviving in the monastery, executed in 1389, do not include a portrait of the donor. Nor was he painted in the naos. There might have been one on the western facade which has frescoes from the 16th century. During the reign of King Vukašin and his sons there was the custom of painting the donor's portrait in the portico before the entrance to the church. This was done at the church of the Holy Archangels in their capital Prilep where King Vukašin and King Marko are painted on either side of the entrance to the church, on the western facade; this was repeated at Marko's monastery where both rulers are painted by the south entrance.³⁰ The chrysobull that Andrejaš granted to St. Andrew's monastery listing the estates endowed is not copied in any one spot in the church as was the case with other church charters painted on monastery walls. The text stretches along the borders separating different zones of frescoes and then continues on the outer facade around the whole church, enumerating the endowments in two horizontal bands of mortar placed at the same height as the horizontal string coursing found on churches of the Morava school.³¹

During the 13th and 14th centuries the practice of copying charters on church walls was common in Byzantium and apparently just as widespread as it was in Serbia. Some very important monasteries and churches in outlying parts of the empire have examples of this practice. Of particular interest is a fresco on this theme in a monastery dedicated to the Virgin at Apollonia, Albania, for this is the earliest surviving example, probably 1281 or 1282. On the western facade, north of the main entrance, one hundred years ago there were eight and now only six figures and part of the text of the Apollonia charter. In the centre of the painting the Virgin, holding a model of the church of which she is the patroness and facing left, receives the Byzantine ruling family: Emperor Michael VIII Palaeologus, Andronicus II, his son and co-ruler, and Empress Theodora, his wife. Kneeling before the Virgin is a smaller figure believed to be Michael IX Palaeologus, and standing behind her, likewise facing the imperial family an abbot who appears to be named John. The names of the two emperors beside the portraits have survived, while the text of a charter is written out on both sides of the Virgin's head in about twenty lines. There is believed to have been more text behind the figure of the monk where the fresco is damaged. From the text we learn that it was a charter granted by Manuel I Comnenus and that probably Michael VIII after having driven the Franks out of Apollonia about this time, confirmed the monastery's privileges by issuing a charter of his own.³² The painter of Apollonia did not leave any particular space for the charter, as did most artists; he simply had it written around the head of the Virgin. He may have wanted to emphasize in this way who the charter was intended for. Thus, it is the Virgin as the patron saint who holds the church of Apollonia in her hands, a device which is virtually unique in Byzantine iconography. (Ill. 27, 28).

Probably during the rule of Andronicus II Palaeologus there was another case in which an endowment charter and a ruler's portrait were painted on the facade of a church. This was at the monastery of St. Nicholas in the village of Manastir in Moriovo in Macedonia. On the south side of the western facade near the entrance, in the lower zone, there were, it appears, three painted figures, one of which seems to be wearing a crown. In the continuation on the southern facade there are remnants of two figures of holy warriors, while further to the east and higher

29. M. Pavlović, *Gračanička povelja*, Glasnik Skopskog naučnog društva, III, 1927, 105—140.

30. S. Radojčić, *Portreti srpskih vladara u srednjem veku*, 63; V. J. Djurić, *Tri događaja u srpskoj državi XIV veka i njihov odjek u slikarstvu*, Zbornik za likovne umetnosti 4 (Novi Sad 1968) 87—97 (with earlier literature); S. Mandić, *Drevnik*, Belgrade 1975, 146—154.

31. Cf. Ž. Tatić, *Tragom velike prošlosti*, Belgrade 1929, 196; R. Ljubinković, *Srpski crkveni spomenici u klisuri reke Treske*, Skoplje 1940, 13. Of special significance is the information reported by N. Nošpal-Nikuljska, *Prilog za manastir sv. Andreja na r. Treska — na bregot na ezeroto Matka*, in *Spomenica za srednovekovnata i ponovata istorija na Makedonija*, I, 387—400.

32. The frescoes are described in detail, and interpreted, together with the text, H. und H. Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien*, Vienna 1976, 143—182, 239—241, Fig. 16—19, Taf. 101—107 (with earlier literature).

33.

P. Miljković—Pepek, *Novootkrieni arhitekturni i slikarski spomenici vo Makedonija od XI do XIV vek*, Kulturno nasledstvo, V, Skopje 1973, 13—14, where it is noted that F. Barišić supposed that it was a charter granted by Andronicus II Palaeologus. P. Miljković—Pepek notes two important items supporting this hypothesis. Namely, the facade of the church was originally, i.e. c. 1270, covered with another layer of mortar and painted white and red so as to imitate the Byzantine "honeycomb" construction of churches using dressed stone and brick. Several saintly figures, an emperor and the text of a charter were added afterwards, after some of the original frescoes were removed. A little later, possibly 1327 or 1370, over part of these frescoes, in the lower zone on the south wall, a new donor's composition was added in which the son-in-law of a Moriovo archpriest prays to St. Nicholas, patron saint of the church.

34.

The chapel was described and all the texts were deciphered and interpreted by G. Millet, *Inscriptions byzantines de Mistra*, Bulletin de correspondance hellénique, XXIII (1899) 98—118, pl. XIV—XX. A brief description: M. Chatzidakis, *Mistra, La cité médiévale et la forteresse*, Athens, 1981, 66—67.

35.

F. Miklosich—J. Müller, *op. cit.*, 270—273; G. A. Sotiriou, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας II' καὶ ΙΔ' αἰῶνος, Ἑπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας βυζαντινῶν σπουδῶν, VI, Athens 1929, 292, 297, 305.

36.

As far as I know, the scene at Ghelati has not been interpreted. For the most part, I am using notes from a field trip. A concise description of the painting and part of the deciphered texts were published by P. Меписашвили, *Архитектурный ансамбль Гелати*, Tbilisi 1966, 6. Behind the Virgin only half the text survives with Emperor Bagrat's final expression of gratitude to the Virgin. Obviously, the content of the charter was in the first part of text. The painting is dated to 1385 when Bagrat V, after being defeated by Tamerlane, had to convert to Islam. A brief comment on the emperor portrayed was given by T. Вирсаладзе: cf. P. Меписашвили—Т. Вирсаладзе, *Гелати, архитектура, мозаики, фрески*, Tbilisi, 1982, 23. Concerning Bagrat V briefly, cf. K. Salia, *Histoire de la nation géorgienne*, Paris 1980, 251—252.

on the same wall over a fairly broad surface traces can be seen of about twenty lines of text. Franjo Barišić has identified it tentatively as a charter granted by Andronicus II to the monastery of St. Nicholas, assigning it to some time prior to 1300.³³ (Ill. 26).

Until 1322 at the monastery of the Virgin Hodeghetria at Mistra a whole chapel by the western facade of the main church, on the south side, was devoted to the celebration of imperial favour and the services of Abbot Pachomios as donor. Occupying the dome is a bust of Christ framed in a mandorla which is supported by four flying angels. Spiraling out from the mandorla are four rays ending in hands. They hold four open charters with a text and painted seals (now damaged), the writing extending onto all four walls of the chapel. These are, in fact, three chrysobulls granted by Andronicus II (1314/15, 1320 and 1322) and one by his son Michael IX (1319). The charters are copied under painted arches rising from columns and are decorated with garlands, the whole composition resembling a festively decorated pavilion. In the blue sky, between the angels, who hold a medallion of Christ, are four stanzas of three iambic lines praising the tireless efforts of Abbot Pachomios. Portraits of the benefactors who issued the charter are nowhere to be found, if they are not somewhere in the area near the entrance where there are no longer any frescoes.³⁴ And in no other church were the privileges acquired by imperial patronage depicted in such a spectacular manner.

Nor was there a donor's portrait on the north wall of the narthex of the cathedral of the Dormition of the Virgin at Kalabaki in Thessaly where a chrysobull granted by Andronicus III Palaeologus in 1336 was copied. The charter determined the boundaries of the bishopric of Kalabaki and confirmed its privileges. Though the frescoes at Kalabaki underwent certain alterations in 1573 when most of the frescoes were repainted, the charter still has the same form — at least so it is supposed — it had in the 14th century.³⁵ It was painted without a portrait of the benefactor like some of the other charters painted in fresco technique in Byzantium and Serbia at the time.

Within the scope of these considerations one must include Georgia, the easternmost Orthodox land, which on occasion adhered very faithfully to the ideological and artistic teachings of Byzantium. The earliest example of this type of iconography is a painting in the central chapel on the south side of the main church at Ghelati monastery. The chapel actually serves as a vestibule at the southern entrance so that the location of the emperor's portrait with the text of an endowment charter corresponds to its purpose; it attracted the attention of the faithful immediately upon entering the church and pointed out the merits of the patron of benefactor. Painted on the west wall at Ghelati is the last medieval emperor of Georgia, Bagrat V (1360—1393) presenting a red rotulus which lists his endowments to the Virgin and Christ Child. The emperor is probably accompanied by his son George, for he is also mentioned in the inscription, and behind the emperor's shoulders are traces of a nimbus. Behind the Virgin more than twenty lines of text have been copied against a blue background, the Georgian text listing the endowments.³⁶ (Ill. 30).

The practice of placing the donor's portrait alongside a charter copied on the wall of a church spread from court circles to the upper, and even middle classes towards the end of the Middle Ages. There is a specific, though not isolated, example surviving in the church of Constantine and Jelena at Lake Ohrid. West of the south entrance to the sanctuary but not on the outside as was customary but inside, is a painting of the family of the great spiritual father of Ohrid, the hieromonach Partenije: he presents a model of his foundation to Christ who gives his blessing from Heaven; in front of him is his small son Mihailo accompanied

by his mother Marija. Next to this picture above the entrance is a list of church property — liturgical books, vineyards, fields, gardens — on three rectangular areas very much like a triptych.³⁷ (Ill. 29).

It was not until the early 13th century apparently that fresco painters in Italy began to use this iconographic device of representing the donor with a charter which Byzantine artists had developed much earlier. The lead in this development was taken by artists connected with the papal palace, and the earliest example — as far as we know — is preserved in a wall-painting in the well-known monastery of Sacro Speco which is near the town of Subiaco and not far from Rome. Right next to the entrance to the lower church on the right, in the lower zone, is a copy of a Latin bull issued by Innocent III enumerating monastery revenues. (Ill. 31). Depicted on the right is the pope himself, holding the right edge of the bull with both hands. He is presenting it to the monastery's patron saint, St. Benedict, who is painted on the left, seated on a throne and accepting the document with his right. On his knees before St. Benedict is the current abbot of the monastery, Romanos, who is making a gesture of entreaty to the saint with his right hand and with his left supporting the bull. The text occupies a large section of the wall, its height the same as the figures. Iconographically, this composition is only one step away from the idea of painting the donor with his charter. After 1203 (when the bull was issued) papal artists introduced a significant change: beside the charter which was copied on the wall, they depicted the donor supporting it and the patron saint receiving it. This iconographic device was probably not developed without an acquaintance with the iconography adopted for similar themes in Byzantium and Constantinople. Even the way the figures were painted, which is fully in the spirit of the Comnene style of the late 12th century, in a variant that the Benedictines favoured, seems to support the conclusion that not only the style but even the iconography of the scene were inspired by Byzantine models.³⁸

* * *

Though there are few sources, it is quite certain that the practice of painting donor's portraits beside inscriptions containing the founding or endowment charters of monasteries and churches was to be found in Byzantine and Serbian wall-painting from the 11th to the 14th centuries and perhaps even earlier. In addition to this mode of depicting rulers with their charters, another ruler-patron formula existed in Byzantine iconography that was similar to the preceding. This is the representation of the donor with a model of a church in one hand, or without it, and holding an open scroll in the other. Written on the open rotulus is the text of a prayer to Christ, the gist of which is that the Lord should receive this modest gift from the donor and in return accord his mercy. Examples of this theme are found in 14th- and 15th-century frescoes in Serbia: paintings of King Vukašin and his son King Marko dated 1371 in the monastery of the Holy Archangels in Prilep, (Ill. 35), and in 1376 in Marko's monastery (both times by the entrance to the church). There is also a painting of Despot Stefan Lazarević, dated between 1405 and 1418 (Ill. 34), in his foundation Manasija monastery (at the entrance to the church on the west wall).³⁹ The content of the prayer inscribed on the open roll in Despot Stefan's hand seems to suggest that the donor intended, through this brief text, to summarize the main points of the sanctions provided in the monastery's founding charter, and not to copy, as before, the whole charter *in extenso*.⁴⁰ On King Mark's rotulus at Marko's monastery one can make out the words addressed to the faithful at the church door, "I, the faithful King Marko, who has built and decorated this divine church..." which as a form of address is unusual for these charters.⁴¹ The end, which is damaged, reads the same as his father's charter which has been preserved intact, "... and that he who cedes... be damned". (Ill. 32, 33).

37. G. Subotić, *Sveti Konstantin i Jelena u Ohridu*, Belgrade 1971 (with earlier literature).

38. F. Hermanin, *I monasteri di Subiaco. Gli affreschi*, Rome 1904, 462—465, 468, 472 (which describes the composition by the master artist Conxolus which until recently covered an earlier fresco painted after 1203). Cf. a description of the older frescoes in *Il Sacro Speco di s. Benedetto*, Guida, Subiaco s. d. 29, and a more scholarly description including earlier literature, *I monasteri benedettini di Subiaco*, a cura di C. Giomelli, Milan 1982, 110—111 and the picture in colour on p. 106 (text M. L. Crispianni Testi).

Painted in Gothic style in the last decades of the 13th century in a fresco in a church in southern France (Pernes, Tour Ferrande) is Pope Clement IV presenting a rolled charter to the kneeling King Charles of Anjou, thereby granting him the right to the kingdom of Sicily. The papal palace was responsible for the iconography of the painting. Cf. G. Ladner, *Die Papstbildnisse des Altertums und des Mittelalters*, Bd. II, Vatican City 1970, 161—165, Taf. XXXIII. In the 12th and 13th centuries similar formulas appeared in miniatures in monastery chronicles: the pope was shown granting privileges to the monastery, while its abbot received them. Sometimes a text was inscribed on the open scroll, and sometimes in the space between the two mentioned figures. Cf. id. *I ritratti dei Papi nell'Antichità e nel Medioevo* I, Vatican City 1941, fig. 155 (Pope Pascal II presents privileges in the form of an open scroll in *Chronicon Vulturense*); id., *Die Papstbildnisse*, II, 28 sqq. Fig. 6, 8 (where between Pope Leo IX and an abbot in one miniature, and Hadrian IV and an abbot in another, is written a text granting privileges in *Chronicon Casauriense* from the 12th century). Obviously, besides Byzantine influence on the iconography of papal representations in general, this iconography in wallpainting could have been influenced by illuminated monastery chronicles. Cf. also our note no. 44.

39. Cf. S. Radojčić, *op. cit.*, 46, 62—63, 70—71; V. J. Djurić, *Tri događaja u srpskoj državi XIV veka*, 87—97. In the donor's composition in Vračevšnica monastery Captain (*veliki čelnik*) Radič Postupović carries a charter with a long prayer in one hand, and in the other a model of the church. He is led to the enthroned Christ by the patron saint of the church, St. George. The composition is painted on the south wall of the narthex, and the text of the prayer has not yet been published. Written on a pilaster on the east wall of the narthex, not far from the donor's composition, is the part of the charter that refers to the monastery's properties: cf. R. Krečković, *Manastir Vračevšnica*, Sremski Karlovci

1932, 50—51 (most of this part of the charter has been deciphered). Since these frescoes were repainted in 1737, it can only be supposed that the composition and texts have retained the same form, and content as the original frescoes from the time of Captain Radić.

40.
Cf. St. Stanojević—L. Mirković—Dj. Bošković, *Manastir Manasija*, Belgrade 1928, 50; B. Živković, *Manasija, crteži fresaka*, Belgrade 1983, p. 4 and drawing VII/7.

41.
V. J. Djurić, *Tri događaja*, 87—88 (with earlier literature). (Later readings added subsequently.)

42.
B. Пуцко, *Печерский ктиторский портрет*, Zograf, 13, Belgrade 1982, 42—48 (where there is unfortunately no attempt to decipher the texts on the rolls, but there is all the earlier literature).

43.
Concerning the figure of John Proedros in the miniature cf. I. Spatharakis, *op. cit.* 74—76, fig. 42, and concerning the figure of the priest with the prayer on the roll in Kalenderhane Camii cf. C. Streiker and Y. Doğan Duban, *Work at Kalenderhane Camii in Istanbul, Second Preliminary Report*, Dumbarton Oaks Papers, 22 (Washington 1968), fig. 33.

The iconographic formula of portraying a founder of a monastery with an open charter in his hand was not peculiar to Serbia, nor exclusively to the laity. In Russia, for example, it was adopted in high-ranking ecclesiastical circles in great and influential monasteries. The theme is found in an icon in the Pecher lavra in Kiev dating from the last quarter of the 13th century. It depicts around the throne on which the Virgin, the monastery's patron saint, is seated with the Christ Child in her lap, the founders of the lavra, SS Theodosius and Anthony Pechersky. Both hold scrolls with long texts, not entirely deciphered but probably listing some of the regulations governing monastery life and recommending their fulfilment.

The earliest examples of paintings of donors with open rolls and prayers written on them are found in Byzantine lands from the 11th or 12th century onwards. A miniature in a lectionary dating from the transition between the 11th and 12th centuries depicts a standing figure of a Byzantine noble named John Proedros beside a great cross, surmounted by a bust of Christ giving his benediction. Inscribed on a large scroll is a prayer from which one learns that John has made a bequest of ten manuscript books out of gratitude. Also dating from about the same period is an anonymous priest standing in front of the Virgin Kiriottissa and the Christ Child in a fresco in a Constantinopolitan church known by its Turkish name as the Kalenderhane mosque. So much of the prayer has been erased that it cannot be reconstructed into a sufficiently meaningful whole.⁴²

The iconography of these donor's pictures beside open charters, though similar to the one with rulers holding charters, probably could not have developed independently of the formula depicting saints with open scrolls bearing excerpts from their homilies. The development led to the Virgin holding a rotulus generally with a prayer to her son to be merciful to the human race or words of intercession for some individual. At the same time there were paintings in which the donors directly addressed Christ by means of a text on an open scroll held in their hands. The ruler-patrons were the last, it appears, to adopt this form of communication with the patron saint to whom the church was dedicated, or the saint to whom they were bringing gifts.

* * *

Examining texts and pictures connected with portraits of rulers and their charters in the mosaics and wall-paintings of Byzantium and Serbia from the 8th to the 14th centuries, we gain the impression that this iconographic formula gradually passed through a number of changes until it reached the codified form it assumed at Žiča and Subiaco. First, with the portraits of donors as in the mosaics of the Constantinopolitan monastery of the Virgin, the Source of Life, there were texts listing endowments; much later, as in the paintings in the monastery of the Virgin Peribleptos in Constantinople the donors were depicted holding charters still bearing the original seals of wax and lead; finally, as at Apolonia, Manastir, Žiča and Subiaco the text of the charter was written on the wall beside the painting of the benefactor. Thus, considerable changes took place up until the 11th and 12th centuries when finally the iconography was codified and remained in widespread use.

The practice of depicting charters with donors in the wall-painting of Byzantium, particularly Constantinople, in the 11th and 12th centuries, played an important role in developing the formula for decorating rulers' chrysobulls with portraits which were issued by imperial administrative offices during the 13th and 14th centuries. The first traces of chrysobulls with miniatures that include imperial portraits directed Heisenberg's attention to the Nicaean imperial administration of

the first half of the 13th century. Though there are no documents indicating that chrysobulls with emperors' portraits were used in the Byzantine empire before this time, one cannot, in view of the analogous practice in wall-painting, completely reject the possibility that they already existed during the period of the Comnenes in the 12th century. What appears certain at the present juncture is that the formula used in the wall-painting of Constantinople was older than that of the imperial offices, i.e. that the practice of decorating chrysobulls with miniatures containing portraits of rulers developed under the influence of wall-painting where it had gradually evolved much earlier.

When the practice was adopted in Byzantine legal documents some time in the 12th or 13th century, the royal chanceries of Europe were also decorating their charters in various ways. The earliest examples, in the opinion of many scholars, were produced at the papal offices of Rome in the 9th century or 10th century, but these charters were adorned only with simply ornamented initial-letters. It was not until the middle of the 12th century that the initials came to be richly decorated and from the first half of the 13th century beautifully illuminated initials became the rule on papal charters. Under the influence of the papal offices Norman kings began to issue charters with more modestly decorated capital letters. From here the practice spread to the German royal administration. In France, too, from the 11th century onwards one can observe the same development. But nowhere in Europe were portraits of rulers painted on these charters. It was only in the first half of the 14th century that German and French royal chanceries issued charters with a miniature of a ruler presenting a charter to one of his suzerains.⁴⁴ These miniatures had a purely illustrative character. The connection between the images of rulers on charters issued in Western Europe and the Byzantine imperial administration has not, as far as we know, been studied but it is very likely that these two forms of document developed independently of one another, though appearing at approximately the same time.

In fact, the medieval practice of decorating charters with miniatures has its parallel in ancient Greece, on reliefs with a votive or legal content from the 5th and 4th centuries B. C. In the rare examples of Greek charters carved in the form of stelae, from Athens or Eleusis, there is generally above the inscription a representation of a symbolic nature in which the gods of Olympus are gathered in a thematical organized composition, or there may be symbolic figures.⁴⁵ How this form spread to Christian Byzantium and how this practice in two different worlds is related remains to be studied, that is, if it does turn out that the carved Greek charters inspired, in the formal sense, the Byzantine practice of painting charters with portraits of donors in wall-paintings and illuminations.

* * *

The miniatures on the chrysobulls of Byzantine emperors and Serbian despot Djuradj indicate — though only a few survive — that court chanceries adhered to certain principles, but while keeping to the same general idea they differed in the way they portrayed the ruler. Andronicus' administrative offices produced charters with pictures of the emperor and patron saint which were somewhat larger than the portrait of the ruler. The painting workshops of the Trebizond emperor Alexius III Comnenus prepared charters with portraits of the ruling couple, while the patron saint, judging by the published chrysobull of the Dionysiou monastery, was placed as a bust above the donor. The copyists and illuminators working for the Despot Djuradj at Žiča decorated his chrysobull for the monastery of Esphigmenou with portraits of the members of his family, while a bust of Christ

44.

Cf. A. Luschin, *Gemalte Initialen auf Urkunden*, Mitteilungen der K. K. Zentralkommission, XVII, Vienna 1872, XLIII; *Urkundenlehre*, I, Munich-Leipzig 1907, 251; A. Giry, *Manuel de diplomatique*, IV, Paris 1925, 504—507; L. Santifaller, *Kunstgeschichtliche Studien, Über illuminierte Urkunden*, Breslau 1943, 218—221; H. Breslau, *Handbuch der Urkundenlehre*, 2, Berlin 1958, 512—513. Quite a while before charters were decorated with miniatures with portraits of the ruler-patron, the cartularies of some large western monasteries introduced the painting of illustrative scenes in which the ruler, or donor is depicted presenting by means of a charter properties to the monks. An excellent example is found in the illuminations of the cartulary of the French monastery at Mont Saint-Michel in Normandy, which are assigned to the mid-12th century. Two or three of these miniatures portraying the endowment of property show the presentation of a charter to the abbot and monks of this monastery. The first has a portrait of Richard II, Duke of Normandy, with his son, at the moment when he is presenting the charter, and the second has the Duchess Gonor, the wife of Richard I, who also delivers a charter to the abbot and monks. After the miniature in the cartulary codex comes the text of their charters: cf. A. Boinet, *L'illustration du Cartulaire du Mont Saint-Michel*, Bibliothèque de l'École des chartes, LXX, Paris 1909, 335—343, fig. 2, 3; *Les manuscrits à peintures en France du VIIe au XIIe siècle*, ed. Bibliothèque nationale, Paris 1954, 74, fig. XXI. The *Codex Traditionis* of the German monastery of Formbach, which is preserved in the Munich State Archives, was copied in the early 13th century and contains two miniatures depicting Emperor Lothair III and Pope Innocent II presenting charters to the Benedictine monks of this monastery (Prof. S. Radojčić drew my attention to these portraits, for which I am most grateful.). These facts suggest that charters with rulers' portraits could have developed in the West before the end of the 13th and beginning of the 14th centuries, the time when the earliest charters of this type appeared. The practice of painting the ruler or donor on charters reached its height during the Renaissance and Baroque. Concerning Serbian Baroque iconography of this type cf. D. Medaković, *Dve istoriske kompozicije slikara Joakima Markovića iz 1750*, Muzej primenjene umetnosti, Zbornik 5, Belgrade 1959, 113—121. Another set of questions are connected with the Byzantine collections of legal documents or endowment charters and typikons, which are in the form of books, and on the pages of which one finds miniature portraits of the donor and members of the family. In not a single case were these donors painted with rolled or open scrolls of the charters or regulations that were written in those books. Here, then, there is no similarity

with the western cartularies as regards painting. At least two significant Byzantine manuscripts belong to this category. From the last quarter of the 13th century there is a collection of several dozen documents from the monastery of the Virgin Makrinitissa near Dimitriad and Nea Petra in Thessaly (*Taur. gr.* 237). It includes copies of charters issued by emperors Michael VIII and Andronicus II, and charters from Patriarch Joseph I and many other documents. Painted on a separate sheet towards the end of the manuscript is the donor Nikola Maliasin, as the monk Joseph, and his wife Ana Paleologina, as the nun Antusa. They hold between themselves a model of the church, presenting it to John the Baptist, who is painted above and to whom a church is dedicated. (Cf. I. Spatharakis, *op. cit.* 188—189, fig. 141, 142, with earlier literature); a detailed description and historical comments F. Barišić, *Diplomatar tesalijskih manastira Makrinitisa i Nea Petra*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, XVI, Belgrade 1975, 69—92; also B. Ferjančić, *Porodica Maliasina u Tesaliji*, Zbornik Filozofskog fakulteta, VII—1, Belgrade 1963, 241—249; id. *Poseđi porodice Maliasina u Tesaliji*, Zbornik radova Vizantološkog instituta, IX, Belgrade 1966, 33—47.

Another manuscript from the early 15th century contains the typikon of a Constantinopolitan convent, the Virgin of Good Hope (Lincoln College gr. 35). With the text there are the numerous members of a prominent family of the city, headed by donors Theodora and Jefrosina who have taken the veil. The first patroness, carrying a model of the church leads the younger patroness by the hand to the Virgin and Christ. The other members of the family are for the most part painted in pairs, each on a separate sheet, wearing very formal aristocratic costume. No one presents a codex with the text of the typikon or a scroll with the charter of endowment. (I. Spatharakis, *op. cit.* 190—206, with literature; A. Cutler and P. Magdalino, *Some Precisions on the Lincoln College Typikon*, Cahiers archéologiques, XXVII, Paris 1978, 179—198 with other literature).

45.

M. Hausman, *Griechische Weichreliefs*, Berlin 1960, 41—44. The practice of decorating carved legal inscriptions with portraits of the person who issued them is ancient. There is, for example, Hammurabi's code of law inscribed on a basalt column, on which above the text Hammurabi is carved standing in front of Shamash, the god of justice, who is seated and dictating the laws to the ruler: cf. A. Parrot, *Sumer*, ed. Gallimard, Paris 1960, 304—305, fig. 373.

46.

Concerning these problems cf. S. Radojčić, *Portreti srpskih vladara*, 88—94; A. Grabar, *Une pyxide en ivoire à Dumbarton Oaks*, *Quelques notes sur l'art profane pendant les*

Emmanuel was painted in a segment of the sky. Although all these forms of donor's portraits existed in Byzantium before the appearance of the first charters with miniatures during the period of the Palaeologue dynasty, and in Serbia under the Nemanjić rulers and their heirs, the group portrait of the ruling family gradually replaced official portraits of rulers and their wives or the ruler alone.⁴⁶ From the mid-14th century and particularly towards the end of the same century, the royal painting workshops of Constantinople produced miniatures containing representations of all the members of the ruling family just as on the charter which Despot Djurdj granted to the Athonite monastery Esphigmenou. The formal portraits of the family of Despot Djurdj on the Esphigmenou charter were executed by exceptionally skillful and gifted Serbian illuminators in imitation of Byzantine court painters of a somewhat earlier period such as those, for example, who painted the family of Emperor Manuel II Palaeologus in his manuscript of 1402, which was given to the monastery of St. Denis and is now in the Louvre.⁴⁷

The portrait of the ruler-patron probably played a very important role in spreading his image to remote regions where he himself never travelled. Charters that proposed the foundation of some monastery — such as the chrysobulls granted by Alexius III Comnenus and Despot Djurdj — may have served as a model for paintings of a larger format, frescoes for example. Considering the widespread medieval practice of painting donor's portraits, this must have been what happened. This applies particularly to the miniatures on the chrysobulls that emperors Alexius III and Despot Djurdj granted to the Mt. Athos monasteries of Dionysiou and Esphigmenou, which were far from the geographical centre of their lands; thus, the pictures on the charters were a way of securing a likeness of the donor.⁴⁸ This could also have happened with the chrysobulls that Andronicus II granted to Monemvasia on the Peloponnese and to Kanina in Albania, places that were far from Constantinople, where the bishoprics probably popularized pictures of the ruler. It is indeed a great question how the painters managed to obtain a portrait of Michael VIII and Andronicus II when they painted him in frescoes in such distant spots as the monastery of the Virgin Apolonia in Albania or in the cave of St. Erasmus at Lake Ohrid where all the features of his portrait are fully represented.⁴⁹ While for the period up to the 6th century a great deal of study has been made of how imperial portraits spread — they were carried by representatives of the state administration throughout the provinces of the empire by means of diplomas bearing rulers' portraits done by official appointees (diplomas were used in official business),⁵⁰ the way that rulers' portraits spread in later centuries has not been investigated. Some suppositions, however, can be made. For example, when founders endowed their newly built monasteries with church vestments, icons, liturgical books, and often a typikon decorated with portraits, their picture could easily have travelled great distances from the court painting workshops.⁵¹ On the other hand, when emperors bestowed upon distant bishoprics vestments, icons, church vessels, etc. which occasionally had alongside the inscription and signature a portrait of the ruler,⁵² the emperor's picture could easily have reached remote corners of the land. The chrysobulls with their portraits may have promoted these practices of spreading the emperor's picture through the provinces of Byzantium. It is not excluded that this was one of the reasons that court chanceries in Byzantium and Serbia from the 13th to the 15th centuries adopted the practice of adding miniatures with portraits of emperors, kings and despots to certain important charters.

As a work of art the illuminations on the chrysobulls rank among the finest of the period. This is understandable since they were done by the best miniaturists that the ruler had in his painting workshops. They collaborated very closely with the copyists, even though the illuminator painted the ruler's portrait on a separate

piece of parchment or paper — as can be seen in all of these chrysobulls — and then it was appended to the charter which had already been copied.

In the same way painters collaborated with the copyists on books in imperial workshops, for example, in the 13th century: miniatures were done on separate leaves and later inserted in specified places in the book when it was bound.⁵³ The artistic value of the miniatures on the charters definitely helped spread the concepts of art espoused by the finest court painters to the provinces, which also lends special significance to this form of art work. If, as we suppose, they were copied when painting larger portraits of rulers in frescoes, then their role is even greater. In any case, the miniatures found on rulers' chrysobulls are in themselves precious works of art.

derniers siècles de l'Empire byzantin.
Dumbarton Oaks Papers, XIV, 1960,
127—134.

47.
Byzance et la France médiévale, Manuscrits à peintures du IXe au XVe siècle, ed. Bibliothèque nationale, Paris 1958, 32—33, pl. XXI; A. Grabar, *Une pyxide*, 129—130, fig. 13.

48.
A double processional icon from Dionysiou monastery, dated c. 1375, has not yet been published: on the front John the Baptist receives a model of the church from the donor, Trebizond emperor Alexius III Comnenus, while the reverse side has the four Trebizond martyrs. Only the front, as far as I know, has been published in a fairly poor copy: *Αρχιμεινδρίτου Γαβριήλ, Ἡ ἐν Ἀγίῳ Ὁρει ἱερά μονή τοῦ Ἀγίου Διονυσίου*, *Ἀθήναι* 1959, 10. Donor's icons like this were certainly more common than charters with portraits.

49.
Concerning the portraits of Michael VIII and Andronicus II at Apollonia cf. H. und H. Buschhausen, *loc. cit.*; concerning the painting in St. Erasmus cf. R. Ljubinković—M. Ćorović-Ljubinković, *Srednovekovno slikarstvo vo Ohrid*, Zbornik na trudovi, Narodni muzej vo Ohrid, 1961, 111—112 (in which he is identified as the Thessalonican emperor Theodore). Concerning this figure with a drawing and earlier literature, C. Grozdanov, *Portreti na svetitelite od Makedonija od IX—XVIII vek*, Skopje 1983, 139—143.

50.
H. Kruze, *Studien zur offiziellen Geltung des Kaiserbildes im Römischen Reich*, Paderborn 1934, 99—106; O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee*, Darmstadt, 1956, 204—213 (which also touches upon the question of spreading imperial portraits from the 10th to the 14th centuries).

51.
There are numerous examples of this. As an illustration, we shall cite only the most characteristic. The icon of Christ Pantokrator, dated c. 1365, from the Athonite monastery Pantokrator, today in the Hermitage Museum in Leningrad, has in the margins painted portraits of the monastery donors: P. Lemerle, *Sur la date d'une icône byzantine*, *Cahiers archéologiques*, 2, 1947, 129—132; A. B. Банк, *Искусство Византии в собрании Государственного Эрмитажа*, Leningrad 1960, ill. 104, 105. Among the liturgical books let us mention only a Bible (Vatic. Regin. Gr. 1) originating in Constantinople between the 10th and 12th centuries, which has on separate pages Leo and Constantine, two prominent patricians who as founders of the monastery are being blessed by the Virgin, or St. Nicholas: J. Ebersholt, *La miniature byzantine*, Paris-Brussels 1926, 30—31, pl. XXVII. Of the textiles let us mention the curtain that once hung in Saint Sophia in Constantinople which had images of Justinian and Theodora, founders of Saint Sophia, presenting it to the church: A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin* 23.

52.
A typical example are the gifts which Andronicus II sent to the archbishop of Ohrid cf. V. J. Djurić, *Icons from Yugoslavia*, Belgrade 1961, 22—23. In addition to properties in Constantinople, icons and vestments, Andronicus II granted Ohrid in 1312 a chrysobull which protected episcopal property from imperial administrators. cf. Н. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, I, Sophia 1924, 159—160. These items do not have an imperial portrait.

53.
H. Buchta and H. Belting, *Patronage in Thirteenth-Century Constantinople*, Washington 1978, 91—100, *passim*.

ESPHIGMENOU AND SERBIA

NOTES

1. Domentijan, *Život svetoga Simeuna i svetoga Save*, ed. Dj. Daničić, Belgrade 1865, 122, mentions only "a monk" who knew Mt. Athos and could retell the lives of the Athos holy men, while Teodosije, *Život svetoga Save*, ed. Daničić, Belgrade, 1860, 6, writes explicitly of the arrival of monks from Athos at Nemanja's court, and of the one who had the greatest impact on Rastko he says that he was "Russian born".

2. Domentijan, *Život svetoga Simeuna i svetoga Save*, ed. Dj. Daničić, 138—139. Cf. M. Živojinović, *Ktitorska delatnost svetoga Save, Sava Nemanjić-Sveti Sava. Istorija i predanje*, Belgrade, 1979, 15—16.

The research that has been done on the contacts between Mount Athos and Serbia, its rulers, nobility and church dignitaries shows clearly that apart from the constant and very close ties with Chilandar ever since the monastery was founded "to receive people from the Serbian nation" there were three periods during which contacts with the other monasteries of Athos individually and with the Athonite monastic community as a whole were particularly vigorous and strong. Each of these three periods is distinctive, revealing features arising from a specific situation, for from the late 12th until the late 15th centuries Mt. Athos and Serbia underwent significant changes. During each of these three periods Serbian sources are important for understanding the history of Mt. Athos. Mentioned among many other monasteries and hermitages (*kellia*) in these Serbian sources is Esphigmenou. The information is somewhat scanty but it becomes meaningful if analysed against the general background of relations between the Athos monasteries and Serbia during each of the above-mentioned periods.

* * *

During the first period, which runs from the late 12th to the early decades of the 13th century, Serbia was a long way from Athos, its monasteries and their estates. Occasionally monks, soliciting aid, would turn up at the court of the Serbian grand prince (*veliki župan*) like the monk, probably from the Russian monastery of St. Panteleimon, who told the ruler's son Rastko about Mt. Athos and hastened his decision to take orders and join the ascetics of the Holy Mountain.¹ Regular contacts, however, were not established until Athos was visited by such illustrious monks as Sava Nemanjić and Simeon, the former Serbian grand prince Stefan Nemanja (Ill. 36, 39). Describing the activities of Sava and Simeon, their biographers focus on the building of Chilandar but also provide interesting and important information about other monasteries and monastic life on Mt. Athos in general (Ill. 37). Around 1192 Sava took orders in the monastery of St. Panteleimon (Rossikon) and subsequently joined the fraternity of the prestigious monastery Vatopedi. While at Vatopedi, he had three chapels built dedicated to the Nativity of the Virgin, St. John Chrysostom and the Transfiguration of the Saviour and also helped the monks put a lead roof on the main church. At Vatopedi because of this aid Sava was considered a second founder for whom the fraternity was bound to hold commemorative services in perpetuity.² While living at Vatopedi, like other members of the monastic family, Sava performed various duties and made retreats with the older monks. His duties outside his monastery brought him, as we shall see, into closer contact with the monastery of Esphigmenou (Ill. 40).

In the autumn of 1197 when Sava's father Simeon, former ruler of Serbia, arrived on Mt. Athos, it aroused great interest among the monks and monastery

authorities. In the words of Simeon's biographer, monks, hermits, abbots and the *protos* (chief elder) of Mt. Athos came from all over the Holy Mountain, desiring to see and hear this remarkable brother, who had renounced the throne and earthly power to don the cassock, who had left his own foundation in Serbia in order to join them.³ After settling down at Vatopedi with his son, Nemanja wanted to travel around Mt. Athos "to do homage to all the churches". Simeon and Sava's journey around the Holy Mountain caused their biographer Domentijan to mention all the most important monasteries of the time and their holy objects. At Karyes, which was already the seat of this monastic community, they prayed to the miraculous icon of the Mother of God, which had once healed Emperor Michael, founder of the church at Karyes. Here they paid their respects to the chief elder (*protos*), the monastic assembly and lay brothers serving there. In the Georgian monastery of Iviron, the Lavra of the holy Virgin Iviron, they did homage to the Virgin Portaitissa, presented gifts to the monastery and members of the fraternity. Their next stop on their journey was the Lavra of the holy Athanasius of Athos, the most prominent monastery on the Holy Mountain, which was believed to be under the direct protection of the Virgin. As at Karyes and Iviron, here too they made sizeable grants for the decoration of the church and thus were named in commemorative services as second founders together with the founder and earlier patrons. Vatopedi received the most gifts in various forms. Beside gold, church vessels, contributions for the poor, hermitages were built, and the small abandoned church of St. Simeon at Prosphorion was rebuilt and completely refurnished.⁴ The construction of Chilandar was begun at this time on the grounds of Vatopedi in the hope that the two monasteries would remain united.⁵ Only later did Chilandar separate and expand thanks to the support of monks from other monasteries and the Byzantine emperor.⁶

What Simeon and Sava did on Mt. Athos, particularly the raising of Chilandar and equipping it for the normal activities of a monastic community, required a vast amount of money (III. 38). Neither Simeon nor Sava possessed such a fortune since they had relinquished everything when they took orders. Everything that passed through their hands as gifts to the Athos monasteries came from Serbia, from Grand Prince Stefan Nemanjić. Explicit mention is made of this aid by Domentijan and in the charters on the founding of Chilandar. Stefan was given founder's rights in the newly founded monastery for the reception of "people from the Serbian nation".⁷ The building of Chilandar is the event mentioned most often in sources throwing light on the Serbian presence on Athos in the late 12th century. Everything else that connects Simeon and Sava with the other Athos monasteries is noted merely in passing in the hagiographies of these two monks, who were to become Serbian saints, but the monasteries themselves preserved no record of the bequests made by the current and former rulers of Serbia. Yet the history of the construction and separation of Chilandar shows us that the monks of Athos did repay these two remarkable Serbian monks: by granting land, abandoned and crumbling churches and hermitages. The Byzantine emperor in his charters was for the most part simply sanctioning what had already been recognized by the monks of Athos as properties belonging to derelict churches or sanctuaries.⁸ The monks of Athos also expressed their gratitude by conferring honours posthumously on the monk Simeon, in which Greek, Georgian, Russian and Bulgarian monks, beside the Serbs at Chilandar, took part.⁹

After Simeon's death and the completion of the Serbian monastery Sava continued to assist and restore monastic facilities on the Holy Mountain. At Karyes he had a hermitage built for at least three monks and drafted a *typikon* (rule) according to which they were to live and worship.¹⁰ Sava's hagiographer attributes to him a decisive role in restoring the monasteries of Karakallou, Xiropotamou and Philotheou, damaged by pillagers and brigands. At Xiropotamou he built the

3. Domentijan, *Život svetoga Simeuna i svetoga Save*, ed. Dj. Daničić, 144.

4. Domentijan, ed. Daničić, 53—58, 157—160, 162—165.

5. Cf. D. Anastasijević, *Prvobitni postanak imena i manastira Hilandara*, Bogoslovje 2 (1927) 134—138; D. Bogdanović-V. Djurić-D. Medaković, *Hilandar*, Belgrade 1978, 36; M. Živojinović, *Manastiri Hilandar i Mileje*, Hilendarski zbornik 4 (1978) 9.

6. Cf. charter in translation by D. Anastasijević, *Još o godini smrti Nemanjine*, Glas 92 (1913) 101—109 and notes by F. Barišić, *Hronološki problemi oko godine Nemanjine smrti*, Hilendarski zbornik 2 (1971) 36—38, note 11.

7. Sources collected and examined in M. Živojinović, *Kitorska delatnost svetoga Save*, 14—18.

8. Cf. charter mentioned in note 6.

9. *Spisi Sv. Save*, ed. V. Ćorović, Belgrade-Sremski Karlovci 1928, 170—171.

10. Cf. M. Živojinović, *Svetogorske kelijske i pirovski u srednjem veku*, Belgrade 1972, 91—102, in which earlier literature is cited. The typikon of Karyes has recently been printed in a phototype reproduction.

11.
M. Živojinović, *Ktitorska delatnost svetoga Save*, 19—20.

12.
A survey of the history of the monastery and contents of its archives in the introduction to J. Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, Paris 1973.

13.
J. Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, 22—24.

14.
L. Petit, *Actes de Chilandar I*, *Actes grecs*, Византийский Временникъ 17 (1911), Приложение I, № 3.

15.
Domentijan, *Žitije svetoga Simeuna i svetoga Save*, ed. Dj. Daničić, 134—136. In Teodosije's version ed. Dj. Daničić, 28—31. Sava fetched warm loaves from Vatopedi, which contradicts his own statement also found in Teodosije's hagiography.

16.
This was entered on a map of Mt. Athos. Cf. also the commentary by D. Bogdanović accompanying Mirković's translation of Teodosije, *Žitije svetoga Save*, Belgrade, 1984, 233—234.

17.
In later descriptions of Chilandar's boundaries in this area a similar name does not appear.

church of the Forty Holy Martyrs, at Philotheou he helped complete repairs, and in the case of Karakallou he donated money so that monastery could regain its independence, for at one point because of financial difficulties it had become the property of the Lavra of St. Athanasius.

In records of Simeon and Sava's activities on Mt. Athos Esphigmenou is not mentioned either in the descriptions of their travels and visits or by the monastic communities that received contributions or aid from the Serbian monks. Esphigmenou was located in the neighbourhood of Vatopedi, and even closer to the renovated Chilandar, so Simeon must have visited it on some other occasion not mentioned in his hagiography. Esphigmenou was not one of Athos' leading monasteries, even though its roots go back to the 10th century. Dedicated to the Saviour, the monastery was originally called Esphagmen; the form that prevailed later was Esphigmen or Sphigmen, which in Slav tongues became Svimen, and for other foreigners even greater deviations (Simen, Simeon, Mesimano).¹² The monastery's history is not well known, though its archives contain an occasional document from as far back as the first half of the 11th century. Its estates were of modest size on both Mt. Athos and near the estuary of the Strymon.¹³ Even less is known about the fate of Esphigmenou in the 12th century, a critical period for many of the Athos monasteries. The lacuna is filled only partly by Serbian documents indicating that Esphigmenou survived these turbulent times and was still an independent monastery at the end of the 12th century. Its abbot Neofit signed a Chilandar document dated 1198.¹⁴

In Sava's biography Esphigmenou is mentioned briefly in connection with an attack by some brigands who first intended to do the young monk harm and then repented and completely renounced their evil ways. This happened some time before 1197 while Sava was living at Vatopedi under the spiritual guidance of the monk Makarije in a hermitage near the coast. One Saturday during Lent Makarije sent the young monk to Esphigmenou "because of spiritual needs" and to bring bread to the hermits who were living in cells and caves that were far from the big monasteries. Sava kept night vigil and in the morning with the still warm loaves loaded on mules and an escort he set out along the coast road. Near a place called Milopotam the whole group was set upon by outlaws and taken prisoner. According to his biographer Sava had no choice but to pray fervently to God for deliverance. His prayer was answered, and when God's word reached the hearts of the brigands, they released Sava and he was able to return to the old recluse with the bread. With him came the outlaws who received Makarije's blessing; they asked about Sava and when they learned who he was they fell to their knees, begging for his blessing, promising never to steal again.¹⁵

There is no reason to doubt the veracity of the episode. Raids were a common danger for the monks, often cited as the reason for the decline of various monasteries and hermitages. But identifying the spot where the incident occurred and indirectly the place where Sava lived for a time with Makarije presents certain difficulties. The logistics of the story suggest a short distance ("I was sent last night to Esphigmenou"; though detained by the outlaws, Sava still arrived "in the desired time" with, as expected, warm loaves, etc.), while the site of the attack, judging by the name that has survived, must have been in a remote area of Mt. Athos. The stream Milopotamos is mentioned in later documents and is to be found today between the monasteries of Philotheou and Iviron.¹⁶ In the late 12th century the name probably referred to some other place on Athos closer to the monastery of Esphigmenou, the location of which is known. It is of interest that the region where Chilandar, Esphigmenou's closest neighbour, is situated, is called Mileai, and it may be that a stream here used to be called Milopotamos.¹⁷ In any case, Domentijan explicitly states that Sava took the coast road with the bread.

which is possible only in the direction of St. Basil's *pyrgos* (tower), which is of a later date, and Chilandar, and not in the direction of Vatopedi, for here the mountain drops precipitously into the sea. It is very likely that Makarije and Sava's abode should be sought in the vicinity of the restored Chilandar which, as is known, also included sanctuaries in Mileai. It is also of note that at the time Makarije and Sava were monks attached to Vatopedi and that Vatopedi later, in the 13th century, had a dispute with Chilandar over Mileai.¹⁸

* * *

The second period of intensified contacts between Serbia and Mt. Athos began when the borders of the Serbian state extended so far that they included Athos, i.e. shortly after Dušan's conquest of Serrai in the autumn of 1345. Both the Serbian ruler and the Athonites were interested in establishing relations that would be commensurate with the new situation. The monks were primarily interested in preserving the autonomous status of Mt. Athos and to secure their estates in Chalcidice and in the valley of the Strymon, which had all come under the sway of the Serbian king, and still keep what they had owned on the islands, in Thessalonica and Constantinople during the rule of the Palaeologues. The Serbian king, on the other hand, wanted to obtain the favour of the Athonites, both because of his own ambitious plans and because legitimizing his conquests would remove the stigma of "tyranny" (in the old Greek meaning of usurpation). Already in November 1345 Dušan sent his chancellor Hrs to negotiate with the monks about commemorating the Serbian king in services in the monasteries and hermitages of Athos. This was prompted by a concern for the salvation of his soul but was also seen as a token of legitimate rule. Through their assembly and chief elder (*protos*) the Athonites informed the king's envoy of their demands and wishes: that the commemoration of the Byzantine emperor should not be banned but that his name should be mentioned before the king's; that Mt. Athos should retain the autonomous status it had enjoyed before, legalized by the canons, charters and typikons of earlier rulers; that the inviolability of monastery property should be guaranteed; that Serbian soldiers should not be quartered on monastery estates. Stefan Dušan agreed to all of this, even exempting monastery property from taxation, and promised not to appoint a deputy in Herissos the town and episcopal seat nearest to Mt. Athos. By respecting interests on both sides and above all preserving the rights and traditions of the monasteries, the main issues arising from the new circumstances were resolved. The Serbian king issued a general chrysobull¹⁹ (charter with a gold seal) to the monasteries on Athos, thus making it possible for the chief elder and representatives of Mt. Athos to join the preparations for his coronation as emperor in the spring of 1346.²⁰

The charter granted to Mt. Athos provided only a very general framework allowing individual monasteries to resolve their problems with the Serbian king. In the course of ten years of rule Dušan managed to confirm the properties of most of the monasteries and even enlarge some of them with endowments, to adjudicate in some of the complicated disputes in which the monks were embroiled. Dušan was particularly involved in the affairs of the Holy Mountain during his visit to Athos in late 1347 and early 1348, a time when the plague was decimating the population of the Balkan peninsula. The emperor's generosity was directed more noticeably towards Chilandar and its hermitages than the other monasteries. Under the Serbian-Greek emperor Serbian monks became generally more influential. Without exerting pressure or changing the rules or customs of Mt. Athos, Serbian monks rose to influential positions, since it was felt that they could arrange matters more easily with the Serbian king and his officials. Much later the Athonites were to remember the time of the Serbian chief elder (*protos*)

18. M. Živojinović, *Manastiri Hilandar i Mileje*, 14.

19. A. Solovjev-V. Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, Belgrade, 1936, no. V, pp. 28—35; G. Soulis, *Tsar Stephen and Mount Athos*, Harvard Slavic Studies 2 (1954) 125—139; *Ibid.*, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331—1355) and His Successors*, Washington, 1984, 31—33, 177—178.

20. The coronation is examined in detail in comments appearing in Nićifor Grigore, *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije VI*, Belgrade, 1986, 265—271, 482—483 (B. Ferjančić).

21.
G. Ostrogorski, *Serska oblast posle Dušanove smrti*, Belgrade, 1965, 107—113.

22.
Descriptions of surviving documents, discussions on authenticity and chronology, and the texts of Greek documents from the Byzantine period in J. Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, Paris 1973. Outdated is the old edition of L. Petit-W. Regel, *Actes d'Esphigmenou*, Византийский Временникъ, Приложение XII vol. (1906), which contains Slav documents as well as Greek from later periods.

23.
Beginning with Petit and Regel and Dmitrijev-Petković, S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Belgrade 1912, 533—543, attributed to Dušan four Greek documents, then one each to Serbian despot Djurdj Branković and despot Jovan Branković and his mother Angelina. Moreover, he noted the allegedly unpublished *prostagma* of King Vladislav, whereby he ceded the founder's right to his son Stefan. This is actually a document that is attributed to Dušan and which Novaković himself published on pp. 540—541. Even Solovjev-Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, nos. XIII, XIV, XV and XIX, attributes to Dušan this chrysobull which really belongs to the Byzantine emperor Michael VIII Palaeologus, as shown by D. Anastasijević, *Эсфигменские акты царя Душана*, *Annales de l'Institut Kondakov* (*Seminarium Kondakovianum*) 10 (1938) 57—68.

24.
Solovjev-Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, no. XIII, Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, no. 22.

25.
Concerning the location of these estates, how they were acquired, their mention in earlier documents, especially in the catastral registration of 1318 cf. Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, 22—24 and the tables and map between the pages.

26.
Solovjev-Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, no. XV, Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, no. 23.

27.
Solovjev-Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, no. XIX, with the conclusion that "it is not a forgery but a document from the time of Dušan" and dated 1348. D. Anastasijević, *op. cit.* 57 was of the opinion that it was a draft that Dušan for some reason did not want to sign. Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, pp. 191—192, examined and published this document as a forgery in a special appendix.

when the monks of Chilandar took advantage of their power and appropriated for themselves a few hermitages.²¹ The period of Serbian rule followed long years of civil strife and was succeeded by Turkish domination, so that the 14th century was remembered on Mt. Athos as a time of dissension and irregularities, which resulted in many changes in property titles. Sometimes, to support various claims, documents, supposedly originating from this period were forged and attributed to Dušan and his contemporaries on the Byzantine throne.

Esphigmenou was no exception. It has taken a considerable amount of time and research in order to establish the authors of certain documents in the monastery's archives and to distinguish originals from those which had been forged or tampered with.²² More of Esphigmenou's documents were attributed to Serbian rulers than they had actually issued.²³ There is no doubt, however, about the authenticity of Dušan's chrysobull to Esphigmenou, granted in the spring of 1346, in connection with the coronation, when the emperor granted charters to other Athos monasteries.²⁴ In this charter Dušan confirmed Esphigmenou's right to all the properties that the monks claimed on the basis of charters from earlier emperors. The confirmed properties were not very extensive, nor did they consist of large domains, but of several smaller estates, individual houses, mills, plots of land in various towns near Mt. Athos. Generally speaking these were properties recognized in the charters of Emperor Michael VIII Palaeologus and contained in a catastral document (*praktikon*) dated 1318. In the *katepanikion* — a Byzantine administrative unit of the period — of Rendina there was the village of Vrašta and a house in the town of Rendina; in the *katepanikion* of Strymon the village of Lower Krusovo (probably Kruševo), the estate of St. George near the town of Stephaniana, mills and houses in that town, near the village of Ahinos the Lemin estate, near the River Strymon the St. George Pariakos estate, the Germe winter retreat and two mills. Near Kassandra there was the Pirogos estate. In Thessalonica Esphigmenou had a church with houses and vineyards, and near Hierissos, the town nearest to Mt. Athos, the St. George estate. To these earlier properties Dušan added half the village of Portarea which had been taken and given to a local landowner. The emperor gave it as "recompense for the devastation and damage suffered on their estates and villages and because of the loyalty and fidelity the monks have shown towards the emperor". On all these properties Esphigmenou enjoyed total immunity, which meant that the local authorities were not allowed to interfere in their management and their inhabitants did not have to pay tribute or labour to the emperor, only to Esphigmenou monastery.²⁵

A year and a half later, in December 1347, when Dušan arrived with the empress on Mt. Athos, the monks of Esphigmenou approached him again. This time they requested the return of their estate at Krusovo (Kruševo), part of which (Lower Krusovo) they still owned while two parts had been given on the basis of a catastral registration to Gavrilopoulos and Phariseos, two neighbouring landowners. By means of charters and other documents, which are listed in general terms, the monks substantiated their rights before the emperor, and he issued another chrysobull granting them the whole estate with all the people living on it who, as customary, were exempt from paying tribute and labour to the emperor.²⁶

The Esphigmenou archives contain one more document that allegedly originated in Dušan's time but was very likely written much later, so the monks of Esphigmenou could exploit the authority of the emperor as protector of the monastery. The document was drawn up in the form of an imperial decree (*prostagma*) addressed to the monastery, but lacking the main features of this type of document. Opinion varies as to whether it was a contemporary copy, a draft or

a forgery, the latter being more likely.²⁷ The document states that the monks of Esphigmenou approached Dušan petitioning him to take over the monastery, to be its patron, which the Serbian ruler accepted but ceded the patron's rights to his son Uroš. He undertook, and this is the main point of the document, to grant yearly 500 perpers in Venetian dinars for the salvation of the patron's soul, i.e. for commemorative services and prayers. Scholars have remarked upon the discrepancy between the importance and formal character of this legal matter and this very practical, prosaic and brief document. Furthermore, in Dušan's time annual bequests of money to monasteries were rare, they involved much smaller sums, and they always stipulated from which of the ruler's revenues the sum was to be paid. The Esphigmenou document is quite different: the sum is very large (250 ducats at the current rate of exchange) while the mode of payment is not mentioned at all. Only later during the time of Prince Lazar, especially of the despots, did it become common to donate certain amounts of silver every year from mining taxes. Probably Dušan's *prostagma* originated during this period, the aim being to support the monastery's request and encourage the ruler to make a similar gift to Esphigmenou.

Esphigmenou has no documents connected with Dušan's direct heirs, Emperor Uroš and Empress Jelena, who ruled Serrai for a whole decade. The documents that have survived show that when necessary, usually because of property disputes, the monastery applied to church and secular dignitaries appointed during the time of Serbian rule. In 1359 they approached Jakov, metropolitan of Serrai, whom Dušan had appointed in 1348, and he confirmed their right to an estate given them long before, the small monastery of St. George Pariakos.²⁸ In 1365 because of another estate also named after St. George, they appeared at the court of the metropolitan of Serrai, also a Serb by the name of Sava, on which occasion a Serbian noble, Captain (*čelnik*) Radoslav, probably Hlapen, was present.²⁹

Serbian influence was felt on Mt. Athos even after Dušan's death. It worked not only through the chief elder and prominent monks, some of them brought from Serbia, who held important positions on Athos and the neighbouring districts, but also through the contributions made by Serbian nobles in restoring derelict monasteries and hermitages and aiding active monasteries. After the monastery of St. Panteleimon, which Dušan saved from ruin, Despot Uglješa built the monastery of Simopetra, while Serbian nobles Antonije Bagaš and Gerasim Radohna restored the monastery of St. Paul. Special concern for the Athos monasteries was shown by Despot Jovan Uglješa, who visited them at least once and possibly several times. A number of his charters were recorded, and several have survived at Chilandar, the Lavra of St. Athanasios, Vatopedi, St. Panteleimon, Koutloumousiou. In the Vatopedi complex Uglješa raised the small church of the Holy Anargyroi.

At Esphigmenou, surprisingly, not a single one of Uglješa's documents has been preserved. This, however, does not mean that the monastery did not benefit from his generosity. In the southwest corner of Esphigmenou the despot built part of a building intended as a hospital. The hospital was reported as Uglješa's endowment until 1770 when the monastery burned.³⁰ The construction of the hospital, which must have taken place between 1365 and 1371, was the last major Serbian contribution to Esphigmenou during the second period.

* * *

After the battle on the Maritsa and the deaths of King Vukašin and Despot Uglješa (September 26, 1371) the town of Serrai and its surroundings, hence Mt. Athos, fell into Byzantine hands again but only briefly. By 1383 the Osmanli Turks had taken the region, and Mt. Athos came under infidel sway. Concerned

28.

Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, no. 26. Concerning the court cf. G. Ostrogorski, *Serska oblast*, 82—91. Concerning Jakov: G. Ostrogorski, *O serskom mitropolitu Jakovu*, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Beogradu* 10,1 (1968) 219—226, where earlier literature is cited.

29.

Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, no. 27, where there is a caution (p. 159) that Radoslav is incorrectly read as "Tornikou" and not "tzelnikou" and a correction of Jireček's identification as Radoslav Povik who was a commoner from Dubrovnik and could not have been the son-in-law of Empress Jelena.

30.

Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, p. 26, according to the monk Pachomios' history of the monastery which survives in manuscript there must have been a charter from Uglješa about this.

31.

Cf. G. Ostrogorski, *Sveta Gora posle maričke bitke*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, 11, 1 (1970) 277—288; *Ibid* *Istorija Vizantije*, Belgrade, 1959, 516—517, note 6.

32.

Concerning the development of the Lavra's estate in Serbia cf. N. Svoronos, *Le domaine de Lavra sous les Paléologues*, and a chapter in *Actes Serbes* (Nos 1—12) in P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra IV*, pp. 130—132, 177—200; concerning the properties of St. Panteleimon: P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, *Actes de Saint-Pantéléémon*, Paris 1982, 157—190; R. Grujić, *Ruska vlastelinstva po Srbiji u XIV i XV veku*, Istoriski časopis 5 (1954—1955) 53—77.

33.

The Serbian charters for these monasteries are published in: Lj. Stojanović, *Stari srpski hrisovulji, akti, biografije, letopisi, tipici, pomenici, zapisi i dr.*, Spomenik 3 (1890); S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjega veka*, Belgrade, 1912, 491—567; M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi* *Byzantinoslavica* 6 (1935) 3—23; D. Sindik, *Srpske povelje u svetogorskom manastiru Svetog Pavla*, Meštovita građa Istorijskog Instituta 6 (1978) 183—205.

34.

M. Živojinović, *Adelfati u Vizantiji i srednjovekovnoj Srbiji*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 11 (1968) 241—270. The mode of commemoration is stipulated in detail in the charters for the Lavra: D. Anastasijević, *Srpski arhiv Lavre Atonske*, Spomenik 56 (1922) and my notes in an examination of Serbian documents in *Actes de Lavra IV*, 177—200.

35.

Stara srpska pisma, Glasnik SUD 24 (1868) 271—276, and notes in *Actes de Saint-Pantéléémon*, 182—188.

36.

Concerning gifts of silver during the reign of Prince Lazar cf. S. Ćirković, *Dve srpske povelje za Lavru*, Hilendarski zbornik 5 (1983) 96—97, while for later periods charters cited in note 33. Konstamonitou received a smeltery from Captain Radić, while St. Paul's possessed houses in the town of Novo Brdo.

about their estates in the Strymon valley and in various parts of the Chalcidice peninsula, the Athos monks were obliged to approach the Turkish authorities. A little later, in the late 14th century, territories farther inland in Macedonia (1395) and Bulgaria (1393 and 1396) also came under Turkish domination, so that Mt. Athos was separated by a wide belt from Christian lands which were still beyond the reach of the Turks. The unfavourable consequences of these changes were felt particularly after 1403 when Mt. Athos following the battle of Angora again came under Byzantine control. Until 1430 and the final Turkish conquest, Mt. Athos, like Thessalonica, remained isolated from its hinterland, dependent on maritime contacts with the great Byzantine cities and the islands. The Byzantine rulers of the period were unable to help the Athos monasteries as their predecessors had. On the contrary, in desperate straits themselves, they were obliged to confiscate half of the monastery estates and give them to deserving soldiers, keeping for themselves part of the tribute which the monasteries had been paying to the Turkish ruler until 1403.³¹

In the troubled times that followed the battle on the Maritsa and the Turkish conquest of Serrai, it became obvious that Chilandar monastery enjoyed certain advantages, for besides its properties on Mt. Athos and the villages and estates in nearby Byzantine territories, it also possessed estates in distant Serbia. They remained an important source of income during the years when it was difficult enough just to keep the estates near Athos, let alone exploit them. Therefore, other monasteries of Athos had the idea of approaching Serbian rulers who governed independently the vast expanses of Dušan's former empire. Across the territory governed by Dejanović (Dragaš) their journey led to the lands of Prince Lazar where the Lavra of St. Athanasius and the monastery of St. Panteleimon (Rossikon) set up new estates.³² The heirs to Prince Lazar and Vuk Branković, like other nobles, were approached later, in the 15th century, by other Athos monasteries such as St. Paul, Vatopedi, Konstamonitou, and our Esphigmenou.³³

Together with the changes affecting the daily routine and management of the monasteries, there were also developed on Mt. Athos new methods of attracting secular patrons. Inviting patrons to become *second* or *new* founders was popular for a long time. As long as the monastery remained standing, as long as the fraternity existed, they had the duty of commemorating the founder. In the late 14th and 15th centuries charters sometimes stated precisely in what way, on what days, and with how many services this commemoration was to be given. In some cases explicit provisions were made for servings of boiled wheat and wine, for the brothers to partake of a communal meal, for alms for the poor.³⁴ As an innovation there was the possibility that the benefactor might receive certain favours in return from the monastery, which were not necessarily of a spiritual nature. The gift of property could secure a place in the monastic community, *adelphat* or *adrphat* in Serbian documents, which included a cell to live in and the basic necessities of life. Obtaining an *adelphat* as a kind of refuge was especially useful in the turbulent times of the late 14th century. "And if it should happen that the lord Prince Stefan should die and lord Vuk should forfeit his domain as has happened to many rulers", it states in the charter of Abbot Nikodim and the fraternity of St. Panteleimon, whereby *adelphati* were established for Lazar's heirs.³⁵ The Lazarević and Branković families set up *adelphati* in the Athos monasteries, as did Veselko, one of Despot Stefan's nobles, Captain Radić and grand *voivoda* Radoslav Mihaljević. Besides villages and their inhabitants, the Athos monasteries received houses in towns, income from trade, mining facilities (smelteries) and annual gifts of silver.³⁶ This third period of closer contacts between the Athos monasteries and Serbia — a time when Athos and the Despotate were separated by vast stretches of territory — reveals a relatively well-protected and prosperous Serbia, valuable to the Athonites because they had

lost a considerable part of their former wealth. The contacts between Athos monasteries and the Serbian rulers in the 15th century did not strengthen Serbian positions on Mt. Athos, though there are indications suggesting that the Slav, i.e. non-Greek element played a more important role than in previous centuries.³⁷

During this third period Esphigmenou's presence in Serbia was quite insignificant. It sought out aid comparatively late, after other monasteries which had estates and revenues in the state of the Serbian despots. It approached Djuradj Branković in September 1429 soon after he was made despot. The Esphigmenou hieromonach David petitioned the despot to assume the role of patron of Esphigmenou (Ill. 40). The despot agreed, and "at the patriarchate of Žiča" (Ill. 41), issued Esphigmenou a charter that is remarkable for the splendour of its presentation and the meagreness of its content.³⁸ For "the maintenance of the monastery" Despot Djuradj contributed 50 litres of silver from the Novo Brdo mines during his lifetime. The monastery was bound to hold commemorative services for him as their new benefactor.

Since the measures used in the Novo Brdo mines and the current price of a litre of silver are known, it is possible to estimate the value of the revenue received from Despot Djuradj.³⁹ It was the equivalent of about 400 Venetian ducats, which probably exceeded the 500 Byzantine perpers that the Esphigmenou estates reported as revenue in the catastral registration (*praktikon*) of 1318.⁴⁰ Esphigmenou did not receive any villages in Serbia; they may not have asked for any, for it was not easy for the Athos monasteries to manage distant estates. Also, monastery villages in Serbia might be pillaged and seized by the Turks, which would interrupt the flow of revenue. The fate of an estate belonging to the Lavra of St. Athanasius in Paraćin can be taken as an example. Founded in the 1380s and gradually enlarged, the estate fell into Turkish hands in 1427; it was recovered in 1444 and returned to the monastery which in 1452 asked Despot Djuradj to take over the village and give the monastery "recompense from the house". In return for the village the Lavra received 120 litres of silver from the Novo Brdo mines.⁴¹

It is not known how long Esphigmenou received the despot's endowment, for no documents have been preserved either in Serbia or on Mt. Athos. In all likelihood, there were already difficulties in collecting monastery revenue in 1439 when Serbia fell, even though Novo Brdo held out until 1441, though in completely irregular circumstances.⁴² From the revival of the Serbian despotate in August 1444 until the fall of Novo Brdo in 1455 the silver could have been paid to Esphigmenou. As mentioned above, as late as 1452 the Lavra of St. Athanasius negotiated the exchange of a village for an annual gift of silver.

After the fall of Novo Brdo in 1455 and the death of Despot Djuradj in 1456 contacts between Esphigmenou monastery and the ruling Branković family were merely symbolic, of which there are two isolated instances.

Some time before 1469 the Esphigmenou monastery was seriously damaged by fire. The losses were so great that the only solution was to sell off some of the monastery's real estate. An estate on the isthmus of Prevlaka with a tower (*pyrgos*) and mill was chosen. The highest sum, 50,000 or 30,000 aspers, was offered by Mara Branković, daughter of Despot Djuradj, formerly the sultan's wife, who lived in nearby Jezevo and somewhat earlier had bequeathed all her property to Chilandar and St. Paul monasteries. She gave the Esphigmenou property to St. Paul's.⁴³ After Mara's death this thin thread of contact with Serbia was broken. The Branković family, however, was not forgotten by the monastery nor was the hope that Despot Djuradj's gift might again be turned to account and help the monastery resolve its difficulties. At the very end of the 15th century, in the

37. Cf. I. Djurić, *Podatak iz 1444. o svetogorskom manastiru Karakalu*, Zbornik Filozofskog fakulteta 14, 1 (1979) 211—218.

38. The text has been published several times: Petit-Regel, *Actes d'Esphigmenou*, no XXIII, pp. 44—45; Novaković, *Zakonski spomenici*, 541—542 (with abbreviations); R. Grujić, *Minijatura i potpis na povelji despota Djurdja Esfigmenu 1429. godine*, Glasnik Skopskog naučnog društva 13 (1943) 213—214. Concerning the reproduction of the miniature cf. text by V. Djurić on p. 20 of this book.

39. Concerning the amount of a Novo Brdo litre (337.24 gr.) cf. S. Ćirković, *Mere u srednjovekovnoj srpskoj državi, Mere na tlu Srbije kroz vekove*, Belgrade 1974, 49—52. At the time the price of a Dubrovnik litre (327.9 gr.) was about eight Venetian ducats.

40. Concerning the income from Esphigmenou's estates in the early 14th century cf. Lefort, *Actes d'Esphigmenou*, 22.

41. Information on the fate of the Lavra's estates is found particularly in the chrysobull of 1452, which has recently been published in its entirety. S. Ćirković, *Dve srpske povelje za Lavru*, Hilendarski zbornik 5 (1983) 94—96, 98—99.

42. Cf. M. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni II*, Belgrade 1964, 59—62.

43. The deed of sale, preserved in the monastery of St. Paul, (D. Sinik, *Srpske povelje u svetogorskom manastiru Svetog Pavla*, Mešovita građa 6 (1978) no. 15, pp. 201—202) is dated March 1, 1469 and does not mention the role of Mara Branković, which becomes clear from a Turkish document referring to the same legal matter, drafted in September 1471. Here it states that the monastery authorities reported that they had put up for sale monastery property on Prevlaka, and that the highest sum was offered by Mara Branković. The same day in another document Mara bequeathed the same property to the monastery of St. Paul. The contents of this document were reported by V. Boškov, *Mara Branković u turskim dokumentima iz Svete Gore*, Hilendarski zbornik 5 (1983) 192—194. Concerning Mara and her connection with Chilandar and St. Paul's cf. R. Ćuk, *Carica Mara*, Istorijski časopis 25—26 (1978—1979) 80—93; *Ibid.* *Povelja carice Mare manastirima Hilandar i Sv. Pavlu*, Istorijski časopis 24 (1977) 106—113.

summer of 1499, Abbot Gerasim of Esphigmenou sought out Despot Jovan Branković and his mother Angelina in the town of Kupinik on Hungarian territory.⁴⁴ Informed about Despot Djuradj's gift of 1429 and the contents of the charter, Jovan Branković, now wielding much less power and much less prosperous, was asked to be patron of the monastery. He agreed and promised an annual donation depending on circumstances, "as much as we can now". But if God should have the mercy "to make me ruler of the Serbs", Despot Jovan would fulfill everything stipulated in the charter of "the former ruler, Despot Djuradj, my grandfather".⁴⁵ Despot Jovan attempted to revive the state of his forefathers, but had little prospect of succeeding. He died in the autumn of 1502 when most probably the yearly gift was discontinued. The charter granted by Jovan Branković is the last known document which has any bearing on the contacts between Esphigmenou and Serbia, ties that endured for three centuries.

44.

Published according to a copy by К. П. Дмитриевъ—Петковичъ: *Хрисовула Иоанна Бранковића, Деспота Србскогъ*, Гласникъ Друштва србске словесности 5 (1853), 224—226; Miklosich, *Monumenta Serbica*, 542—543; К. П. Дмитриевъ—Петковичъ, *Обзор авонскихъ древностей*, Записки Императорской Академии Наукъ VI, 1865, Приложения 2—3; Petit-Regel, *Actes d'Esphigmenou*, no. XXIV, pp. 45—46; Novaković, *Zakonski spomenici*, 542—543.

45.

The chronological framework of this contribution does not include a document from Patriarch Pajsije dated March 25, 1633 which recommends to all regional priests and Orthodox believers the Esphigmenou monks Abbot Simeon and Elder Georgije, who were soliciting aid for the reparation of the monastery roof. It is clear from the document that the monks from Esphigmenou were carrying the chrysobull granted by Despot Djuradj so as to remind people that he was their patron. This was one of the ways church dignitaries and notables during the period of Turkish rule were reminded of the medieval state and its rulers. Petit-Regel, *Actes d'Esphigmenou*, no. XXIX, pp. 54—55.

List of Illustrations

Page 1. Coin of Despot Djuradj Branković, obverse side with a lion, the heraldic emblem of the Branković family and reverse side with an image of a head.

Pages 4 and 5. Inscription on the building of Smederevo, executed in brick on the main tower: IN CHRIST THE LORD THE FAITHFUL DESPOT DJURADJ, RULER OF SERBIA AND THE ZETA LITTORAL BY HIS ORDER HAD THIS FORTRESS BUILT IN THE YEAR 6938 (1430).

III. 1. A view of the Smederevo fortress.

2. The monastery of Esphigmenou on Mt. Athos, view from the landward side.

3. The charter granted by Despot Djuradj Branković to Esphigmenou monastery on September 11, 1429 at Žiča.

4. The text of the Esphigmenou charter.

5. A charter granted by Emperor Andronicus II to the bishopric in Monemvasia, 1301.

6. A charter granted by Andronicus II to the bishopric of Kanina in Albania, 1307 (drawing).

7. A charter granted by Andronicus II to the Kanina bishopric in Albania, 1307.

8. A charter granted by the emperor of Trebizond, Alexius III Comnenus to Dionysiu monastery on Mt. Athos, 1374.

9. Despot Djuradj Branković.

10. The despot's wife Jerina.

11. Mara, the eldest daughter of Despot Djuradj and Jerina.

12. Kantakuzina, the youngest daughter of Despot Djuradj and Jerina.

13. Grgur, the eldest son of Despot Djuradj and Jerina.

14. A drawing of the Esphigmenou charter.

15. Stefan, the second son of Despot Djuradj and Jerina.

16. Cod. Monacensis gr. 442, Theodore II Lascaris, 14th century.

17. Cod. Monacensis gr. 442, Michael VIII Palaeologus, 14th century.

18. St. Apollinare in Classe, Emperor Constantine IV Pogonatus granting privileges to the church in Ravenna, 7th century.

19. Constantinople, Saint Sophia, Emperor Constantine IX Monomachos and Empress Zoe during the ceremony of the offering, 11th century.

20. Constantinople, Saint Sophia, John II Comnenus and Empress Irene during the ceremony of the offering, 12th century.

21. Ateni, the donor's suite giving their offering, late 11th century (drawing by Guram Abramishvili).

22. Chilandar, Emperor Andronicus II and King Milutin giving a charter to the monastery, c. 1320.

23. Žiča, portico, Stefan Prvovenčani (The First-crowned) with part of the charter.

24. Žiča, portico, King Radoslav with part of the charter.

25. a,b,c. Žiča, portico, drawing showing the text of the charter.

26. a,b. Manastir, drawing of fragments of portraits and a charter on the west and south facades (drawing by Petar Miljković-Peppek).

27. Apolonia, drawing of the family of Emperor Michael VIII Palaeologus with the Virgin, abbot and the text of a charter (drawing by H. and H. Buschausen).

28. Apolonia, the family of Michael VIII Palaeologus, with the Virgin, abbot and the text of a charter.

29. Ohrid, St. Constantine and Jelena, the family of the great spiritual father of Ohrid, Partenije, and a text concerning his bequest above the entrance.

30. Gelati, Emperor Bagrat V handing a charter to the Virgin and Christ and the text of a charter on the wall.

31. Subiaco, Sacro Speco, Pope Innocent III with an abbot presenting an open papal bull to St. Benedict.

32. Marko's monastery, drawings: King Marko and King Vukašin with charters.

33. Marko's monastery, King Marko and King Vukašin with charters.

34. Resava, Despot Stefan Lazarević as a donor with a charter.

35. Prilep, Holy Archangels, King Marko and King Vukašin holding a charter (drawing).

36. St. Sava, first Serbian archbishop, detail of a fresco in the King's Church at Studenica, 1313/1314.

37. A view of Chilandar monastery on Mt. Athos.

38. Chilandar, a view of the main church, an endowment given by King Milutin.

39. St. Simeon, formerly Grand Prince Stefan Nemanja, detail of a fresco in the King's Church at Studenica, 1313/1314.

40. Esphigmenou monastery, a view from the sea.

41. Žiča monastery, seat of the Serbian archbishops and patriarchs.

42. The church at the Smederevo cemetery, probably built during the rule of Despot Djuradj.

43. The citadel "Mali grad" in the Smederevo fortress.

44. A copy of the Esphigmenou charter granted by Despot Djuradj, made in 1929 at Esphigmenou by an anonymous court painter who copied the charter so the picture of Despot Djuradj could be used as a model for the portraits of medieval Serbian rulers in the church at Oplenac, the endowment of King Petar I.

End papers (front): A drawing of the Esphigmenou charter.

End papers (back): Smederevo in Serbia, print. Ilustrovani kalendar, Belgrade 1867. National Library, Belgrade.

The Esphigmenou charter was issued by Djuradj Branković in 1429 at the very beginning of his rule in the monastery of Žiča at the request of the monks of Esphigmenou that he should become their new patron.

The Esphigmenou charter is a document of outstanding legal and historical significance. Portrayed on the charter are Despot Djuradj with his wife Jerina and their five children. It is thanks to the illuminations on this charter that we have a likeness of Despot Djuradj.

By granting the charter to Esphigmenou monastery, Despot Djuradj continued the centuries-old tradition of the medieval Serbian ruling houses of cultivating deep-rooted spiritual ties with the Orthodox church and Mt. Athos, to which the Despotate located far to the north, on the Danube gave considerable financial support.

Despot Djuradj generously endowed the Mt. Athos monastery of Esphigmenou at a time when he himself was in the midst of building a great fortress at Smederevo.

The Regional Institute for the Protection of Monuments in Smederevo, which has been engaged on the conservation of the despot's fortress for a decade and a half, initiated the study and publication of the Esphigmenou charter, marking in this way the 560th anniversary of the beginning of work on the Smederevo fortress.

In view of the great significance of the Esphigmenou charter for the art and culture of the Serbian people, we have requested academicians Sima Ćirković, Pavle Ivić and Vojislav J. Djurić and Dr. Dimitrije E. Stefanović to contribute studies on the historical, linguistic and artistic aspects of the charter. Thanks to their kind response and efforts we have been able to produce this unique presentation of the Esphigmenou charter. *Jugoslovenska revija* as co-publisher has also contributed to the presentation of the Esphigmenou charter.

ЕСФИГМЕНСКА ПОВЕЉА ДЕСПОТА ЂУРЂА

Лектор

Селма ЧОЛОВИЋ

Цртежи

Драган ТОДОРОВИЋ

Фотографије

Марлис ВУЈОВИЋ: стр. 1.

Ика ДИМИТРИЈЕВИЋ: фотос бр. 1

Миодраг ЂОРЂЕВИЋ: 37, 38, 39

Мома ЂОРЂЕВИЋ: 33, 34

Војислав Ј. ЂУРИЋ: 2, 4, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 22, 26, 40

Дејан ЂУРИЋ: Гравира Смедерева

Арсеније ЈОВАНОВИЋ: 41

Димитрије МАНОЛЕВ: 42, 43

SCALA, Фиренца 18, 31

Рајко СИКИМИЋ: 3

Бранислав СТРУГАР: 5, 8, 19, 36, 39, 44

Технички уредник

Лазар ОПИНЂАЛ

Коректор

Горица МАРКОВИЋ

Штампарија

ГОРЕЊСКИ ТИСК

Крањ

Фото и ручни слог

БИГЗ, Београд

© Copyright Југословенска ревија, Београд, Теразије 31

1989.

YUISBN 86-7413-026-7

КАТАЛОГИЗАЦИЈА У ПУБЛИКАЦИЈИ (CIP)

930.223.2

ИВИЋ, Павле

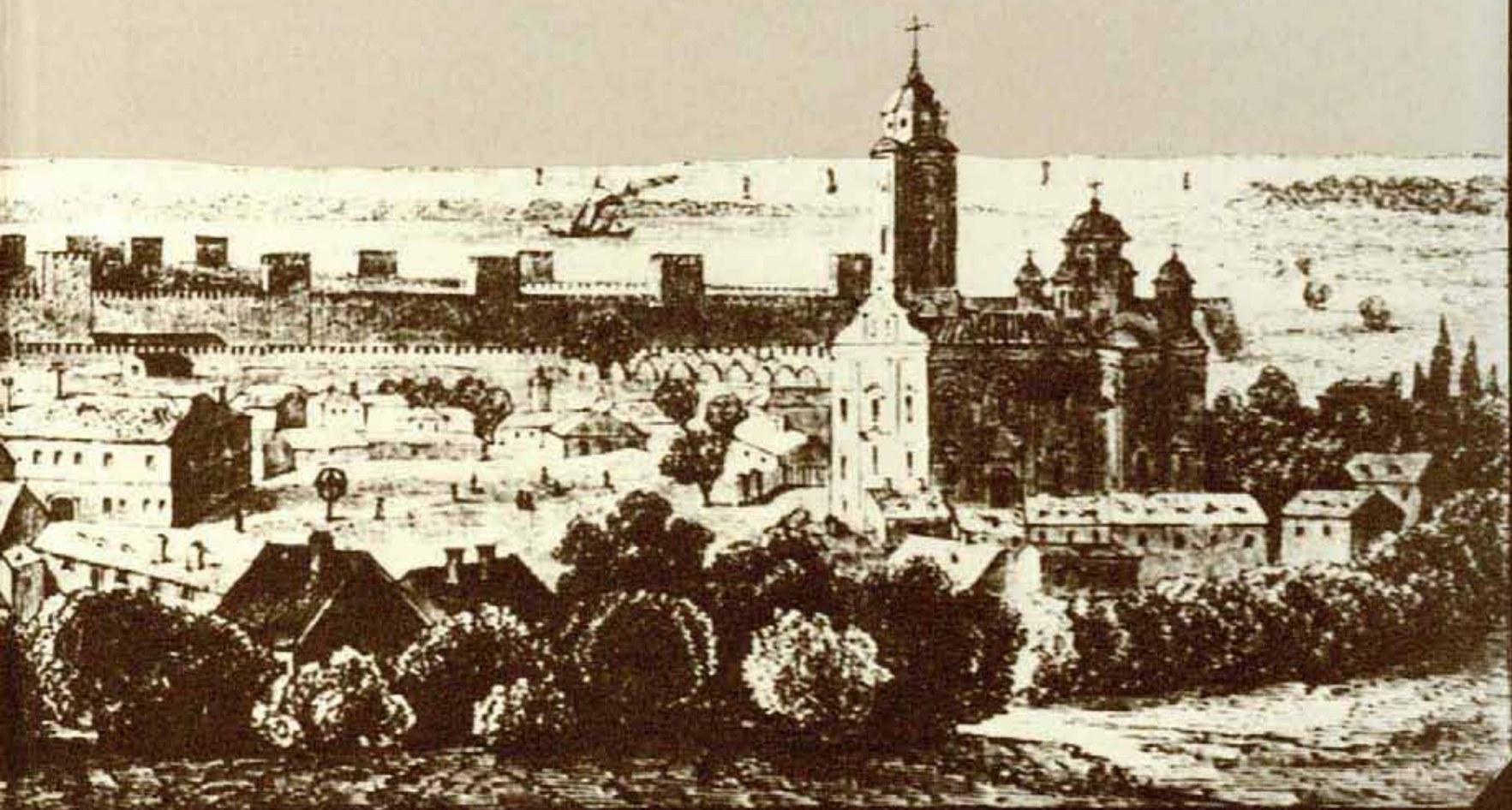
Есфигменска повеља деспота Ђурђа / Павле Ивић, Војислав Ј. Ђурић, Сима Ђирковић ; цртежи Драган Тодоровић! - Београд [итд.] : Југословенска ревија! итд!., 1988. - 106 стр. : илустр. ; 31 см. - (Посебна издања / Регионални завод за заштиту споменика културе Смедерево ; 1) Упор. текст на српхрв., енгл. језику. ISBN 86-7413-026-7

1. Ђурић, Војислав Ј. 2. Ђирковић, Сима 726.7 (495)

ПК:а. Српске повеље б. Манастир Есфигмен-Повеља

Обрађено у Народној библиотеци Србије, Београд

[illegible]